तृणारणिमणिन्यायः ॥ ४३३ ॥

तृणं प्रसिद्धम्, अरणिस्तु—'निर्म्मन्थ्यदारुणि त्वरणिर्द्वयोः' इति कोशादग्निसिद्ध्यर्थं निर्म्मन्थनीये काष्ठविशेषे वर्तते, मणिस्तु—अग्निगर्भात्मकसूर्यकान्तपदवाच्याश्मविशेषो गृह्यतेऽत्रारणिपदसाहचर्य्यात्। एवं हि "प्रतिभैव श्रुताभ्याससहिता कवितां प्रति। हेतुर्मृदम्बुसंबद्धा वीजपंक्तिर्लतामिव ॥" इति चन्द्रालोकीयपद्यं विवृण्वता गागाभट्टेनोदाहृतः। श्रुतं शास्त्रम् चतुर्दशविद्यास्थानं पुराणादि आयुर्वेदाद्युपवेदचतुष्कञ्च, तस्याभ्यासः पठनपाठनावेक्षणपौनःपुन्यम्, तत्सहिता प्रतिभा बुद्धिविशेष एव कवितास्प्रति कवित्वविशेषं प्रति हेतुः कारणम् वीजपंक्तिर्लतामिव। मृदम्बुसम्बद्धेति वीजपंक्तेर्विशेषणम्, शास्त्रपदञ्चालंकारिकव्यवहारगजतुरगखड्गलक्षणग्रन्थानामुपलक्षणम्। यदि च तादृशप्रतिभाभावेपि काव्यकर्तृत्वानुभवस्तदा काव्यविशेषे दृष्टस्य कारणतास्तु, न तु सर्वत्र काव्ये मानाभावात्, अदृष्टकल्पनागौरवाच्च। न च सत्यां तादृशप्रतिभायां काव्यानुत्पत्तिः कथमिति वाच्यम्, इच्छादिरूपकारणान्तरभावेन तदुपपत्तेः। एवं च विजातीयकाव्येऽदृष्टस्य कारणता, सजातीयकाव्ये प्रतिभायाः, यतस्तृणारणिमणिन्यायेन हेतुत्वान्न व्यभिचार इत्यादि। एवं तार्णवह्निं प्रति तृणस्य, आरणवह्निं प्रत्यरणेः, मणिजन्यवह्निं प्रति मणेश्च कारणत्वम्। न तु वह्नित्वावच्छिन्नं प्रति तृणादेः कारणत्वम्,

परस्परव्यभिचारात्,एवं यत्र कार्यकारणभावबाहुल्यं,कार्यतावच्छेदकं कारणतावच्छेदकं च नाना तत्रास्य प्रवृत्तिः॥४३३॥

दण्डचक्रन्यायः ॥ ४३४ ॥

यथा दण्डचक्रसूत्रसलिलादेर्घटत्वाद्यनेकधर्म्मावच्छिन्नं प्रति कारणत्वमेवं विवक्षायामस्य प्रवृत्तिः। ननु काव्यस्य कार्य्यमात्रवृत्तितया कार्य्यतावच्छेदकत्वेन तदवच्छिन्नं प्रति हेतुतयाऽदृष्टस्य कारणताऽस्ति इति चेन्न, तादृशनियमे माना भावात्। अस्तु वा इच्छात्वेन हेतुतेति दिक्। एतेन काव्यमात्रेऽदृष्टस्य कारणता, अदृष्टाभ्यासप्रतिभानां च दण्डचक्रन्यायेन कारणतेति काव्यप्रकाशोक्तिः परास्तेति गाग्गाभट्टः॥ ४३४ ॥

जहत्स्वार्थावृत्तिन्यायः ॥ ४३५ ॥

यथा-जहति पदानि उपसर्ज्जनीभूतानि स्वार्थं यस्यां सा जहत्स्वार्था। परार्थाभिधानं वृत्तिः। परस्य शब्दस्य योऽर्थस्तस्याभिधानं शब्दान्तरेण यत्र सा वृत्तिरित्यर्थः। एवं हि दृश्यते लोके-पुरुषोयं परकर्म्मणि प्रवर्तमानः स्वं कर्म्म जहाति। तद्यथा-तक्षा राजकर्म्मणि प्रवर्तमानः स्वं तक्षकर्म्म जहातीत्यादि "समर्थः पदविधिः" २।१।१। इति सूत्रमहाभाष्ये स्पष्टम्॥ किञ्च-यत्र वाच्यार्थस्याऽन्वयाभावस्तत्र जहत्स्वार्था वृत्तिः प्रवर्ततोयथा-मंचाः क्रोशन्ति, अत्र मंचपदं मञ्चस्थपुरुषे लाक्षणिकं, वाच्यार्थस्य क्रोशनकर्तृत्वान्वयाऽसम्भवादिति भावः॥ ४३५ ॥

अजहत्स्वार्थावृत्तिन्यायः ॥ ४३६ ॥

यथा एवं हि दृश्यते लोके—भिक्षुकोयं द्वितीयां भिक्षां समासाद्य पूर्वां नो जहाति, सञ्चयायैव प्रवर्तते। किञ्च—यत्र वाच्यार्थस्याऽर्थाऽन्वयस्तत्राऽजहत्स्वार्था वृत्तिर्भवति। यथा—छत्रिणो गच्छन्ति, काकेभ्यो दधि रक्ष्यतामित्यादि। अत्र छत्रिपदमेकसार्थवाहित्वेन छत्र्यछत्रिपरमस्ति। काकपदं च काकतदितरसाधारणदध्युपघातकत्वावच्छिन्नपरमस्तीति ज्ञेयम् ॥ ४३६ ॥

जहदजहत्स्वार्थावृत्तिन्यायः ॥ ४३७ ॥

यत्र वाच्यैकदेशत्यागेनैकदेशान्वयस्तत्रायं प्रवर्तते। यथा—सोऽयं देवदत्त इत्यादौ तत्तांशस्येदानीमसंभवाद्धानम्, इदन्तांशस्य सम्भवादहानमिति भावः ॥ ४३७ ॥

सामान्यातिदेशे विशेषानतिदेश इति न्यायः ॥ ४३८ ॥

अयम्भावः—सामान्ये ह्यतिदिश्यमाने विशेषो नातिदिष्टो भवति। तद्यथा—ब्राह्मणवदस्मिन्क्षत्रिये वर्तितव्यमिति। सामान्यं यद्ब्राह्मणकार्य्यं तत्क्षत्रियेऽतिदिश्यते, यद्विशिष्टं माठरे कौण्डिन्ये वा न तदतिदिश्यते, एवं प्रकृतेपि। अयं न्यायः " स्थानिवदादेशोऽनल्विधौ " १। १। ५६। इति सूत्रमहाभाष्ये स्पष्टः ॥ ४३८ ॥

मण्डूकप्लुतिन्यायः ॥ ४३९ ॥

यथा मण्डूका उत्प्लुत्योत्प्लुत्य गच्छन्ति, तद्वत्प्रकृते-

पि। अयम् "इको गुणवृद्धी" १।१।३। इति सूत्रमहाभाष्येऽभिहित इति ॥ ४३९ ॥

समुदाये वाक्यपरिसमाप्तिरिति न्यायः ४४०

अयम् " हलोऽनन्तरास्संयोगः " १ । १ । ७ । इत्यादिसूत्रमहाभाष्येऽभिहितः । तद्यथा–"गर्गाः शतं दण्ड्यन्तामर्थिनश्च राजानो हिरण्येन भवन्ति न च प्रत्येकं दण्डयन्ति" इति ॥ ४४० ॥

स्वभावसिद्धन्यायः ॥ ४४१ ॥

अयम् " स्थानेऽन्तरतमः " १ । १ । ५० । इति सूत्रमहाभाष्ये ध्वनितः–"तद्यथा–"समाजेषु समासेषु समवायेषु चास्यताम् " इत्युक्ते, नैव कृशाः कृशैस्सहासते, न पाण्डवः पाण्डुभिः, येषामेव किंचिदर्थकृतमान्तर्य्यं तैरेव सहासते। तथा–गावो दिवसञ्चरितवत्यो यो यस्याः प्रसवो भवति तेन सह शेरते। तथा यान्येतानि गोयुक्तकानि संघुष्टकानि भवन्ति तान्यन्योन्यमपश्यन्ति शब्दं कुर्वन्ति। एवं तावच्चेतनावत्सु, अचेतनेष्वपि। तद्यथा–लोष्टः क्षिप्तो बाहुवेगं गत्वा नैव तिर्य्यग्गच्छति, नोर्द्ध्वमारोहति, पृथ्वीविकारः पृथिवीमेव गच्छत्यान्तर्य्यतः। तथा–या एता आन्तारिक्ष्यः सूक्ष्मा आपस्तासां विकारो धूम, स धूम आकाशे निवाते नैव तिर्य्यग्गच्छति, नार्वागवरोहति, अब्विकारोऽप एव गच्छत्यान्तर्य्यतः । तथा–ज्योतिषो विकारोऽर्चिराकाशदेशे निवाते सुप्रज्वलितं नैव तिर्य्यग्गच्छति, नार्वागवरोहति,

ज्योतिषो विकारो ज्योतिरेव गच्छत्यान्तर्य्यतः" इति, तथा प्रकृतेपि। उक्तञ्चान्यत्रापि-"घृष्टंघृष्टं पुनरपि पुनश्चन्दनं चारुगन्धं छिन्नंछिन्नं पुनरपि पुनः स्वादु चैवेक्षुकाण्डम्। दग्धंदग्धं पुनरपि पुनः काञ्चनं कान्तवर्णं न प्राणान्ते प्रकृतिविकृतिर्जायते चोत्तमानाम्॥" इति ॥४४१॥

मृगतृष्णान्यायः ॥ ४४२ ॥

यथा-ग्रीष्मे मरुदेशे सिकतासु सूर्य्यरश्मयः प्रतिकल्पिता अपां धारा इव भवन्ति, मृगास्तृषितास्ता अपां धारा मत्वा पश्यन्ति, भ्रमन्ति च न च तास्सन्ति, सा भ्रान्तिर्मृगतृष्णापदवाच्या, सास्त्यस्याम् 'अर्शआद्यच्' उक्तं च "रे चित्त चिन्तय चिरञ्चरणौ मुरारेः पारं गमिष्यसि यतो भवसागरस्य। पुत्राः कलत्रमितरे सुहृदस्सहायाः सर्वं विलोकय सखे मृगतृष्णिकाभम्॥" इति ॥ ४४२ ॥

गन्धर्वनगरन्यायः ॥ ४४३ ॥

गन्धर्वाणां नगरमिव गन्धर्व्वनगरम्।यथा-राजनगराऽऽकारनीलपीतादिवर्णाकृतिपताकाध्वजतोरणान्वितसूर्य्यमयूखसंय्युक्तमेघरचनाविशेषरूपं ह्यन्तरिक्षे प्रतीयते, दूरतो दृश्यते, उपसृत्य च नोपलभ्यते, तद्वदसज्जगादिति ज्ञेयम्। उक्तं च तत्त्वविवेके-"अनेकवर्णं वियतीन्द्रचापं ग्रहात्समन्तात्परिवेष उक्तः। तथैव भानां पतनञ्च विद्युत्तथैव गंधर्वपुरं विचित्रम्॥" इत्यादि ॥ ४४३ ॥

सन्नियोगशिष्टानामन्यतराऽपाय उभयोरप्यपाय इति न्यायः ॥ ४४४ ॥

तद्यथा–देवदत्तयज्ञदत्ताभ्यामिदं कार्य्यं कर्तव्यमित्या, देशे देवदत्ताऽपाये यज्ञदत्तोपिन करोति, तथा प्रकृतेपि अयम् " पूतक्रतोरै च" ४ । १ । ३६ । इति सूत्रमहाभाष्ये-ऽभिहितः ॥ ४४४ ॥

अभ्यन्तरे हि समुदायेऽवयव इति न्यायः॥४४५॥

तद्यथा–वृक्षः प्रचलन्सहावयवैः प्रचलतीति "एकाचो द्वे प्रथमस्य" ६ । १ । १ । इति सूत्रमहाभाष्येऽभिहितः । तथा च "लक्ष्यलक्षणे व्याकरणम्" इति वार्तिकस्थमहाभाष्ये प्रकारान्तरेण ध्वनितः । तद्यथा– "समुदायेषु हि शब्दाः प्रवृत्ता अवयवेष्वपि वर्तन्ते । तद्यथा–पूर्वे पञ्चालाः, उत्तरे पञ्चालाः, तैलं भुक्तम्, घृतं भुक्तम्, शुक्लः, नीलः, कृष्ण इति । एवमयं समुदाये व्याकरणशब्दः प्रवृत्तोऽवयवेपि प्रवर्तते",एवं प्रकृतेपि ॥४४५॥

उभयतस्स्पाशारज्जुरिति न्यायः ॥ ४४६ ॥

अयं पक्षद्वयदोषसत्त्वे प्रवर्तते । 'स्पश–बाधनस्पर्शनयोः' इति भौवादिकस्य, 'स्पश–ग्रहणसंश्लेषणयोः' इति चौरादिकस्य वा स्पाशेति रूपमेतद्द्वावन्तमिति ज्ञेयम् । "सैषोभयतस्स्पाशारज्जुर्भवति" इति "हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात्सुतिस्यपृक्तं हल्" ६ । १ । ६८ । इति सूत्रमहाभाष्यकैय-

टयोरुक्तत्वात् । उभयतः पाशा रज्जुरिति सकाररहितपा-
शेति टावन्तरूपन्त्वशुद्धमेव, पूर्वोक्तभाष्यविरोधात्, 'पाशो बन्धनशस्त्रयोः' इत्यभिधानात्पाशशब्दस्य पुंस्त्वाच्च । यथा-मृगादिबन्धनादुभयत्र कृतायां स्पाशायां रज्जौ प्रविष्टो मृगादिः कुतश्चिदपि मार्ग्गाद्गन्तुं न शक्नोति, तथा राजेत्यत्र नलोपे कर्तव्ये संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वान्नकारान्तं पदं न भवति, किन्तु सकारान्तम् । यदा तु 'स्वादिष्वसर्वनाम-स्थानेऽयचि' इति अयचि सर्वनामस्थाने पूर्वं पदमिति व्याख्यानम्, तदा सावपि परतः पदसंज्ञायां सत्यां नलोपः सिद्ध्यति । कृते तु नलोपे संयोगान्तत्वाभावात्सुलोपो न प्राप्नोतीत्युभयथा दोषप्रसङ्गः । तथा वा-भावकार्य्यस्य तत्पूर्वकत्वनियमात्तस्य किञ्चित्कार्य्यं वाच्यम् । तच्च किम-ज्ञानम् ब्रह्म वा । आद्ये आत्माश्रयः, द्वितीयेऽनवस्था-दीति प्रकृतन्यायापात इति ॥ ४४६ ॥

नञिवयुक्तमन्यसदृशाऽधिकरणे तथा ह्यर्थ-गतिरिति न्यायः ॥ ४४७ ॥

नञ्युक्तमिव युक्तञ्च यत्किञ्चिद्दृश्यते तत्र तस्माद्भिन्ने तत्सदृशेऽधिकरणे द्रव्ये कार्य्यं विज्ञायते, हि यतस्त-थार्थगतिरस्ति, तादृशस्यैवार्थस्य गतेर्लोके प्रतीतिरस्ती-ति भावः । तद्यथा-अब्राह्मणमानयेत्युक्ते ब्राह्मणसदृशं क्षत्रियमेवानयति, नासौ लोष्टमानीय कृती भवतीति नञ्युक्तस्योदाहरणम् । न चायं न्यायः प्रसज्जकविष

स्तस्य निषेधपरत्वात् । तथोक्तं हरिणा—" उभौ नञौ समाख्यातौ पर्य्युदासप्रसज्जकौ । पर्य्युदासः सदृग्ग्राही प्रसज्जस्तु निषेधकृत् ॥" इति । इवयुक्तोदाहरणं तु लोके प्रसिद्धमेव चन्द्रमिव मुखं पश्येत्यादि । अयम् " भृशादिभ्यो भुव्यच्वेर्लोपश्च हलः " ३ । १ । १२ । इति सूत्रमहाभाष्ये स्पष्टः । " सुट् कात्पूर्वः " ६ । १ । १३५ । इति सूत्रमहाभाष्ये त्वस्य न्यायस्य 'नञ्युक्तमिवयुक्तं चान्यस्मिन्सदृशे कार्य्यं विज्ञायते ' इति स्वरूपान्तरमुक्तमिति ज्ञेयम् । परिभाषेन्दुशेखरे लौकिकन्यायसिद्धपरिभाषात्वेन व्यवहृतो यमिति तत्रैव विस्तरः ॥ ४४७ ॥

अवयवे शास्त्रार्थसम्प्रत्यय इति न्यायः ४४८

" वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीत " इति सकृदाधाय कृतः शास्त्रार्थ इति कृत्वा पुनः प्रवृत्तिर्न भवतीति " गर्भाष्टमे ब्राह्मण उपनेयः " इति सकृदुपनीय कृतः शास्त्रार्थ इति कृत्वा पुनः प्रवृत्तिर्न भवतीति, तथा " त्रिहृदयंगमाभिरद्भिरशब्दाभिरुपस्पृशेत् " इति सकृदुपस्पृश्य कृतः शास्त्रार्थ इति कृत्वा पुनः प्रवृतिर्न भवतीति, तथा प्रकृतेपि " एकः पूर्वपरयोः " ६ । १ । ८४ । इति सूत्रस्थमहाभाष्ये विवृतोयं न्यायः, विस्तरभयान्नेह प्रपञ्च्यते ॥४४८॥

सम्भवति सामानाधिकरण्ये वैयधिकरण्यस्याऽन्याय्यत्वमिति न्यायः ॥ ४४९ ॥

आधारोऽधिकरणम्, समानमधिकरणं ययोस्तयोर्भा-

वस्सामानाधिकरण्यमेकाश्रयत्वम् । पदयोरेकार्थनिष्ठत्वमेकविशेष्यकप्रतीतिजनकत्वमिति यावत् । न चैकार्थनिष्ठत्वे सत्येकविभक्तिकत्वं सामानाधिकरण्यमिति वाच्यम् । देवदत्तः पचतीत्यत्रास्ति सामानाधिकरण्यं न त्वेकविभक्तिकत्वम्, गौरश्व इत्यत्रास्त्येकविभक्तिकत्वं न तु सामानाधिकरण्यमिति कैयटोक्तः । अत एव " वृद्धिरादैच् " १ । १ । १ । इति सूत्रमहाभाष्ये " इदं खल्वपि भूयस्सामानाधिकरण्यमेकविभक्तिकत्वञ्च द्वयोश्चैतद्भवति " इति भेदेनोपादानमिति तद्भिन्नं वैयधिकरण्यमिति ॥ ४४९ ॥

न ह्येकमुदाहरणं योगारम्भं प्रयोजयतीति न्यायः ॥ ४५० ॥

" मुद्गादण् " स्पष्टः ॥ ४५० ॥

मूषासिक्तताम्रन्यायः ॥ ४५१ ॥

' तैजसावर्तनी मूषा ' इत्यमरः । तैजसमावर्तते यत्र सा तैजसावर्तनी स्वर्णादिपाकार्थः पात्रविशेषो मूषा स्यात् । 'कुठाली' इति मुलतानभाषायां ख्याता । ' मूष—स्तेये ' इत्यस्माद्धातोर्भिदाद्यङिति । यथा तत्र मूषायां द्रुतं ताम्रं

---

१ एकमुदाहरणं सामान्यतो योगारम्भं न प्रयोजयतीत्यर्थः । महाभाष्यकृताऽपि ' नामि ' इति सूत्रे ' ह्रस्वनद्यापः— ' इति सूत्रस्थह्रस्वग्रहणफलकथनावसरे—" इदं तर्हि त्वं नृणां नृपते जायसे शुचिः । नह्येकमु०" इत्यादिनाऽयमेवार्थोऽध्वनितः । तथा च—'मुद्गादण्' 'मध्यान्मः' इत्याद्युदाहरणं कथमिति विभावयन्तु सुधियः ।

२ इगुपधलक्षणकप्रत्ययेन सिद्धत्वादेतदर्थविवक्षायामपि "गुरोश्च हलः" इत्यप्रत्ययेन सिद्धेर्भिदादित्वकल्पनस्याऽन्याय्यत्वाच्चैतच्चिन्त्यप्रयोजनमिति भाति । मुषेतिपाठस्वीकारे तु 'मुष—स्तेये' इति क्र्यादिकाद्यथास्थितमपि साधु ।

सिक्तं सत्तन्निभं जायते तत्समानाकारवद्भवति, तथा रूपादी-न्विषयान्व्याप्नुवद्विषयीकुर्वच्चित्तमवश्यं तत्सदृशमुपलभ्यत इति भावः। उक्तञ्च पंचदश्याम्—"मूषासिक्तं यथा ताम्रं तन्निभं जायते तथा। रूपादीन्व्याप्नुवच्चित्तं तन्निभं दृश्यते ध्रुवम्॥" इति॥ ४५१॥

इन्द्रजालन्यायः॥ ४५२॥

इन्द्रेण योगविशेषेण जालमित्यर्थः। यथा—मन्त्रौषधादिना यथास्थितस्य वस्तुनोऽन्यथा प्रत्यायनं भवति, तथा सर्व्वं जगन्मायामयं मिथ्याभूतमित्यर्थः। उक्तञ्च वृद्धैः—"एतस्मात्किमिवेन्द्रजालमपरं यद्गर्भवासस्थितं रेतश्चेतति हस्तमस्तकपदप्रोद्भूतनानांकुरम्। पर्य्यायेण शिशुत्वयौवनजरावेषैरनेकैर्वृतं पश्यत्यत्ति शृणोति जिघ्रति तथाऽगच्छत्यथो गच्छति॥" इति॥ ४५२॥

चक्षुर्दीपन्यायः॥ ४५३॥

यथाऽन्धकारावृतघटादिदर्शने चक्षुर्दीपावुभावप्यपेक्ष्येते, दीपदर्शने तु तथा न किन्त्वेकं चक्षुरेवापेक्ष्यते तथा "ब्रह्मण्यज्ञाननाशाय वृत्तिव्याप्तिरपेक्षिता। स्वयं स्फुरणरूपत्वान्नाभास उपयुज्यते॥" इति॥ ४५३॥

या प्रीतिरविवेकानां विषयेष्वनपायिनी। त्वामनुस्मरतस्सा मे हृदयान्मापसर्पतु॥ इति न्यायः॥ ४५४॥

"इति न्यायेन सर्व्वस्माद्भोग्यजाताद्विरक्तधीः। उप-

संहृत्य तां प्रीतिं भोक्तर्य्येव बुभुत्सते॥"। अयमर्थः—भोग्येषु प्रेमत्यागपुरस्सरमात्मप्रेमकर्तव्यतायां दृष्टान्तत्वेनेश्वरे प्रेमप्रार्थनापुरस्सरं पुराणवचनरूपन्यायमुदाहरति—या प्रीतिरिति। नास्ति विवेको येषां तेऽविवेकाः। अर्शआदिभ्योऽच्। अर्थादविवेकिनामात्मज्ञानशून्यानां विषयेष्वनपायिनी दृढा या प्रीतिरस्ति हे माप लक्ष्मीपते सा प्रीतिस्त्वामनुस्मरतस्त्वां सदा चिन्तयतो मम हृदयान्मनसः सर्प्पतु अपगच्छतु। मम मनो विषयेष्वासक्तिं परित्यज्य त्वय्येव सदा तिष्ठत्वित्यर्थः। यद्वा—अविवेकिनां विषयेषु दृढा या यादृशी प्रीतिरस्ति सा तादृशी विषयेषु विद्यमाना प्रीतिस्त्वामनुस्मरतो मे हृदयान्माऽपसर्पतु मा अपगच्छतु-सदा तिष्ठत्वित्यर्थः। भवत्वेवं पुराणे श्रुतौ किमायात, मित्यत आह—इति न्यायेनेति। इत्यनेन पुराणोक्तन्यायेन सर्व्वस्माद्भोग्यजातात्पतिजायादिलक्षणाद्विरक्तधीः विरक्ता धीर्य्यस्याऽसौ विरक्तधीः पुरुषस्तां भोग्यगोचरां प्रीतिं भोक्तर्य्यात्मनि ह्युपसंहृत्यैवमात्मानं बुभुत्सते बोद्धुमिच्छतीति भावः। उक्तञ्च कयाचिद्भक्तशिरोमणिगोप्या-"हस्तमुत्क्षिप्य यातोसि बलात्कृष्ण किमद्भुतम्। हृदयाद्यदि निर्य्यासि पौरुषं गणयामि ते॥" इति॥४५४॥

हिरण्यनिधिन्यायः॥ ४५५॥

यथा—सति त्रिविधभूतभाविवर्त्तमानाऽन्यतमप्रतिबन्धे ज्ञानं नोदेति। तद्यथा—हिरण्यनिधिं निहितं क्षेत्र उपर्य्युपरि

संचरन्तो न विन्देयुः, एवमेवेमाः प्रजास्सर्व्वा अहरह-र्ब्रह्मलोकं गच्छन्ति इत एतं ब्रह्मलोकं न विन्दन्तीति संक्षेपः ॥ ४५५ ॥

अतीतमहिषीस्नेहन्यायः ॥ ४५६ ॥

यथा—कश्चिद्यतिः पूर्व्वं गार्हस्थ्यदशायां कस्यांचिन्म-हिष्यां स्नेहं कृत्वा पश्चात्संन्यासानन्तरं श्रवणे प्रवृत्तोऽपि तेनैव स्नेहजनितप्रतिबंधनेन तत्त्वं गुरुणोपदिष्टमपि न ज्ञात-वानिति लोके गाथा प्रतीयते, तथाभूतोपि प्रतिबन्धो ज्ञानमवरुणद्धि। विस्तरस्तु वेदान्तग्रंथेषु बोध्यः ॥ ४५६ ॥

व्यभिचारिणीन्यायः ॥ ४५७ ॥

यथा परपुरुषाऽऽसक्ता व्यभिचारिणी स्त्री निजगृहक-र्म्मणि व्यग्रापि निजजारसङ्गजन्यकामाऽऽनन्दं स्वान्तेन प्रतिक्षणं ध्यायति, तथा धीरो लोके व्यवहरन्नप्यखण्डब्रह्मा-नन्दरसं हृदयाब्जे स्वादयतीति भावः। उक्तं च—"यथा व्यस-निनी नारी व्यग्रापि गृहकर्म्मणि। तदेवाऽऽस्वादयत्यन्तः पर-सङ्गरसायनम्॥ एवं तत्त्वे परे शुद्धे धीरो विश्रान्तिमागतः। तदेवाऽऽस्वादयत्यन्तर्बहिर्व्यवहरन्नपि॥" इति ॥ ४५७ ॥

मणिप्रदीपप्रभान्यायः ॥ ४५८ ॥

मणिश्च प्रदीपश्च मणिप्रदीपौ, तयोः प्रभा मणिप्रदीप-प्रभा। यथा—कस्मिंश्चिन्मन्दिरे अपवरकस्य आवरकस्य आच्छादकस्येति यावत्, अन्तर्दीपस्तिष्ठति तस्य प्रभा बहिर्द्वारप्रदेशे रत्नमिव वर्तुला ह्युपलभ्यते, तथाऽ-

न्यस्मिन्मन्दिरेऽपवरकस्यान्तःस्थितस्य रत्नस्य प्रभा बहिर्द्वारप्रदेशे दीपप्रभेव रत्नसमानोपलभ्यते, तथाविधं प्रभाद्वयं दूरतो दृष्ट्वाऽयं मणिरयं मणिरिति बुद्ध्या द्वौ पुरुषावभिधावनं कुरुतस्तयोर्द्वयोरपि प्रभाविषये जायमानं मणिज्ञानं भ्रान्तमेव। अथापि दीपप्रभायां मणिबुद्धिं कृत्वा धावता पुरुषेण मणिर्नोपलभ्यते, मणेः प्रभायां मणिबुद्ध्या धावता मणिर्लभ्यत एव। अयं भावः—या दीपप्रभायां मणिभ्रान्तिरस्ति स विसंवादिभ्रमः, या मणिप्रभायां मणिबुद्धिरस्ति स सँवादिभ्रम इति। एवं हि-" स्वयं भ्रमोपि संवादी यथा सम्यक्फलप्रदः। ब्रह्मतत्त्वोपासनापि तथा मुक्तिफलप्रदा॥" इत्युक्तमित्यन्यत्र विस्तरः॥ ४५८॥

सुभगाबालोदिताख्यायिकान्यायः॥ ४५९॥

सुभगा बालयोदिता आख्यायिका। कथेत्यर्थः। यद्वा—सुभगया बालायोदिता सुभगाबालोदिता[1]। यथा—" बालस्य हि विनोदाय धात्री वक्ति शुभां कथाम्। कश्चित्सन्ति महाबाहो राजपुत्रास्त्रयः शुभाः॥ द्वौ न जातौ तथैकस्तु गर्भ एव न च स्थितः। वसन्ति ते धर्म्मयुक्ता अत्यन्तासति पत्तने॥ स्वकीयाच्छून्यनगरान्निर्गत्य विमलाशयाः। गच्छन्तो गगने वृक्षान्ददृशुः फलशालिनः॥ भविष्यन्नगरे तत्र राजपुत्रास्त्रयोऽपि ते। सुखमद्य स्थिताः पुत्र मृगयाव्यवहारिणः॥ धात्र्येति कथिता राम बालकाख्यायिका शुभा।

१ पुंवद्भावस्तु न शंक्यः, प्रियादिष्वेतत्पाठात्।

निश्चयं निर्ण्येयो बालो निर्विचारणया धिया ॥" इति,
तथा "इयं संसाररचना विचारोज्झितचेतसाम् । बालकाख्यायिकेवेत्थमवस्थितिमुपागता॥"इत्यन्यत्र विस्तरः ४५९॥

राहोश्शिर इति न्यायः ॥ ४६० ॥

अयं न्यायो भाष्यप्रदीपभाष्यप्रदीपोद्द्योतयोःकैयटनागोजिभट्टाभ्यामुदाहृतः । तथाहि—महाभाष्यपस्पशाह्निके-"अथ व्याकरणमित्यस्य शब्दस्य कः पदार्थः । सूत्रम् । सूत्रे व्याकरणे षष्ठ्यर्थोऽनुपपन्नः । सूत्रे व्याकरणे षष्ठ्यर्थो नोपपद्यते व्याकरणस्य सूत्रमिति "॥ इति मीमांसायां बहुधानुयुज्य प्रत्युच्य च "नैष दोषः । व्यपदेशिवद्भावेन भविष्यति" इति समाहितामिति । अत्र कैयटः- 'व्यपदेशिवद्भावेनेति—यथा राहोश्शिर इत्येकस्मिन्नपि वस्तुनि शब्दार्थभेदाद्भेदव्यवहारः, एवमिहापि व्याकरणशब्देन शास्त्रस्य व्याकृतिक्रियायां करणरूपत्वमुच्यते । सूत्रशब्देन तु समुदायरूपतेति भेदव्यवहार उपपद्यते'इति। अत्र शब्दार्थभेदादिति प्रतीकमादाय नागेशः— 'अनेकावस्थायुक्तं शिरो राहुशब्दार्थः, यत्किञ्चिदेकावस्थायुक्तं शिरश्शब्दार्थः, तादृशराहुशब्दार्थस्य तादृशशिरःपदार्थोऽवयव इति षष्ठ्यर्थोपपत्तिरिति भावः । सूत्रशब्देन तु समुदायरूपतेति कैयटः । अत्रैकावस्थायुक्तस्य तस्य व्याकृतिक्रियाकरणावस्था विशिष्टमवयव इति तद्रूपावयवस्याऽयं समुदाय इत्यर्थः । ईदृशे स्थले विकल्पात्मकं ज्ञानं वस्तुशून्यमेव । व्यपदेशिवद्भावविषयेप्येवमेव । "शब्दज्ञानानुपाती वस्तुशून्यो विकल्पः" इति योगसूत्रे पतञ्जल्युक्ते-

रित्यन्य' इति नागेशः । अत्र केचिदित्थं मिथो विवदन्ते राहुः शिरः, कबन्धो वाऽयं प्रश्नः, केतुः शिरः कबन्धो वेति च। यदि च–राहुश्शिरः, कबन्धः केतुश्चेदेवं ब्रूषे तर्हि राहुः- कथं लक्षयति, केतुश्च कथं न लक्षयति। राहोर्लक्षा नास्त्येव शिरोमात्रत्वात्, केतोश्च कबन्धरूपत्वाल्लक्षा सम्भवति। ज्योतिश्शास्त्रे तु केतुजन्यलक्षादोषो नाभिहितः, राहो- श्चोक्तः । किञ्च–शिखी केतुरित्यपि कथमशिरस्कस्य शिखाया असम्भवादिति । अथ च कबन्धो राहुः शिरः केतुरिति मतं मतिमतो भवतो भवति चेत्–कथं तर्हि लिखितमस्ति–"सन्त्यन्ये च बृहस्पतिप्रभृतयस्सम्भाविनः पञ्चश (षा) स्तान्प्रत्येष विशेषविक्रमरुची राहुर्न वैरायते। द्वावेव ग्रसते दिनेश्वरनिशाप्राणेश्वरौ भास्वरौ भ्रातः पर्वणि पश्य दानवपतिश्शीर्षावशेषाकृतिः॥" इति। किञ्च- "एक एव हि तेजस्वी सैंहिकेयो विधुन्तुदः । शिरोः- मात्रावशेषेण जीयन्ते येन शत्रवः॥" इति। किञ्च–"एकस्स एव जीवति हृदयविहीनोऽपि सहृदयो राहुः। यस्स किल लघिमभाजनमुदरं न बिभर्ति दुष्पूरम् ॥" इति । ईदृ- शानि वचनानि बहूनि सन्ति। राहोश्शिर इति न्यायरूपा- भियुक्तोक्तिश्च कथमित्यलं बहुना॥ किञ्च–ग्रहणकारकोऽ- ष्टमग्रहो राहुरस्ति न वा । अस्तीति–कथम्, किमाकारः, न वेति कथमिति मीमांसायामुच्यते–अत्र बहवो विकल्पाः। तथाहि–केचित्तु–पुरा सैंहिकेयोऽसुरविशेषो राहुः पीता- मृतो विष्णुचक्रच्छिन्नशिरस्कोऽपि न मृतः। ब्रह्मवरप्रदान-

तश्च ग्रहत्वं गत इति । उक्तं च-" कश्यपस्य गृहिणी तु सिंहिका राहुवास्तुतनयावजीजनत् । पूर्वजो हरिनिकृत्तकन्धरो देवतैरवरजो निपातितः ॥ " इत्यादि । किञ्च जातग्रहत्वेऽप्यसितत्वात्सूर्य्यादिग्रहवन्न दृश्यते गगने पर्व्वकालादन्यत्र ब्रह्मवाक्यादिति ॥ अन्ये तु-मुखपुच्छविभक्ताङ्गं राहुं वदन्तीति । मुखपुच्छाभ्यां विभक्तान्यंगानि यस्य सः । तदाह वीरभद्रः-" सिंहिकातनयस्यास्य राहोः पुच्छमुखादृते । नाऽन्यदस्त्यपरं वाहुकटिपादादिकं तथा ॥" इति । अपरे तु-भुजंगाकारमिमं प्राहुः । यथोक्तम्-"भषट्कान्तरितो राहुः सूर्य्याचन्द्रमसावुभौ । छादयत्युरगाकारो वरदानात्स्वयम्भुवः ॥ " इति । देवलस्तु-" अन्धकारमयो राहुर्मेघखण्ड इवोत्थितः । आच्छादयति सोमार्कौ पर्व्वकाले ह्युपस्थिते ॥"इत्याह । अपरे तु-मूर्तिरहितमन्धकारमयं राहुमाहुरिति । तमोमयस्य तमसः ' इति सिद्धान्तोक्तेः । इत्यादिबहवो विकल्पाः । एवं यथाकथञ्चिदस्तु राहुस्स एव सूर्य्याचंद्रमसोर्ग्रहणं करोतीति वह्वाचार्य्यमतम् । इदमेव च राहुकृतं ग्रहणं लोके आगोपालाङ्गनादिप्रसिद्धमिति कथयन्ति केचित् । वराहमिहिराचार्य्यस्तु-पूर्व्वाचार्य्यकृतनानाविकल्पान्स्वप्रौढयुक्तिभिर्न्निराकृत्य स्वमतमाहेत्थम्-"एवमुपरागकारणमुक्तमिदं दिव्यदृग्भिराचार्य्यैः । राहुरकारणमस्मिन्नित्युक्तः शास्त्रसद्भावः ॥ योसावसुरो राहुस्तस्य ब्रह्मणा वरोऽयमाज्ञप्तः । आप्यायनमुपरागे दत्तहुतांशेन ते भविता ॥ तस्मिन्काले सान्निध्यमस्य तेनोपचर्य्यते

राहुः।याम्योत्तरा शशीगतिर्गणिते ह्युपचर्य्यते तेन॥"एतदुक्तं भवति। "किञ्च गोलगणितेषु जिष्णुजः सोमरोमकमयाद-योऽपि च। पर्य्ययेण ननु राहुपातयोर्नामनी विदधुरेव तांत्रिकाः॥"।अस्यार्थः–जिष्णुजो ब्रह्मगुप्तः,सोमः प्रसिद्धः,रोमको मुनिः,मयो मयासुरः, आदिपदेन ब्रह्मवसिष्ठादीनां ग्रहणम्, एते तान्त्रिकाः शास्त्रप्रणेतारो राहुपातयोर्नामनी पर्यायेणैव विदधुः, पातपर्य्याये राहुशब्दं प्रयुञ्जते घटकलशवदिति। तथा चोक्तम्–"कुमुदिनीपतिपातो राहुमाहुरिह केपि तमेव" इति। अतो यः पातः स एव राहुरिति सोमरोमकादीनाम-र्केवृत्तसम्पात एव राहुरित्यर्थः। एवं च सिंहिकासुतदैत्यवि-शेषो राहुस्तत्कबन्धः केतुर्वा स्वतन्त्रतया साक्षात्सूर्य्येन्द्वो-श्छादको नास्ति, किन्तु शरवृत्तक्रांतवृत्तयोर्द्वौ किल संपातौ-एकश्चन्द्रपातस्थानम्, द्वितीयस्तत्सप्तमं च। द्वे अपि राहो, स्थाने,ह्येकं राहोरपरं केतोश्च। तयोर्दूरगो रविश्चन्द्रो वा ग्रासं नैति, शरबाहुल्यात्। शरो हि–राहुचन्द्रबिम्बमध्ययोरन्त-रम्, अतो मानैक्यार्द्धादूने शरे सत्येव ग्रहणं न त्वधिके इत्येतद्ग्रहगणिते प्रसिद्धम्। एवं च चन्द्रविक्षेपज्ञानार्थं यश्च-न्द्रपातः परिकल्पितस्स एव लोके राहुरित्युच्यते, स एव ग्रहणे कारणमिति मिहिराशयः। उक्तं च सूर्य्यसिद्धान्ते-"दक्षिणोत्तरतोप्येवं पातो राहुः स्वरंहसा।विक्षिपत्येष विक्षेपं चंद्रादीनामपक्रमात्॥"। राहुरिति-पातस्थानाधिष्ठात्री देवता राहुर्जीवविशेषः, चन्द्रपातस्तु दैत्यविशेषो राहुः–'रहत्यागे' धातुः, रहति त्यजति ग्रहं राहुरिति व्युत्पत्तेः। बाहुल-

कावुण् इति तट्टीका। सिद्धान्तशिरोमणावपि—"दिग्देशकालावरणादिभेदान्न च्छादको राहुरिति ब्रुवन्ति। तन्मानिनः केवलगोलविद्यास्तत्संहितावेदपुराणगुह्यम् ॥ राहुः कुभामण्डलगः शशाङ्कं शशाङ्कगश्छादयतीनविम्बम्। तमोमयो ब्रह्मवरप्रदानात्सर्व्वागमानामविरुद्धमेतत् ॥" इति। तथाहि संहितायाम्—"जिह्वावलेढि परितस्तिमिरतुदो मण्डलं यदि सलेहम्" इति। "अशनिभयसम्प्रदायी पाटलिकुसुमोपमो राहुः" इति। तथा च श्रुतिः—"स्वर्भानुर्ह वा आसुरिः सूर्य्यं तमसा विव्याध" इति माध्यंदिनी श्रुतिः। अथर्व्वश्रुतौ हंसोपनिषदि च—"सोहं धनामिति धनमिति किलिकिलिलक्षराहोः शिर आच्छादयति भाच्छन्नं पाप्मा वै छाया रजनीरूपा पाप्मानं करोदुराधर्षयति कर्षयति घृणी विरश्मिविरेचयति पृथ्वीमाच्छादयति दीप्तिमाच्छादयति द्युतिमाच्छादयति" इत्यादि। तथा च पुराणवाक्यम्—"सर्व्वं गंगासमं तोयं सर्व्वे ब्रह्मसमा द्विजाः। सर्व्वं भूमिसमं दानं राहुग्रस्ते दिवाकरे ॥" इति। तथा च स्मृतिवाक्यम्—"न प्रशस्तं निशि स्नानं राहोरन्यत्र दर्शनात्" इति। "सर्व्वेषामेव वर्णानां सूतकं राहुदर्शने" इति च। एतेन यद्वराहमिहिरो न राहुरित्याह ताण्डवितवाहुरुच्चकैर्सा तदुक्तिश्चिन्त्येत्यलं वहुविस्तरेण ॥ ४६० ॥

नागृहीतविशेषणा बुद्धिर्विशेष्यमुपसंक्रामतीति न्यायः ॥ ४६१ ॥

---

१ अत्र 'रित्याधु—' इत्यपि पाठः, सङ्गतिस्तु मनीष्यूह्या।

जातिरेव शब्दार्थ इति मीमांसकमतम् । तथाहि-व्यक्तीनामानन्त्यादेकव्यक्तौ शक्तिग्रहे व्यक्त्यन्तराबोधाच्च न व्यक्तौ शक्तिसम्भवः । जातिविशिष्टायां व्यक्तौ शक्तिरित्युक्तौ तु नागृहीतविशेषणा बुद्धिर्विशेष्यमुपसंक्रामतीति न्यायादावश्यकत्वाच्च जातावेव शक्तिरस्तु व्यक्तिबोधस्त्वाक्षेपादित्यन्यत्र विस्तरः ॥ ४६१ ॥

अयाचितमण्डनन्यायः ॥ ४६२ ॥

अजगरप्रवर्त्तनवद्याच्ञां विनैव लब्धं वस्तु विशेषमयाचितमित्युच्यते । मण्डनं भूषणम् "अलङ्कारस्त्वाभरणं परिष्कारो विभूषणम् । मण्डनञ्च" इत्यमरात् । अयाचितं च तन्मण्डनश्चेति समाहारः । यथेश्वरसुहृदः स्वयं निर्द्धना अपि तदीयेन धनेन फलभाजः, तद्वद्यत्र व्यवहारस्तत्रास्य प्रवृत्तिरिति । अत्रेदं बोध्यम्—नीलं घटं करोतीत्यादौ घटपदोत्तरद्वितीयया कर्म्मत्वस्याभिहिततया नीलपदोत्तरं द्वितीया न प्राप्नोतीत्याशङ्क्य नीलं करोति घटं करोतीति पृथगेवाऽन्वयः, पश्चान्मानसो नीलघटयोरभेदाऽवगम इति समाहितम् । 'तिङ्कृत्तद्धित'—इति परिगणनन्तु नाश्रयणीयमित्याशयः । यदाऽयाचितमण्डनन्यायेनैकस्मिन्नेव कर्म्मणि घटपदादिवन्नीलपदादपि द्वितीयेति पक्षस्तदा साधुत्वार्थकत्वप्रवादः । अत एव " अनभिहिते " २ । ३ । १ । इति पाणिनीयसूत्रमहाभाष्ये प्रोक्तम् । तथाहि-प्रकृतसूत्र २।३।१। प्रत्याख्यानकर्त्तव्याऽकर्तव्यतामीमांसायामारम्भवादिभाष्यमाह—" कटं करोति भीष्ममुदारं शोभनं

दर्शनीयमिति कटशब्दादुत्पद्यमानया द्वितीययाऽभिहितं कर्म्मेति कृत्वा भीष्मादिभ्यो द्वितीया न प्राप्नोति । का तर्हि प्राप्नोति । प्रथमा । तद्यथा—कृतः कटो भीष्म उदारः शोभनो दर्शनीय इति । करोतेरुत्पद्यमानेन केनाऽभिहितं कर्म्मेति कृत्वा भीष्मादिभ्यो द्वितीया न भवति । का तर्हि । प्रथमा भवति । नैष दोषः । न हि ममाऽनभिहिताधिकारोऽस्ति, नापि परिगणनम्, सामर्थ्यान्मे विभक्तीनामुत्पत्तिर्भविष्यति । अस्ति च सामर्थ्यम् । किं कर्म्मविशेषो वक्तव्यः । अथ वा कटोपि कर्म, भीष्मादयोपि कर्म्मणीत्येव सिद्धम् । अथ वा कट एव कर्म्म, तत्सामानाधिकरण्याद्भीष्मादिभ्यो द्वितीया भविष्यति " इत्यादि । 'विशेष्यसमानविभक्तित्वं विशेषणे न्याय्यमिति भावः । तद्यथा—ईश्वरस्य सुहृदः स्वयं निर्द्धना अपि तदीयेन धनेन धनफलभाजस्तद्वत्' इति कैयटः । विस्तरस्तु भाष्यादिषु ॥ ४६२ ॥

नामार्थयोरभेदान्वय इति न्यायः ॥४६३॥

नम्यतेऽभिधीयतेऽर्थोऽनेन 'णम्—प्रह्वत्वे शब्दे च' इति धातोः "नामन्सीमन्-" इति निपातितः । वा 'म्ना—अभ्यासे' इति धातोर्नामन्नित्यादिना निपातनान्मलोपः । वा—नमति आख्यातार्थं प्रति विशेषणीभवतीति नाम । नामाऽत्र "अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् " १ । २ । ४५ । " कृत्तद्धितसमासाश्च" १ । २ । ४६ । इति सूत्रद्वयलक्षितप्रातिपदिकाऽपरपर्य्यायत्वेन गृह्यते । अर्य्यते गम्यते, ऋच्छति वा 'ऋ-ग-

तौ' "उषिकुषिगार्तिभ्यस्थन्"इति थन्।यद्वा-अर्थ्यते याच्यते सत्स्वरूपत्वात्सर्वैरित्यर्थः 'अर्थोऽभिधेये' इत्यमरः। अर्थः, अभिधेयः,वाच्य इति पर्य्यायाः।तयोरभेदस्तादात्म्यसम्बन्ध इति भावः। अत एव पुरोवर्तिपदार्थं दृष्ट्वा वाचकजिज्ञासया कोऽयमिति प्रश्ने देवदत्तोऽयमित्युत्तरम् । अत एवोक्तं पातञ्जलभाष्ये—"सङ्केतस्तु पदपदार्थयोरितरेतराध्यासरूपः, स्मृत्यात्मकोऽयं शब्दः सोऽर्थः योऽर्थः स शब्दः" इति । इतरेतराध्यासः परस्परात्मकारोपः। अन्यस्मिन्नन्यधर्म्मावभासोऽध्यासः। स्मृत्यात्मक इत्यनेन ज्ञात एव सङ्केतः शक्तिबोधक इति सूचितम्।कः शब्दः, कोऽर्थ इति प्रश्ने घट इत्ययं शब्दो घट इत्ययमर्थ इति समानाधिकरणोत्तरदर्शनाच्छब्दाऽर्थयोरध्याससिद्धिः। अत एव "रामेति द्व्यक्षरं नाम मानभङ्गः पिनाकिनः। शौर्य्यभङ्गः रावणस्य मदभङ्गं तु वालिनः॥"इत्यादौ शब्दार्थयोरप्यभेदेन व्यवहारः।'ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म' इत्यादावपि अभेदेनैव । निर्देशः। कैयटोप्याह-'अयं गौरयं शुक्ल इति शब्दार्थयोरभेदेन लोके व्यवहारदर्शनात्, इत्यादि, अभेदस्याऽध्यस्तत्वाच्च । भेदव्यवहारोऽपि—अस्यार्थस्याऽयं वाचक इति।अत एवोक्तं हरिणा—"तादात्म्यमुपन्यस्येव शब्दोऽर्थस्य प्रकाशकः" इति।अत्रेवशब्देन तादात्म्यस्याताात्त्विकत्वं सूचितमिति। यत्तु शब्दशब्दार्थयोरभेदेऽग्न्यादिशब्दैर्मुखदाहापत्तिरिति, तन्न, उक्तयुक्त्या तादात्म्यस्यारोपितत्वेन दाहादिशक्तेरभावादित्यलं विस्तरेण। अत्र द्विधा नियमः—नामार्थयोरभेद एवेति,अभेदो नामार्थयोरेवे-

ति। आद्ये राज्ञः सुतस्य धनमित्यादौ व्यभिचारः। द्वितीये तु स्तोकं पचतीत्यत्रेत्यादि नेह प्रपञ्च्यते विस्तरभियेति ४६३

यद्विवाहस्तद्गीतगानमिति न्यायः ॥ ४६४ ॥

यथा यद्वधूवरयोर्विवाहो भवति लोके गानमपि तत्सम्बन्धि गीयते, नान्यदिति । तथा तत्तद्देवतापुराणादिषु तत्तद्देवतामाहात्म्यवचनानि ह्युपपद्यन्त इति नापि क्षतिर्नापि परस्परं विरोधः पुराणानामिति ॥ ४६४ ॥

कुशकाशालम्बनन्यायः ॥ ४६५ ॥

यथा नद्यादौ पतितः सन्नन्यदालम्बनमलभमानो व्याकुलचित्तः कुशकाशादीनालम्बते, तथा वादे दृढासु युक्तिषु निरस्तासु भ्रान्तचित्तः पुमान्निर्बलां युक्तिमवलम्बमानः कृतकृत्यो भवतीति भावः ॥ ४६५ ॥

मानाधीना मेयसिद्धिरिति । प्रमाणाधीना प्रमेयसिद्धिरिति । न्यायः ॥ ४६६ ॥

मानप्रमाणशब्दौ पर्य्यायवाचकौ । एवं मेयप्रमेयशब्दावपि ज्ञेयाविति । प्रमाता येनार्थं प्रमिणोति, प्रमीयते वा तत्प्रमाणम् । यत्प्रमीयते तत्प्रमेयम् । 'माङ्-माने' "अचो यत्" ३ । १ । ९७ । इति यति "ईद्यति" ६ । ४ । ६५ । इतीत्वे "सार्व०" इति गुणः । प्रमातुं योग्यं, प्रत्यक्षादिप्रमाणैः परिच्छेद्यमिति यावत् । यथा—जीवब्रह्मैक्यं शुद्धचैतन्यं वेदान्तानां प्रमेयमिति । "आत्मशरीरेन्द्रि-

यार्थबुद्धिमनःप्रवृत्तिदोषप्रेत्यभावफलदुःखापवर्गास्तु प्रमेयम्" इति गौतमसूत्रमिति । अत एव "प्रमाणप्रमेयसंशयप्रयोजनदृष्टान्तसिद्धान्ताऽवयवतर्कनिर्णयवादजल्पवितण्डाहेत्वाभासच्छलजातिनिग्रहस्थानानां तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगमः" इति न्यायशास्त्रादिमसूत्रे प्रमाणशब्दः प्रथमोपात्तः । तदनुसारेण लक्षणस्य कथनीयतया सूत्रे प्रथमोद्दिष्टस्य प्रमाणस्य प्रथमं लक्षणं कथ्यते । साधनाश्रयाऽव्यतिरिक्तत्वे सति प्रमाव्याप्तं प्रमाणम् । तच्च मतभेदाद्बहुविधम् । तथाहि—प्रत्यक्षमेकमिति बृहस्पतिमतानुयायिनास्तिकशिरोमणिलोकायतमित्यन्वर्थनामधेयकचार्वाकाः ॥ "दृष्टमनुमानमाप्तवचनञ्च सर्व्वप्रमाणसिद्धत्वात् । त्रिविधं प्रमाणमिष्टप्रमेयसिद्धिः प्रमाणाद्धि ॥" इति कापिलपातञ्जलाः ॥ प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दभेदात्तच्चतुर्विधमिति न्यायमतम् ॥ वैशेषिकास्तु—"शब्दोपमानयोर्नैव पृथक्प्रामाण्यमिष्यते । अनुमानगतार्थत्वादिति वैशेषिकं मतम् ॥" इत्युक्तेः प्रत्यक्षमनुमानं च प्रमाणम्, शब्दोपमानयोस्त्वनुमानविधयैव प्रामाण्यमिति वदन्तीति ॥ प्रत्यक्षाऽनुमानोपमानशब्दाऽर्थापत्तिभेदात्पञ्चविधमिति प्राभाकराः ॥ प्रत्यक्षाऽनुमानोपमानशब्दाऽर्थापत्त्यभावाख्यानि षट् प्रमाणानीति वैदिकाः ॥ प्रत्यक्षा{नुम}ानोपमानशब्दार्थापत्त्यभावसम्भवैतिह्याख्यान्यष्टौ प्रमाणानीति पौराणिकाः ॥ प्रमेयं द्वादशप्रकारकमात्मशरीरेत्यादि पूर्वमुक्तं बोध्यमिति ॥ ४६६ ॥

असाधारण्येन व्यपदेशा भवन्तीति न्यायः ॥ ४६७ ॥

असाधारण्यञ्च तदितरावृत्तित्वे सति सकलतद्वृत्तित्वमिति । व्यपदेशत्वञ्च-"व्याजेनात्माभिलाषोक्तिर्व्यपदेश इतीर्य्यते" इति । तथा-प्रमाणादिपदार्थषोडशके प्रतिपाद्यमाने कथमिदं न्यायशास्त्रमिति व्यपदिश्यत इत्याशङ्कायां प्रकृतन्यायेन न्यायस्य परार्थानुमानापरपर्यायशब्दस्य सकलविद्यानुग्राहकतया सर्व्वकर्मानुष्ठानसाधनतया प्रधानत्वेन तथा व्यपदेशो युज्यत इति समाधानमिति । तथाऽभाणि सर्व्वज्ञेन-"सोऽयं परमो न्यायः विप्रतिपन्नपुरुषप्रतिपादकत्वात्तथा प्रवृत्तिहेतुत्वाच्च" इति । पक्षिलस्वामिना च-सेयमान्वीक्षिकी विद्या प्रमाणादिभिः पदार्थैः प्रविभज्यमाना-"प्रदीपः सर्व्वविद्यानामुपायः सर्व्वकर्म्मणाम् । आश्रयः सर्व्वधर्माणां विद्योद्देशे परीक्षिता ॥" इति बोध्यम् ॥ ४६७ ॥

उष्ट्रकण्टकभक्षणन्यायः ॥ ४६८ ॥

यथोष्ट्रस्य शमीकण्टकवेधजातदुःखकालेऽपि शमीपत्रभक्षणजसुखलेशो भवति, तथाऽभीष्टविषयोपार्ज्जनदुःखकाले तदुपार्ज्जितद्रव्यजसुखलेशो यत्रोपदिश्यते, तत्रास्य प्रवृत्तिरिति ॥ ४६८ ॥

बहुसपत्नीकन्यायः ॥ ४६९ ॥

यथा-बहुसपत्नीकः पुरुषः सर्व्वासां पत्नीनां युगपत् कामनाकरणेऽशक्तो दुःखमनुभवति, तथा नानेन्द्रियविष-

यभोगेन तत्तदिन्द्रियपरोपि युगपत्कार्य्यप्राप्तौ दुःखमनुभवतीति। यथा चोक्तम्—"जिह्वैकतोऽमुमपकर्षति कर्हि तर्षा शिश्नोऽन्यतस्त्वगुदरं श्रवणं कुतश्चित्। घ्राणोऽन्यतश्चपलदृक् क च कर्मशक्तिर्बह्वयस्सपत्न्य इव गेहपतिं लुनन्ति॥" इति ॥ ४६९ ॥

सुप्तप्रबुद्धन्यायः ॥ ४७० ॥

अयं न्यायः श्रीमद्भागवतीयाऽद्यश्लोकीयः 'तेने ब्रह्म हृदा य आदिकवये' इति वाक्यं विवृण्वता श्रीधरस्वामिनोल्लेखि श्रीभागवतभावार्थदीपिकायाम्।तथाहि—'ननु।सुप्तप्रबुद्धन्यायेन स्वयमेव वेदमुपलभता, नेत्याह, यद्यस्मिन्ब्रह्मणि सूरयोपि मुह्यन्ति,तस्माद्ब्रह्मणोऽपि पराधीनज्ञानत्वात् स्वतःसिद्धज्ञानः परमेश्वर एव जगत्कारणमित्यादि। दीपन्याख्यतट्टिपण्यां तु—श्रीराधारमणदासगोस्वामिना सुस्फुटार्थं कृतोयं न्यायः। तथाहि—ननु ब्रह्मेतिलोकेष्वतिप्रसिद्धोर्थोपि न्यायपदाभिधः। यथा—पूर्वेद्युराचार्याद्वेदमधीत्यसुप्त्वा परेद्युः प्रबुद्धो गुरुर्निरपेक्ष एव वेदं पठति, तद्वदैनंदिनकल्पे।महाकल्पादौ तु—जातिस्मरवददृष्टविशेषात्कल्पान्तराऽनुष्ठितकर्म्मोपासनबललब्धब्रह्मत्वाधिकारः कल्पान्तरस्थं वेदं स्मरत्वित्यर्थः। शुक्लयजुर्वेदमंत्रभागस्योव्वटकृतभाष्येऽपि प्रोक्तम्। तथा हि—"तत्र पूर्वस्मिन्कल्पे विशिष्टकर्म्मजनितस्मृतिसंस्कारसन्तानानुच्छितिधर्म्माणः सुप्तप्रबुद्धन्यायेन हिरण्यगर्भप्रभृतयः कल्पादौ सह विद्ययाऽभिव्यज्यमानाः स्मर्तारो द्रष्टारः ऋषय इत्युच्यन्ते" इत्यादि ॥ ४७० ॥

यः कल्पः स कल्पपूर्वक इति न्यायः॥४७१॥

एवं हि संसारस्यानादित्वादीश्वरस्य च सर्वज्ञत्वादीश्वरो गतकल्पीयं वेदमस्मिन्कल्पे स्मृत्वोपदिशतीति भावः। "यथापूर्वमकल्पयत्" इति श्रुतेरिति ॥ ४७१ ॥

गुणानां परार्थत्वादसंबन्धस्समत्वात्स्यादिति न्यायः ॥ ४७२ ॥

अत्र गुणपदेन 'गुणे शुक्लादयः पुंसि' इत्यभिधानात्, "अथ द्रव्याश्रिता ज्ञेया निर्गुणा निष्क्रिया गुणाः" इत्यभियुक्तोक्तेश्च "सत्त्वे निविशतेऽपैति पृथग्जातिषु दृश्यते। आधेयश्च क्रियाजश्च सोऽसत्त्वप्रकृतिर्गुणः॥ अपरआह—उपैत्यन्यज्जहात्यन्य दृष्टो द्रव्यान्तरेष्वपि। वाचकः सर्वलिङ्गानां द्रव्यादन्यो गुणः स्मृतः ॥" इति महाभाष्याच्च शुक्लादयो ग्राह्यास्तेषां पारार्थ्यं गुणत्वेन च साम्यं परस्परमसम्बन्धत्वञ्च स्फुटमेव। केचित्तु गुणवचनशब्देन समस्तकृदन्ततद्धितान्तसर्वनामजातिसङ्ख्यासञ्ज्ञाशब्दातिरिक्तशब्दो गृह्यते, आकडारसूत्रभाष्यपर्य्यालोचनया तादृशानामेव तत्सञ्ज्ञालाभात् । तत्र हि—प्रातिपदिकमात्रस्य गुणवचनसञ्ज्ञामुक्त्वाऽग्रे तद्बाधकत्वेनैताः क्रमेण पठिताः 'सत्त्वे निविशते' इत्यादि । "वोतो गुणवचनात्".४ । १ । ४४ । इति सूत्रस्थभाष्यन्त्वेकदेशि, वहुविशेषणानां वैयर्थ्यात्,भाष्यकृताऽख्यातत्वाव्याख्यानाच्च। तस्मादाकडारसूत्रोक्तमेव भाष्यसम्मतमिति वदन्तीति दिग् ॥ ४७२ ॥

क्षीरदग्धजिह्वान्यायः ॥ ४७३ ॥

यथा तप्तक्षीरेण दग्धजिह्वः कश्चित्तक्रं फूत्कृत्य पिबति, तथा दैवात्सुखकारिवस्तुतः प्राप्ताऽनिष्टविवक्षायां बोध्योऽय-मिति । उक्तञ्च-"क्षीरेण दग्धजिह्वस्तक्रं फूत्कृत्य पामरः पिबति । दंभिनमवलोक्य जनस्तद्वन्मां शंकते त्वया त्यक्त-म् ॥" इति भक्तवाक्यं भगवन्तं प्रति ॥ ४७३ ॥

कान्तारोत्तरणाय सार्थ इति न्यायः ॥४७४॥

'कान्तारं वर्त्म दुर्गमम्' इति, "वृन्दभेदास्समैर्वर्गः संघसार्थौ तु जन्तुभिः" इति चामरः । अयं न्यायः "इको गुणवृद्धी" १ । १ । ३ । इति सूत्रस्थकैयटेऽभिहितः । तथा-हि-"सम्बन्धमनुवर्तिष्यते" इति महाभाष्यस्थसम्बन्धमि-ति प्रतीकमादाय संवध्यते इति सम्बन्धम्, कर्म्मणि घञ्, नपुंसकस्याभिधेयत्वान्नपुंसकनिर्देशः । आदैज्ग्रहणाऽसंब-द्धं वृद्धिग्रहणम् "अदेङ् गुणः" १ । १ । २ । इत्यत्रानुवर्तते, तेनाऽदेङ्भिर्न्न संवध्यते । इह त्वनुवृत्तमादैचौ जहाति कान्तारोत्तरणाय सार्थस्येव त्यागोपादाने" इति ॥ ४७४ ॥

आगन्तुकानामन्ते निवेश इति न्यायः॥४७५

आगन्तुकोऽनित्यस्थायी । अयमपि-"इको गुणवृद्धी"१। १ । ३ । इति सूत्रस्थभाष्यप्रदीपोद्द्योते निरूपितः । तथा-हि-" यदीग्ग्रहणं क्रियते द्यौः पन्थाः स इमम् । एतेपीकः प्राप्नुवन्ति । सञ्ज्ञया विधाने नियमः । संज्ञया ये विधीयन्ते तेषु नियमः । । किं वक्तव्यमेतत् । नहि ।

कथमनुच्यमानं गंस्यते । गुणवृद्धिग्रहणसामर्थ्यात् ” इत्यादिभाष्यमिति । 'नन्वेवं सत्युत्तरत्र निषेध्यसमर्पणार्थं गुणवृद्धिग्रहणस्य चारितार्थ्येन सामर्थ्यं दुरुपपादम्, अनुवर्तमानस्य स्वरूपपरत्वेन निषेध्यसमर्पकत्वाभावादिति चेन्न, 'आगन्तुकानामन्ते निवेश' इति न्यायेन अदेङ्सूत्रे गुणपदोत्तरं वृद्धिपदोपस्थित्या तत्साहचर्य्येण तत्र सूत्रस्वरूपपरत्वं तस्य' इत्यादि विवरणे स्पष्टमित्यलं बहुना॥४७५॥

फलमुखगौरवं न दोषावहमिति न्यायः॥४७६॥

यत्र गौरवे फलसम्पत्तिर्भवेत्तत्रायं प्रवर्त्तते । यथा चायं न्यायो मुक्तावल्यां समासलक्षणानिरूपणप्रस्तावे निरूपितस्तथाहि—अत एव “ निषादस्थपतिं याजयेत् ” इत्यत्र न तत्पुरुषो लक्षणापत्तेः, किन्तु कर्म्मधारयः लक्षणाभावात् । न च निषादस्य संकरजातिविशेषस्य वेदानधिकाराद्याजनासम्भव इति वाच्यम्, निषादस्य विद्याप्रयुक्तेस्तत एव कल्पनत्वाल्लाघवेन मुख्यार्थान्वये तदनुपपत्त्या कल्पनायाः फलमुखगौरवतयेति दिक् ॥ ४७६ ॥

मत्तकाशिन्यादृष्टा तिर्य्यक्षु कामितेति न्यायः ॥ ४७७ ॥

अयं न्यायो यत्राधिकार्थलाभेऽल्पार्थे वृत्तिरिति विवक्षा तत्र प्रवर्त्तते। मत्तकाशिनी स्त्रीविशेषः[१] ॥ ४७७ ॥

---

१ “वरारोहा मत्तकाशिन्युत्तमा वरवर्णिनी” इति कोशात् ।

न हि सर्वः सर्वं जानातीति न्यायः ॥४७८॥

स्फुटः ॥ ४७८ ॥

न हि सर्वत्रानीशशक्तिरिति न्यायः॥४७९॥

स्फुटः ॥ ४७९ ॥

क्षीरोदकसम्पृक्तन्यायः ॥ ४८० ॥

अयं न्यायः "सन्यङोः" ६ । १ । ९ । इति सूत्रमहाभाष्येऽभिहितः। अस्यायमर्थः। संमिश्रत्वान्न ज्ञायते कियत्क्षीरम्, कियदुदकमिति। कस्मिन्वाऽवकाशे क्षीरम्,कस्मिन्वाऽवकाश उदकमिति। प्रकृतिप्रत्ययसंश्लेषेऽस्य न्यायस्य प्रवृत्तिर्दर्शिता भाष्यकारेणेत्यलमतिपल्लवितेन । किञ्चायं न्यायः । "तस्यादित उदात्तमर्द्धह्रस्वम्" १ । २ । ३२ । इति सूत्रमहाभाष्येऽपि विस्तरेणोक्त इति ॥ ४८० ॥

सामर्थ्ययोगन्यायः ॥ ४८१ ॥

अयं न्यायः "इको यणचि" ६ । १ । ७७ । इति सूत्रमहाभाष्येऽभिहितः । तथाहि-"जश्त्वं न सिद्धं यणमत्र पश्य यश्चापदान्तो हलचश्च पूर्वः । दीर्घश्च यण् ह्रस्व इति प्रवृत्तं सम्बन्धवृत्त्या गुणवृद्धिबाध्यम्॥ नित्ये च यः शाकलभावसमासे तदर्थमेतद्भगवाँश्चकार। सामर्थ्ययोगान्न हि किञ्चिदस्मिन्पश्यामि शास्त्रे यदनर्थकं स्यात् ॥" इति । किञ्च-"प्रभुः स्वातन्त्र्यमापन्नो यदिच्छति करोति तत् । पाणिनेर्न नदी गङ्गा यमुना च स्थली नदी ॥" इति ॥ ४८१ ॥

न हि भुक्तवान्पुनर्भुंक्त इति न्यायः ॥४८२॥

स्फुटः । उक्तश्चायम् "इकोऽसवर्णे शाकल्यस्य ह्रस्वश्च" ६ । १ । १२७ । इति सूत्रभाष्ये ॥ ४८२ ॥

उक्तार्थानामप्रयोग इति न्यायः ॥ ४८३ ॥

अनित्योयं न्यायः "उक्तार्थानामपि प्रयोगो दृश्यते । तद्यथा—अपूपौ द्वावानय, ब्राह्मणौ द्वावानयेति "प्रत्यभिवादेऽशूद्रे" ८ । २ । ८३ । इति सूत्रभाष्यात् ॥ ४८३ ॥

तात्स्थ्यात्ताच्छब्द्यमिति न्यायः ॥४८४॥

अयम् "पुंयोगादाख्यायाम्" ४ । १ । ४८ । इति सूत्रमहाभाष्येऽभिहितः । तद्यथा—" मञ्चा हसन्ति, गिरिर्दह्यते " इति स्पष्टः ॥ ४८४ ॥

ताद्धर्म्यात्ताच्छब्द्यमिति न्यायः ॥ ४८५ ॥

तद्यथा—जटिनं यान्तं ब्रह्मदत्त इत्याह । ब्रह्मदत्ते यानि कार्य्याणि जटिन्यपि तानि क्रियन्तेऽतो जटी ब्रह्मदत्त इत्युच्यत इति ॥ ४८५

तत्सामीप्यात्ताच्छब्द्यमिति न्यायः ॥४८६॥

गंगायां घोपः, कूपे गर्गकुलमित्यादिपु स्पष्टोयं न्यायः ॥ ४८६ ॥

तत्साहचर्य्यात्ताच्छब्द्यमिति न्यायः ॥४८७॥

कुन्तान्प्रवेशय, यष्टीः प्रवेशयेत्यादिपु स्पष्टोयं न्यायः४८७॥

अव्याविकन्यायः ॥ ४८८ ॥

तद्यथा—अवेर्मांसमिति विगृह्याविशब्दादुत्पन्नं भवत्या-

विकमिति । एवमथर्व्वाणमधीत इति विगृह्याथर्व्वणिकमिति भविष्यतीति भाव इति भाष्ये स्पष्टम् ॥ ४८८ ॥

शते पञ्चाशदिति न्यायः ॥ ४८९ ॥

यथा—व्यापकशतसंख्यायां व्याप्यपञ्चाशत्संख्या निविष्टा, एवं यत्र व्यापके व्याप्यस्य निवेशस्तत्रास्य प्रवृत्तिः। अयं न्यायः "यावानर्थ उदपाने सर्वतः सम्प्लुतोदके । तावान्सर्वेषु वेदेषु ब्राह्मणस्य विजानतः ॥" इति भगवद्वाक्यव्याख्यायामित्थमुदाहृतः शङ्करानन्दस्वामिना। यावानिति—उदमुदकं पिबन्त्यस्मिन्नित्युदपानं जलाशयः। जातावेकवचनम् । तस्मिन्नुदपाने जलाशये सर्वत्र विद्यमानवापीकूपतडागपुष्करिणीनदनद्यादौ पुण्यतीर्थे स्नानदानार्चनादिक्रियया साध्यमानोर्थः पुण्यलक्षणो यावान् यावत्परिमाणकः सिध्यति। सर्वतः सम्प्लुतोदके सर्वत्र सम्प्लुतं परिपूर्णमुदकं यस्य स सर्वतःसम्प्लुतोदकः समुद्रस्तस्मिन्नेव स्नानदानार्चनादिक्रियया लभ्यमानः पुण्यरूपोर्थस्तावानेव गंगादिपुण्यतीर्थेषु तत्रतत्र पृथक्पृथक् क्रियमाणस्नानदानादिक्रियालभ्यमानपुण्यविशेषैः समानपरिमाण एव सिध्यति, न ततो न्यूनायते, प्रकृतन्यायेन परिच्छिन्नजलानां गंगादीनां,समुद्रेऽन्तर्भावात्। एवमेव सर्वे ष्वृगादिवेदेषु प्रसिद्धैः कर्म्मभिर्योगयज्ञदानाध्ययनव्रततपोयोगादिभिरन्यैश्च पुण्यविशेषैः सम्पद्यमानः श्रुत्युक्त आनन्दः सार्वभौमादिब्रह्मान्तः पुनःपुनः शतगुणितो यावान् भवति,तावानानन्दो विजानतः सर्वमिदमहं ब्रह्मैवेति जगत्सर्वं

स्वत्र सच्चिदानन्दब्रह्मैव पश्यतः ब्राह्मणस्य ब्रह्मविषयैर्ब्रह्मानुभूत्या सिध्यति, एवमन्यत्रापि ज्ञेयमिति ॥ ४८९ ॥

शतपत्रपत्रभेदन्यायः ॥ ४९० ॥

यथा—सूच्या शतपत्रपत्रभेदने कालयौगपद्यप्रतीतेर्भ्रमः, तथाहि—प्रथमक्षणे सूचीक्रियया तस्याः पत्रेण संयोगः, द्वितीये पत्रावयवयोः, तृतीये तयोर्विभागः, तुरीय आरंभसंयोगनाशः, पञ्चमे पत्रनाश इति प्रतिपत्रभेदने बहुक्षणविलम्बस्य युक्तिसिद्धत्वात्, तथा दीर्घशष्कुल्यादिभक्षणादौ रासनादिज्ञानानां यौगपद्यप्रतीतेर्भ्रम इति । एवं क्रमेण जायमानायां क्रियायां यौगपद्यभ्रमो यत्र विवक्ष्यते, तत्रास्य प्रवृत्तिरिति ॥ ४९० ॥

यत्कृतकं तदनित्यमिति न्यायः ॥ ४९१ ॥

कृतकं कार्य्यं, जन्यभाव इति यावत्।तथा च—कार्य्यमात्रस्योत्पत्तेः प्रागसत्त्वेन प्रागभावप्रतियोगित्वान्न प्रागभावाप्रतियोगित्वघटितनित्यत्वम् । ध्वंसस्य प्रागभावप्रतियोगित्वेपि भाववत्त्वाभावान्न व्यभिचार इति तार्किकाः। वेदांतिमते तु ध्वंसस्यापि नाशाभ्युपगमेन न भावत्वं विशेषणीयमिति भेदः ॥ ४९१ ॥

औपाधिकाऽऽकाशभेदन्यायः ॥ ४९२ ॥

यथौपाधिकाकाशगोचरं ज्ञानं सविशेषणे हीति न्यायेनोपाधिभेदविषयम्, तथा जीवब्रह्मभेदविषयं प्रत्यक्षादिकं तदुपाधिभेदविषयमित्येवं यत्र विवक्ष्यते, तत्रायं प्रवर्तते ।

"घटसंवृत आकाशे नीयमाने। यथा पुनघटो नीयेत नाऽऽकाशं तद्वज्जीवो नभोपमः ॥" इति श्रुत्युक्तिश्चैतन्न्यायमूलिकेति ॥ ४९२ ॥

अन्धकूपपतनन्यायः ॥ ४९३ ॥

अनेन पथा गंतव्यमिति सत्पुरुषेणोपदिष्टस्तं पन्थानं मुञ्चन्नन्धो यथा कूपे पतति, एवं वेदाद्युपदिष्टमार्गं परित्यजन्नज्ञो नरकादिदुःखेषु पततीत्यस्य न्यायस्य तत्र प्रवृत्तिरिति ॥ ४९३ ॥

अपवादन्यायः ॥ ४९४ ॥

अधिष्ठाने भ्रान्त्या प्रतीतस्य तदतिरेकेणाभावनिश्चयोऽपवादः। यथा—स्थाणवादौ प्रतीतस्य पुरुषादेः स्थाणवाद्यतिरेकेणाभावनिश्चय इति ॥ ४९४ ॥

कफोणिगुडन्यायः ॥ ४९५ ॥

कं सुखं स्फोरयति 'स्फुर-स्फुरणे सञ्चलने च' णिजन्तः। अच इः, पृषोदरादिः। यद्वा—केन सुखेन फणति, स्फुरति वा 'फण्—गतौ','स्फुर—संचलने' ततइन्, पृषोदरादिः।"भुजबाहू प्रवेष्टोदोः स्यात्कफोणिस्तु कूर्प्परः" इत्यमरः। कफोणौ भुजमध्यग्रंथौ—'कोहणी-कूणी-किहुनी—इडक' इति प्रसिद्धे गुडाभावेपि तदाशया यथा लेहनमेवं यत्र वस्त्वसद्भावेऽपि तत्प्रत्याशया व्यापारभेदस्तत्रास्य प्रवृत्तिरिति ॥ ४९५ ॥

काकमांसं शुनोच्छिष्टं स्वल्पं तदपि दुर्लभमिति न्यायः ॥ ४९६ ॥

अत्यंतनिकृष्टस्यातितुच्छस्यापि दुर्लभत्वेऽयं न्यायः प्रवर्तत इति ॥ ४९६ ॥

दग्धबीजन्यायः ॥ ४९७ ॥

यथा दग्धस्य बीजस्य नाङ्कुरोत्पादकता, एवमविवेकनाशे न संसारवृक्षप्ररोह इत्येवं यत्र विवक्षा, तत्रास्य प्रवृत्तिरिति ॥ ४९७ ॥

बिलवर्तिगोधान्यायः ॥ ४९८ ॥

यथा बिले गर्ते वर्तमानाया गोधाया विभजनं विभाजकधर्म्मेण निर्देशो न सम्भवति तस्या अदृष्टत्वात्, एवमज्ञातपरसिद्धान्तस्य तद्दूषणाय प्रवृत्तिर्भवतीत्येवं विवक्षायामस्य प्रवृत्तिरिति। अत्र गोधापदं बिलनिवासिनां सर्प्पादीनामुपलक्षणं ज्ञेयमिति ॥ ४९८ ॥

मणिमन्त्रन्यायः ॥ ४९९ ॥

यथा मणिमन्त्रादीनां वह्वेर्दाहं प्रति स्वातन्त्र्येण प्रतिबंधकत्वं लोकप्रसिद्धं न च तत्र युक्त्यपेक्षा, एवं कामिनो जिज्ञासाया अपि ज्ञानमात्रं प्रति प्रतिबंधकत्वमित्येवं यत्र पृथक्प्रतिबंधकत्वं, तत्रास्य प्रवृत्तिरिति ॥ ४९९ ॥

यद्विशेषयोः कार्य्यकारणभावोऽसति बाधके तत्सामान्ययोरपीति न्यायः ॥ ५०० ॥

यथा—तार्किकाणां घटत्वकुलालकृतित्वादिना कार्य्यकारणभावे सिद्धे कार्य्यत्वेन कृतित्वेन च कार्य्यकारणभा-

वः, न तु कुलालकृतेर्ज्जातित्वेन द्रव्यत्वेन घटादिकं प्रति कारणत्वम्, तथात्वे तयोरन्यथासिद्धत्वेनाकारणत्वं स्यात्, कारणतां प्रत्यन्यथासिद्धेर्बाधकत्वात्। अत एव न द्रव्यत्वेन दण्डादेर्घटादिकं प्रति कारणत्वं, नापीन्द्रियत्वेन प्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रति, इन्द्रियत्वस्यैकस्याऽभावादिति ॥ ५०० ॥

इति श्रीमद्विद्वद्वृन्दवान्दितपादारविन्दश्रीमन्महानुभाव
विद्वद्वर्य्यश्रीमत्पण्डितविभवरामशिष्यमुलतान-
नगरवास्तव्यसेतुपालोपनामकठाकुरदत्त-
शर्म्मविरचितभुवनेशन्यायसाहस्री-
ग्रन्थे पूर्व्वार्द्धं समाप्तम् ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

अथोत्तरार्द्धमारभ्यते ।

रक्तपटन्यायः ॥ ५०१ ॥

यदा तु निराकांक्षेऽपि वाक्ये आकांक्षामुत्थाप्यैकवाक्यता क्रियते, तदा रक्तपटन्यायप्रवृत्तिः । यथा पटोस्तीति वाक्यस्य निराकांक्षस्यापि कीदृश इत्याकांक्षामुत्थाप्य रक्त इत्यनेनैकवाक्यता क्रियते, तथा प्रकृतीनां दर्शपूर्णमासादीनां स्वप्रकरणस्थांगैर्निवृत्तोपकाराकांक्षाणामनारभ्याधीताङ्गैर्विकृतीनां चातिदिष्टाङ्गैः परिपूर्णानां शरमयादिभिः सहोत्थिताकांक्षाविरहेऽप्युत्थापिताकांक्षयान्वय इत्येवं विषयेऽस्य प्रचारः ॥ ५०१ ॥

लूतातन्तुन्यायः ॥ ५०२ ॥

लूता कीटविशेषः । स यथा स्वदेहात्तन्तून्निर्म्मीति संहरति च स्वदेहे, तथा च तस्याः स्वतस्तन्तुनिर्म्माणे स्वतो निमित्तकारणत्वरूपकर्तृत्वं, स्वदेहापेक्षयोपादानकारणत्वं च, एवं ब्रह्मणो जगतां स्वतः कर्तृत्वम्, स्वशक्तिमायाद्वारोपादानत्वं च । एवं च जगत् स्वशक्त्या निर्म्मीति, स्वशक्तौ संहरति चेत्येवं विवक्षायामस्य प्रवृत्तिरिति ॥ ५०२ ॥

लोष्टलगुडन्यायः ॥ ५०३ ॥

यथा लोष्टस्योपमर्द्दको लगुडस्तथोपमर्द्योपमर्द्दकयोः सा-

चिव्यविवक्षायामस्य प्रवृत्तिरिति। लोष्टो मृत्पिण्डः, लगुडो दण्डः ॥ ५०३ ॥

विशेष्ये विशेषणं तत्रापि च विशेषणमिति न्यायः ॥ ५०४ ॥

यथा भूतलं जलवद्घटवदित्यादौ भूतले घटो विशेषणम्, स च भूतलांशे विशेषणमिति रीत्या यत्र भासते, तत्रास्य प्रवृत्तिरिति ॥ ५०४ ॥

शङ्खवेलान्यायः ॥ ५०५ ॥

यथा वेलाविशेषे शंखध्वनिविशेषो यत्र नियमितस्तत्र शंखध्वनिना वेलाविशेषज्ञानं जायते, तथा यत्र विवक्षा तत्रास्य प्रवृत्तिः । यथा—चैत्रोत्तरं वैशाखः, वैशाखोत्तरं ज्येष्ठ इति क्रमविशेषज्ञानमिति ॥ ५०५ ॥

श्यामरक्तन्यायः ॥ ५०६ ॥

यथा घटपटादौ श्यामगुणनाशे रक्तगुणोत्पत्तिरेवं यत्र पूर्वगुणनाशेऽपरगुणसमावेशस्तत्रास्य प्रवृत्तिरिति ॥ ५०६ ॥

सन्दंशपतितन्यायः ॥ ५०७ ॥

सन्दंशः 'सनासी' इति यस्य प्रसिद्धिः । सावयवयोः मध्यपातिनः पदार्थस्य यथा ग्रहणमेवं पूर्वोत्तरयोर्ग्रहणेन तन्मध्यस्थपदार्थस्य ग्रहणं यत्र विवक्ष्यते, तत्रास्य प्रवृत्तिरिति ॥ ५०७ ॥

अथ सन्निहितादपि व्यवहितं साकांक्षं बलीय इति न्यायः ॥ ५०८ ॥

शाब्दबोधयोग्यतया साकांक्षस्य स्वार्थान्वयबोधप्रयोजकतेति नियमेन तस्य चासत्तिक्रममनादृत्यान्वययोग्यपदार्थवाचकशब्दस्य व्यवहितत्वेऽप्यासक्तिं प्रकल्प्य यथा कामादावन्वयः, एवं यत्र साकांक्षत्वं तत्रैव तस्यान्वय इति यत्र विवक्षा तत्रास्य प्रवृत्तिरिति ॥ ५०८ ॥

सन्निहिते बुद्धिरन्तरंगमिति न्यायः ॥ ५०९ ॥

सान्निकृष्टविप्रकृष्टयोरुभयोर्यत्रान्वयसम्भावना तत्र सन्निहितस्यैवासत्तिबलादन्वयो न विप्रकृष्टस्येत्येवं विवक्षायामस्य प्रवृत्तिरिति ॥ ५०९ ॥

समूहालम्बनन्यायः ॥ ५१० ॥

यत्रोपस्थितपदार्थानां विशेषणविशेष्यभावेनान्वयासम्भवस्तत्रोपस्थितपदार्थानां समूहमालम्ब्यैव बोधः । यथा—घटः पटश्चेत्यादौ घटपटयोरुभयोरेव विशेष्यता, समूहालम्बनबोधे च विशेष्यताद्वयम्, संशये त्वेका विशेष्यतेति भेदः ॥ ५१० ॥

सर्वापेक्षन्यायः ॥ ५११ ॥

यथा वहुपु निमंत्रितेपु एकस्मिन्नागतेपि तस्मै भोजनं न दीयते अपेक्ष्यन्ते च सर्वे, एवं यत्र सर्वापेक्षा तत्रास्य प्रवृत्तिरिति ॥ ५११ ॥

स्थविरलगुडन्यायः ॥ ५१२ ॥

वृद्धहस्तपातितलगुडस्य यथा यथास्थानं न पतनमेवं लक्ष्यस्थानेऽपतनं यत्र तत्रास्य प्रवृत्तिरिति ॥ ५१२ ॥

अधिकन्तु प्रविष्टे न तद्धानिरिति न्यायः ॥ ५१३ ॥

यत्राधिकप्रवेशेपि प्रकृतस्य न हानिस्तत्रायं प्रवर्त्तेत इति ॥ ५१३ ॥

गोश्रृंगग्राहिकान्यायः ॥ ५१४ ॥

यथा केनचिदस्माकं गौः केति पृष्टःकश्चित्तस्या गोःशृङ्गमादाय हस्तेनेयं गौर्भवतामिति गां दर्शयति, तथा आत्मा क इति शिष्यपृष्टो गुरुः "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" इति, "यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते" इति च स्वरूपतटस्थलक्षणाभ्यां ब्रह्मोपदिशतीति भावः ॥ ५१४ ॥

पिपीलिकागतिन्यायः ॥ ५१५ ॥

यथा पिपीलिका वृक्षशिरःस्थितमधुरफलरसास्वादने झटित्यशक्ता सत्यपि बह्वायासेन गच्छन्ती कालान्तरे तद्रसमवश्यमास्वादते, तथैवाज्ञानी पुरुषः श्रुतिस्मृतिपुराणविहितकर्मोपासनादिमार्गसञ्जातशुद्धान्तःकरणतया जन्मान्तरेषु कदाचित्प्राप्तपूर्णज्ञानोऽवश्यं ब्रह्मानन्दमनुभवतीति ॥५१५॥

प्लवङ्गमगतिन्यायः ॥ ५१६ ॥

यथा पिपीलिकापेक्षया प्लवंगमः शाखातः शाखान्तरे उत्प्लवमानो द्वित्रिचतु (रै) रुत्प्लवैरुच्चतरमपि तारवफलं

स्वल्पायासेन लभते, तथैव मध्यमाधिकारी आज्ञान्यपेक्षया जन्मान्तरीयशुद्धसंस्कारतया शुद्धमनस्कः सद्गुरुसकाशाल्लब्धाध्यात्मविद्यश्चिद्धनानन्दीयरसं झटित्यास्वादत इति ५१६

विहङ्गमन्यायः ॥ ५१७ ॥

यथा पिपीलिकाप्लवङ्गमापेक्षया विहंगमोऽनायासेनोच्चतममपि मधुरं फलरसमास्वादते, तथैवोत्तमाधिकारी ज्ञानी मध्यमाधिकार्य्यपेक्षयाऽनायासेन जन्मान्तरीयसंस्कारैः शुद्धान्तःकरणतया लब्धपूर्णज्ञानोऽचिरादेव चिदानन्दरूपतां प्राप्नोतीति ॥ ५१७ ॥

शूकरवाटिकान्यायः ॥ ५१८ ॥

यथा शूकरः पुष्पितां पुष्पवाटिकां प्रविश्य तत्रत्यविचित्राणि सुरभीणि तरुफलपुष्पाणि परित्यज्य विष्ठामेव चिनुते, तथैव खलः सतां गुणसमुदायमुपेक्ष्य केवलच्छिद्रमन्वेषयतीति संक्षेपः ॥ ५१८ ॥

सर्वं पदं हस्तिपदे निमग्नमिति न्यायः॥५१९॥

यत्र महति लघ्वारोपस्तत्रायं प्रवर्तत इति ॥ ५१९ ॥

अश्रेष्ठः श्रेष्ठानुसारीति न्यायः ॥ ५२० ॥

यथा चोक्तं गीतायां भगवता श्रीकृष्णेन—"यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः। स यत्प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्तते ॥" इति अ० ३, श्लो० २१। "यदि ह्यहं न वर्तेयं जातु कर्म्मण्यतन्द्रितः। मम वर्त्मानुवर्तन्ते मनुष्याः पार्थ सर्वशः ॥" इति च अ० ३, श्लो० २३ इति ॥ ५२० ॥

न द्वेष्ट्यकुशलं कर्म्म कुशले नानुषज्जत इति न्यायः ॥ ५२१ ॥

ज्ञानी हि अकुशलं कर्म्म न द्वेष्टि, कुशले कर्म्मणि त्व-नुसक्तो न भवति, समबुद्धित्वादिति भावः ॥ ५२१ ॥

अकामस्य क्रिया काचिद्दृश्यते नेह कर्हिचित् । यद्यद्धि कुरुते जन्तुस्तत्तत्कामस्य चेष्टितम् ॥ इति न्यायः ॥ ५२२ ॥

अनेन पुंसः सकलकर्म्माचरणकारणं सर्वानर्थबीजं काम एवेति बोधितमिति । योग्यत्वाऽयोग्यत्वविचारमंतरेण वस्तु दृष्टं श्रुतं च । कामयति पुमांसमिति कामः, वैषयिकी प्रबलेच्छाऽत्र कामशब्देनोच्यते । अत एवोक्तं भगवता- "काम एष क्रोध एष रजोगुणसमुद्भवः । महाशनो महापाप्मा विद्धयेनमिह वैरिणम् ॥" इति ॥ ५२२ ॥

गृहस्थः स्त्रियमुद्वहेदिति न्यायः ॥ ५२३ ॥

यथात्र'गृहिणी गृहमुच्यते' इत्युक्ते गृहे गृहिण्यां तिष्ठतीति गृहस्थस्सन् स्त्रियमुद्वहेदिति वाक्ये भविष्यद्विवाहित्वमादाय गृहस्थत्वव्यपदेशः, तथा प्रकृतेपीति बोध्यम् ॥ ५२३ ॥

सर्वे वेदा यत्पदमामनन्तीति न्यायः ॥५२४॥

यथा-सर्वस्यापि शास्त्रस्य महत्तात्पर्य्यं निर्विशेष एव ब्रह्मणीति पर्य्यवसितमिति ॥ ५२४ ॥

वायुर्नावमिवाम्भसीति न्यायः ॥ ५२५ ॥

यथा नद्याः परं पारं गच्छन्तीं नौकां प्रतिकूलो वायुर्गृहीत्वा महावर्ते पातयति, जलेनापूर्य्य वा मज्जयति, महापाषाणेनाभिहत्य भञ्जयति, पुनरपारं विषमस्थानं वा गमयति, सर्वथाऽनर्थवतीमेव करोति, तथा विदुषोऽपि प्रज्ञां विवेकबुद्धिमनाद्यविद्यावासनाभिरुच्चावचाभिराकृष्टं मनो विषये वा कर्म्मणि वा योगे वाप्युपास्तौ वा व्यवहारे वान्यत्र वा पातयित्वा वायुर्नावमिव विध्वंसयतीत्यर्थः ॥ ५२५ ॥

समुद्रमापः प्रविशन्ति यद्वदिति न्यायः ॥ ५२६ ॥

यथा समुद्रमापः गङ्गानर्म्मदागोदावरीकृष्णाकावेरीसिन्ध्वादिमहानदीनदानां नानामुखेभ्यस्समागता नानाविधवर्णरसगंधगुणफलवत्यः स्वकीयशुक्लनीलारुणपीतादिगुणविशेषं, मधुराऽम्लतिक्तकषायादिरसविशेषं, परिमलपूत्यादिगन्धविशेषं, लघुत्वगुरुत्वादिगुणविशेषमेकद्वित्रिचतुःपञ्चषट्सप्ताष्टनवदशशतकृच्छ्रसमानपुण्यविशेषं, तत्तन्नामविशेषञ्च परित्यज्य समुद्रभावमेव गच्छन्ति, समुद्रं प्राप्य तत्सम्बन्धिमहिम्ना नामरूपगुणविशेषैः समुद्रान्न भिद्यन्त इत्यर्थः, तथा प्रकृतेपि ॥ ५२६ ॥

ऋतुमतीकन्यकान्यायः ॥ ५२७ ॥

यथा कन्यका स्वयमृतुमती भूत्वा जननीं जनकं भ्रातरञ्च सर्वं स्वजनं त्यक्त्वा भर्तारमेवैकमाश्रित्य तदेकालम्बना भूत्वा तत्रैव रमते, तेनैव तृप्यति, हृष्यति, आनन्दति,

श्रेयांसि बहुविघ्नानि भवन्ति महतामपीति न्यायः ॥ ५३४ ॥

यत्र शुभे कर्म्मणि विघ्नबाहुल्यं भवेत्तत्रायमवतरतीति भावः ॥ ५३४ ॥

जन्मान्तरसहस्रेषु बुद्धिर्या भाविता पुरा। तामेव भजते जन्तुरुपदेशो ह्यनर्थकः ॥ इति न्यायः ॥ ५३५ ॥

यत्र तु नानाविधश्रुतिस्मृतिप्रभृत्युपदेशसत्त्वेपि तमनादृत्य स्वाभीष्टमते प्रवृत्तिर्भवेत्तत्रायमवतरतीति ॥ ५३५ ॥

कपिञ्जलाधिकरणन्यायः ॥ ५३६ ॥

कपिञ्जलस्तित्तिराख्यपक्षिविशेषः "कपिञ्जल इति प्राज्ञैः कथितो गौरतित्तिरः" इत्युक्तेः। अधिकरणं नाम वेदविचारग्रंथात्मिका मीमांसेत्यर्थः। यथाहुः—"विषयो विशयश्चैव पूर्वपक्षस्तथोत्तरः। निर्णयश्चेति पञ्चाङ्गं शास्त्रेऽधिकरणं स्मृतम्॥" इति। एवं क्रमेण विवेचनमत्राधिक्रियत इत्यधिकरणम् षष्ठीतत्पुरुषः। यत्र बहुवचनस्य त्रित्वे पर्य्यवसानं तत्रायं प्रवर्तते। यथा—"कपिञ्जलानालभेत" इति। आङ्पूर्वकात् 'डुलभष् प्राप्तौ' इति धातोर्हिंसार्थकत्वादालभेतेत्यस्य हिंस्यादित्यर्थः। अत्र कपिञ्जलानिति बहुवचनेन त्र्यादयः परार्द्धावधिकाः कपिञ्जलाः, त्रयो वा, चत्वारो वा, पञ्च वेत्यादि, कपिञ्जलत्वावच्छेदकावच्छिन्ना वेति संशये शिष्टकृतव्याख्यानात्त्रित्वे पर्य्य-

वसितमिति सिद्धान्तः । विस्तरस्तु पूर्वमीमांसादर्शने ज्ञेय इति ॥ ५३६ ॥

प्रधाने गृहीतेऽप्रधानग्रहस्यान्याय्यत्वादिति न्यायः ॥ ५३७ ॥

यथायं समुद्र इत्यत्र तरङ्गफेनबुद्बुदादिप्रत्ययादर्शनमिति भावः ॥ ५३७ ॥

इन्द्रियाभ्यामजय्याभ्यां द्वाभ्यामेव हतं जगत् । अहो उपस्थजिह्वाभ्यां ब्रह्मादिमशकावधि ॥ इति न्यायः ॥५३८॥

यथा—अनाद्यविद्यया विषयभोगलाम्पट्यमेवानुगमितमिदं जगज्जङ्गमप्राणिजातं सर्वश्चेति भावः ॥ ५३८ ॥

क्रियाभेदात्फलभेद इति न्यायः ॥ ५३९ ॥

यथा—यथा यद्यत्करोति, तथा तत्तत्फलमाप्नोतीति ॥ ५३९ ॥

कृतात्ययेऽनुशयवानिति न्यायः ॥ ५४० ॥

कृतस्य कर्म्मणोऽत्ययो नाशः कृतात्ययस्तस्मिन् अनुशयवान् भवति । "भवेदनुशयो द्वेषे पश्चात्तापानुबन्धयोः" इति मेदिनी । वेदविहितकर्म्मानुष्ठानश्च, तद्वानित्यर्थः । कर्मफलसंक्षये शेषकर्म्मानुभूत्यै निवर्तत इति भावः ५४०॥

अर्द्धलौकिकन्यायः ॥ ५४१ ॥

अयं न्यायः " स्त्रीशूद्रद्विजबन्धूनां त्रयी न श्रुतिगोचरा "

इति श्रीमद्भागवतप्रथम १ स्कन्धचतुर्थाऽ ४ ध्यायपञ्च-विंश २५ पद्यविवरणे श्रीमद्वल्लभाचार्य्यैरुक्तः । तथाहि-यद्यप्यलौकिकप्रकारेण वेदसाध्यं फलमप्यलौकिकमिति नान्येन तत्सिद्धिः, अथाप्यर्द्धलौकिकन्यायेन भट्टेष्विव पुराणेप्यर्द्धलौकिकन्यायेन वा भारतादिना कार्य्यं सेत्स्यतीति भावः ॥ ५४१ ॥

यावत्सम्पातमुषित्वेति न्यायः ॥ ५४२ ॥

यावत्पुण्यफलानुभूतिनिर्णयस्तावत्पर्य्यन्तं स्वर्गभोगाननुभवन्ति सुकर्म्मिण इति ॥ ५४२ ॥

कार्य्यं सर्वं कारणमात्रमिति न्यायः ॥५४३॥

यथा—कार्यं सर्व्वं घटादिरूपं मृन्मात्रमित्यर्थ इति॥५४३

स्वयं तीर्णः परांस्तारयतीति न्यायः ॥५४४॥

यथा जलतरणविद्याकुशलः स्वयं तीर्णः परानपि तारयितुं शक्नोतीति, तथा सुगुरुः शिक्षानुशिष्टः स्वशिष्याञ्छिक्षयतीति भावः ॥ ५४४ ॥

श्रुतानुमितयोः श्रुतसम्बन्धो बलीयानिति न्यायः ॥ ५४५ ॥

श्रुतेनैव सम्बन्धो नानुमितेन प्रकरणादिप्राप्तेनेत्यर्थः । प्रकरणादितः श्रुतेर्बलवत्त्वादिति भावः । श्रुतत्वं साक्षादुच्चारितत्वम् । यथा प्रत्यक्षस्य सामग्रीसत्त्वेऽनुमितेश्च सामग्रीसत्त्वे समाने विषय आदौ प्रत्यक्षमेवोत्पद्यते, ततोनुमितिसामग्रीसत्त्वे सा भवति, एतादृशानुभवसिद्धत्वेन

प्रत्यक्षसामग्र्याः प्रथमोत्पन्नप्रमितिजनकत्वात्तादृशसामग्री-जन्यप्रमितिकरणं प्रत्यक्षप्रमाणं दुर्बलसामग्रीजन्यानुमिति-करणानुमानापेक्षया प्रबलमिति व्यवहारः । तथा साक्षाच्छ्रुतस्थले शाब्दसामग्रीसम्भवात्तत्राप्यनुमानापेक्षया शाब्दप्रमितिकरणस्य प्राबल्यमित्यन्यत्र विस्तरः ॥ ५४५ ॥

विशेषणाभावे विशिष्टाभाव इति न्यायः ॥५४६॥

इमं न्यायं नैयायिकाःपक्षतालक्षणे प्रकाशयन्ति।तद्यथा-'सिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्ध्यभावःपक्षता' इति लक्षणे सति प्रकृतन्यायेन सिद्धौ सत्यामपि सिषाधयिषासत्त्वेऽनुमितिर्भवत्येव। तत्र सिषाधयिषाविरहात्मकविशेषणाभावात्प्रतिबन्धकीभूतायाः विशेषायाः सिद्धेरप्यभावः, एवमन्यत्र ॥५४६॥

विशेषाऽभावे विशिष्टाऽभाव इति न्यायः ॥५४७॥

अयमपि न्यायः पक्षतालक्षणे संघटते । तद्यथा—यत्र सिद्धिर्नास्ति तत्र सिषाधयिषायां सत्यामसत्यामपि प्रकृतन्यायेन पक्षता भवति । तत्र विशेषीभूतायाः सिद्धेरभावाद्विशेषणस्याप्यभावः, एवमन्यत्र ॥ ५४७ ॥

उभयाभावे विशिष्टाभाव इति न्यायः ॥५४८॥

अस्य न्यायस्याप्युदाहरणं पक्षता सम्भवति । तद्यथा—यत्र सिद्धिरस्ति सिषाधयिषा च नास्ति तत्र प्रकृतन्यायेन पक्षता न भवति । पक्षताप्रतिबन्धकसिषाधयिषाविरहविशिष्टायाः सिद्धेः सत्त्वात् । सिषाधयिषाविरहविशिष्टसि-

ध्यभावस्याऽसत्त्वादुभयाभावप्रयुक्तविशिष्टाभाव इत्यलमतिविस्तरेण ॥ ५४८ ॥

आरोपगुणकथनं स्तुतिरिति न्यायः ॥५४९॥

स्तुतिरूपार्थवाद इत्यर्थः ॥ ५४९ ॥

कीटोद्धारन्यायः ॥ ५५० ॥

यथा नदीप्रवाहपतिताः कीटा आवर्तादावर्तान्तरमाशु व्रजन्तो दुःखितास्सन्तस्सत्कर्म्मपरिपाकात् (पूर्वोपार्जितपुण्यकर्म्मपरिपाकात्) कृपालुना केनचित्पुरुषविशेषेणोद्धृता नदीप्रवाहाद्बहिर्न्निसारितास्सन्तस्तीरतरुच्छायां प्राप्य सुखं यथा भवति तथा विश्राम्यन्ति, तथैवमाशु स्वकृतकर्म्मजन्यफलभोगाय मनुष्यादियोनिषु जन्मनो जन्म व्रजन्तो जीवास्संसारानलदग्धा दुःखं लभमानाः पूर्वोपार्जितपुण्यकर्म्मपरिपाकादेव तत्त्वदर्शिनः प्रत्यगभिन्नब्रह्मसाक्षात्कारवदाचार्य्यात्सद्गुरोस्सकाशादुपदेशं तत्त्वमस्यादिमहावाक्यार्थजन्यज्ञानरूपमवाप्य मोक्षसुखं प्राप्नुवन्तीति । यद्यप्ययं विषयः निम्नगाप्रवाहन्याये १५१ ह्युक्तस्तथापि न्यायान्तररूपप्रदर्शनाय पुनरुक्तौ न दोष इति सुधीभिर्विभावनीयम् ॥ ५५० ॥

यद्यथा वर्तते तस्य तथात्वं भाति मानत इति न्यायः ॥ ५५१ ॥

यच्छुक्त्यादि यथा येन शुक्तिकादिरूपेण वर्तते, तस्य तथात्वं शुक्त्यादिरूपत्वं प्रमाणतः स्फुरतीत्यर्थः । उक्तश्च-

"यद्यथा वर्तते तस्य तथात्वं भाति मानतः । अन्यथात्वं भ्रमेणेति न्यायोयं सार्वलौकिकः ॥ " इति ॥ ५५१ ॥

वस्तुशक्तिन्यायः ॥ ५५२ ॥

यत्र पदार्थशक्तेः प्राबल्यं विवक्ष्यते, तत्रायं प्रवर्तते । तद्यथा—"जले तैलं खले गुह्यं पात्रे दानं मनागपि । प्राज्ञे शास्त्रं स्वयं याति विस्तारं वस्तुशक्तितः ॥ " इति ॥ ५५२ ॥

अनुवृत्तिन्यायः ॥ ५५३ ॥

अनुवृत्तिः सेवा, अभ्यास इति यावत् । यत्राऽभ्यासप्राबल्यविवक्षा तत्राऽयं प्रवर्त्तते । तद्यथा—"सिंहो बली द्विरदशूकरमांसभोक्ता संवत्सरेण कुरुते रतिमेकवारम् । पारावतः खरशिलाकणभोजनोपि कामीति नित्यमनुवृत्तिरिहापि हेतुः ॥" इति ॥ ५५३ ॥

पनसोदुम्बरादिवदिति न्यायः ॥ ५५४ ॥

अयं कश्यपसंहितायामुदाहृतः । तथाहि—ननु क्वचिद्रजोदर्शनं विनापि गर्भसम्भवो दृश्यते, क्वचित्तु सत्यपि रजसि गर्भाऽनुपलम्भ इति । नैष दोषः—गर्भधारणं हि रजो विना न भवतीत्येषा व्याप्तिः । तत्र क्वचित्प्रकटं क्वचिदप्रकटमन्तरेऽवतिष्ठते । तत्राऽप्रकटेऽपि रजस्यन्तर्गतरजस्सत्त्वाद्गर्भधारणसम्भवोऽतः प्रागुक्तदोषाभावः अत आह—"वर्षद्वादशकादूर्द्ध्वं यदि पुष्पं बहिर्नहि । अन्तः पुष्पं भवत्येव पनसोदुम्बरादिवत्॥" इति । 'पनसः कण्टकिफले' इत्यमरः । 'कटफल, कटहर इति, 'फनस' इति, च

भाषा। "उदुम्बरो जन्तुफलो यज्ञाङ्गो हेमदुग्धकः॥" इत्यमरः। 'गूलर' इति, 'डुमर' इति च भाषा॥ ५५४॥

नास्ति नष्टे विचार इति न्यायः॥ ५५५॥

यत्र प्राक्तनदुष्कृतजन्यपरिपाकप्राप्ताऽनर्थपरम्परावशतः कुसङ्गनिलीनता प्रतीयते तत्रायमवतरतीति। तद्यथा—"भिक्षो कन्था श्लथा ते नहि शफरवधे जालमश्नासि मत्स्याँस्तेऽमी मद्योपदंशा मधु पिबसि समं वेश्यया यासि वेश्याम्। दत्त्वाङ्घ्रिं मूर्ध्न्यरीणां तव किमु रिपवो भित्तिभेत्ताऽस्मि येषां चौरोऽसि द्यूतहेतोस्त्वयि सकलमिदं नास्ति नष्टे विचारः॥" इति॥ ५५५॥

चक्रवाकीचक्रवाकन्यायः॥ ५५६॥

श्रूयते हीमौ जलचरपक्षिदम्पती दिने सम्पृक्तौ सन्तौ यथेच्छं नदीतीरे विहरतः, सूर्य्यास्तवेलायामन्यतर उड्डीय नद्याः परे पारे गत्वा शब्दायते, इहत्यस्तदनुकृत्योड्डीय परे पारे याति, परस्थ आवारतीर आयाति, पुनः पारस्थ आवारमारवास्थः पारं यात्यायाति चैवं रात्रिपर्य्यन्तं कुरुतः। दिने पुनर्मिलतो रात्रौ वियुञ्जात इत्येवं विषयविवक्षायामयमवतरतीति॥ ५५६॥

काकिणीन्यायः॥ ५५७॥

'वराटकानां दशकद्वयं यत्सा काकिणी' इतिपद्येन विवृतोऽयम्। यथा—"भिद्यन्ते भ्रातरो दाराः पितरस्सुहृदस्तथा। एकाऽऽस्निग्धाः काकिणिना सद्यस्सर्व्वेऽरयः कृताः।" इति।

अस्यार्थः-भिद्यन्ते स्नेहं त्यजन्ति । कथम्भूताः-एकास्निग्धाः एके एकप्राणास्ते च ते आस्निग्धा अतिप्रियाश्चेत्यर्थः।कुतः काकिणिना, पुंस्त्वमार्षमिति श्रीभागवते एकादश११-स्कन्धे त्रयोविंशा २३ ध्याये ॥ ५५७ ॥

कार्य्यात्कारणजन्मेति न्यायः ॥ ५५८ ॥

यत्र कार्य्यात्कारणोत्पत्तिर्विवक्ष्यते, तत्राऽयं प्रवर्त्तते । तद्यथा–"अम्बुजमम्बुनि जातं कुत्रापि न जातमम्बुजा-दम्बु । मुरभिदि तद्विपरीतं चरणसरोजान्महानदी जाता॥" ॥ १ ॥ इति । "जाता लता हि शैले जातु लतायां न जायते शैलः । सम्प्रति तद्विपरीतं कनकलतायां गिरिद्वयं जातम्॥" ॥२॥इति ।"सरसि भवं सरोजं नास्ति सरोजाज्जनिस्सरस्याः क । नूत्नमिदं व्रजवनितानेत्रसरोजान्नदीशतं वहति॥" ॥३॥ इति ।"पङ्कात्पङ्केरुहमिति धातुः सृष्टेति नियन्त्रिता नियतिः । मुखपङ्केरुहमध्याल्लोचनपङ्केरुहोद्भवश्चित्रम्॥" ॥ ४ ॥ इति । "पुष्पाणाम्प्रभवो वै विख्यातो वृक्षशाखायाः आकर्णिता न दृष्टा तव पदमूलात्सरोजजनिः॥" ॥५॥ इति च ॥५५८॥

दृष्टे सम्भवत्यदृष्टकल्पना न न्याय्येति न्यायः ॥ ५५९ ॥

प्रत्यक्षप्रमाणसिद्धे कार्य्येऽप्रत्यक्षकल्पना न कार्य्या तस्या अयोग्यत्वादिति । महाभारतोद्योगपर्वैकोनषष्ट्यधिकशततमाऽध्याये १५९–"य आत्मनो दुश्चरितादशुभं प्राप्नुयान्नरः । न स कालं न वा देवानेनसा गन्तुमर्हति ॥" इति नवम-

९ श्लोकटीकायाम्—एनसा दोषेण देवान् कालं वा गन्तुमुपालब्धुं नार्हति, दृष्टे सम्भवत्यदृष्टकल्पनाया अन्याय्यत्वाद्दृष्टाऽपराधे देवस्य कालस्य वोपालम्भः कर्त्तुमुचितो न तु तस्मिन्नसतीत्यर्थ इत्युक्तमिति। अयं पीयूषधारायामप्यभिहितः। तथाहि-"ननु ज्योतिश्शास्त्राऽध्ययनं न्यायशास्त्रादिवत् किं वादमात्रफलम्, उत—चिकित्साशास्त्रवत्प्रत्यक्षदृश्यफलमिति। प्रोच्यते—दृष्टे सम्भवत्यदृष्टकल्पना न न्याय्येति न्यायेन दृष्टार्थताप्यस्य शास्त्रस्य,वादरूपन्तु फलं सर्व्वेष्वपि शास्त्रेषु तुल्यमिति। उक्तञ्च—" अन्यानि शास्त्राणि विनोदमात्रं न किञ्चिदेषान्तु विशिष्टमस्ति। चिकित्सितं ज्यौतिषमन्त्रवादाः पदेपदे प्रत्ययमावहन्ति॥" इति॥ ५५९॥

स्थूलात्सूक्ष्मं ज्याय इति न्यायः॥ ५६०॥

अयमपि तेनैव विवृतस्तत्रैव-यदा तु महापातस्य स्थितिरूपसूक्ष्मकालज्ञानं स्यात्तदा स्थूलात्सूक्ष्मं ज्याय इति न्यायेन स एव पातमध्यकालो विवाहादिमंगलकृत्येषु त्याज्योऽन्यथा गणितग्रन्थेषु पातस्थितिकालानयनवैयर्थ्यप्रसङ्ग इति निष्कृष्टोऽर्थ इत्युक्तः॥ ५६०॥

खपुष्पन्यायः॥ ५६१॥

अयमपि पक्षमध्ये तिथिद्वयवृद्धिस्तु खपुष्पन्यायतुल्यैवेत्युक्तस्तेनैवेति॥ ५६१॥

महादोषत्यागोऽल्पदोषांगीकारो यथा लोकप्रसिद्धिरिति न्यायः॥ ५६२॥

स्पष्टोऽयमिति॥ ५६२॥

ऊषरवापितबीजन्यायः ॥ ५६३ ॥

वैयर्थ्यबोधकोयम्। यत्र क्रिया निष्फला तत्रैवाऽवतरतीति स्पष्टार्थः ॥ ५६३ ॥

प्रसक्तानुप्रसक्तन्यायः ॥ ५६४ ॥

अयमन्योद्देशेनाऽन्यदीयस्याऽपि सहानुष्ठाने—अन्योद्देशेन प्रवृत्तावन्यस्याऽपि सिद्धौ यावत्तत्र प्रवर्तते । यथा अलं प्रसक्ताऽनुप्रसक्तेनेत्युक्तिः प्रायो ग्रन्थेषु दृश्यते ॥ ५६४ ॥

रथ्यादीपन्यायः ॥ ५६५ ॥

यथा—रथ्यायां प्राक् पश्चाच्च नीयमानस्य दीपस्याऽग्रे दीपप्रभा यस्मिन्प्रदेशे गच्छति तस्मिन्नेव प्रदेशे क्षणान्तरे दीपोऽपि गच्छत्येवंविधविवक्षा यत्र तत्रायं प्रवर्तते । 'रथ्या प्रतोली विशिखा' इत्यमरः । 'गली' इति भाषा ॥ ५६५ ॥

दत्ततिलांजलिन्यायः ॥ ५६६ ॥

यत्र पुत्रादिदत्ततिलांजलिवद्वस्तूत्सृज्यते, तत्राऽस्याऽवतार इति संक्षेपः ॥ ५६६ ॥

बहूनामनुरोधो न्याय्य इति न्यायः ॥५६७॥

स्पष्टः ॥ ५६७ ॥

निमित्तान्तरमेवाऽनैमित्तिकमिति न्यायः ॥ ५६८ ॥

यथा—"षोडशर्तुनिशाः स्त्रीणां तासु युग्मासु संविशेत्" इति याज्ञवल्क्यर्षिवचसा षोडशदिनातिक्रमे ऋत्वन्तरम-

पेक्ष्य देशकालशुद्धिं विचार्य्य गर्भाधानं कार्य्यमेवेति संक्षेपः ॥ ५६८ ॥

समीपलक्षकशब्दमङ्गीकृत्य तदर्थः क्रियत इति न्यायः ॥ ५६९ ॥

अयं ज्योतिश्शास्त्रे व्यवहृतः । तथाहि–"सर्वेषामेव वर्णानां सूतकं राहुदर्शने" इत्यादिबहुषु वाक्येषु राहुदर्शनपदमुक्तम्, नैतत्सहृदयहृदयङ्गमं प्रतिभाति । यतः–"अदृश्यरूपाः कालस्य मूर्त्तयो भगणाश्रिताः । शीघ्रमन्दोच्चपाताख्या ग्रहाणां गतिहेतवः ॥" इति सूर्य्यसिद्धान्ते चन्द्रादिग्रहपातानामदृश्यतोक्ता।पातो राहुश्च पर्य्यायः।उक्तश्च तत्रैव-'दक्षिणोत्तरयोरेव पातो राहुश्च' इति । अतो राहोर्दर्शनमेव गगनकुसुमायमानम्। न च ग्रहणे सूर्य्यचन्द्रयोश्छादको राहुर्दृश्यत एवात एव 'राहुग्रस्ते निशाकरे' इत्यादिपुराणोक्तिः सङ्गच्छत इति वाच्यम्,'छादको भास्करस्येन्दुर्भूछाया चन्द्रस्य च'इति सिद्धान्तात्।पुराणेन सह विरोधपरिहारस्तु-"राहुः कुभामण्डलगः शशांकं शशांकगश्छादयतीनबिम्बम्।तमोमयो ब्रह्मवरप्रदानात्सर्वागमानामविरुद्धमेतत्" इति भास्कराचार्य्यैरेवोक्त इति। सर्वागमानामिति-"स्वर्भानुर्ह वा आसुरिः सूर्यं तमसा विव्याध"इति माध्यंदिनी श्रुतिः।"सर्वं गङ्गासमं तोयं सर्वे ब्रह्मसमा द्विजाः।सर्वं भूमिसमं दानं राहुग्रस्ते दिवाकरे ॥"इति पुराणवाक्यमतोऽविरुद्धमुच्यते। राहुर्नियतगतिस्तमोमयो ब्रह्मवरप्रदानाद्भूभाबिम्बं प्रविश्य चन्द्रं छादयति, चन्द्रं प्रविश्य रविं छादयतीति सर्वागमानामविरुद्धमिति ।

"तस्मिन्काले सान्निध्यमस्य तेनोपचर्यते राहुः" इति वराहोक्तेरिति । एवं सति राहोर्दर्शनं राहुदर्शनमिति तत्पुरुषोप्युपपन्न इत्यत आह—समीपलक्षकशब्दमंगीकृत्य तदर्थः क्रियत इति न्यायेन समाहितः । विस्तरस्तु पूर्वं ४६० न्याये प्रोक्त इति ॥ ५६९ ॥

विशेषवाक्यादर्शने हि सामान्यवाक्यस्य नानाविधोऽर्थो व्याकर्त्तुं शक्यत इति न्यायः ॥ ५७० ॥

स्पष्ट इति ॥ ५७० ॥

विशेषसन्निधाने ह्याम्नातं सामान्यं तद्व्यतिरिक्ते सामान्ये वर्त्तत इति न्यायः ॥५७१॥

ब्राह्मणा आयाता वशिष्ठोप्यागत इतिवत् । यथा—"चतुर्नाड्यस्त्वहल्यायां पाञ्चाले पञ्चनाडिकाः । त्रिनाड्यः सर्वदेशेषु वर्जनीयाः प्रयत्नतः ॥" इति जगन्मोहनधृतनारदवचने अहल्यापाञ्चालौ देशविशेषौ । सर्वदेशशब्दोऽहल्यापाञ्चालव्यतिरिक्तदेशेषु वर्त्तत इति ज्योतिश्चिन्तामणिः॥५७१॥

दृष्टं किमपि लोकेऽस्मिन्न निर्दोषं न निर्गुणमिति न्यायः ॥ ५७२ ॥

अयं—सर्वत्र गुणदोषौ भवत इति विवक्षायां वर्त्तते । स्पष्टार्थ इति ॥ ५७२ ॥

समं स्यादश्रुतत्वादिति न्यायः ॥ ५७३ ॥

अयं न्यायः पारस्करगृह्यपरिशिष्टकाण्डिकायां धृतः। तथाहि—ततश्च समं स्यादश्रुतत्वादिति न्यायेनैकैकेन मन्त्रेणैकैकाहुतिरिति ॥ ५७३ ॥

मुखमस्तीति वक्तव्यं दशहस्ता हरीतकीति न्यायः ॥ ५७४ ॥

अयमसम्भववस्तुवक्तरि जन आक्षेपरूप इति । स्पष्टः ॥ ५७४ ॥

सामान्यवाक्यस्य विशेषवाक्यानुरोधाद्विशेषे पर्य्यवसानमिति न्यायः ॥ ५७५ ॥

यथा पुरोडाशं चतुर्धा करोति, आग्नेयं चतुर्धा करोतीतिवत् । तेन न वैश्वदेवाख्यपुरोडाशस्य चतुर्धा करणमिति। " पुरोडाशो हविर्भेदे चमस्यां पिष्टकस्य च । रसे सोमलतायाश्च हुतशेषे च कीर्तितः ॥" इति विश्वः ॥ ५७५ ॥

चण्डालधृतैकहस्तन्यायः ॥ ५७६ ॥

अयं श्लोकेन विवृतः । तथाहि—" यथाहि चण्डालधृतैकहस्तो मज्जन्नगाधेऽपि सरित्प्रवाहे । भवेन्न पूतः शशिभोगतोऽपि तथा न शुध्येदुडु पापयुक्तम्॥" इति ज्योतिश्चिन्तामणौ विस्तर इति ॥ ५७६ ॥

यावद्वचनं वाचनिकमिति न्यायः ॥ ५७७ ॥

यथा—ग्रहणोत्पातभयोः षण्मासपर्य्यंतं निषेधस्ततोऽपि

यावद्द्रविणा भुक्त्वा न त्यक्तं तावत्त्यजेदित्युक्तं तत्रैवेति । अन्यत्रापि—यथा च धर्म्माऽधर्म्मयोर्मनुष्याधिकारत्वेन काशीखण्डे पिशाचमोचनाख्याने पिशाचस्यापि तत्स्नानात्पिशाचत्वनाशोक्तिर्निषादस्थपतीष्टिवत्प्रकृतन्यायेन तन्मात्रविषयतैवेति बोध्यमिति ॥ ५७७ ॥

आदित्यगतिन्यायः ॥ ५७८ ॥

यथाऽऽदित्यगतिः सती प्रत्यक्षेण नोपलभ्यते देशान्तरप्राप्त्यानुमीयते, तथा खट्वावृक्षयोः सदपि लिङ्गं सूक्ष्मत्वात्प्रत्यक्षेणाऽशक्यं ग्रहीतुं तत्कृतकार्य्यदर्शनादनुमीयते, एवं प्रकृतेऽपीति "स्त्रियाः०" ४ । १ । ३ । सूत्रभाष्ये स्पष्टम् ॥ ५७८ ॥

एकोपि हन्ति गुणलक्षमपीह दोषः कश्चित्परो यदि गुणोऽस्ति न तद्विरोधी । मद्यस्य बिन्दुरपि पावनपञ्चगव्यं सम्पूर्णमत्र कलशं मलिनीकरोति ॥ इति न्यायः ॥५७९॥

स्पष्टाऽभिप्रायकोयं न्यायो ज्योतिर्विदा श्रीपतिनाभिहितः ॥ ५७९ ॥

एको हि दोषो गुणसन्निपाते निमज्जतीन्दोः किरणेष्विवाङ्कः इति न्यायः ॥ ५८० ॥

अयं कुमारसम्भवे कालिदासोक्तिरूपः स्पष्टाऽभिप्रायकः ॥ ५८० ॥

द्विर्बद्धं सुबद्धम्भवतीति न्यायः ॥ ५८१ ॥

स्पष्टाऽभिप्रायकोऽयम् । किञ्च–शब्देन्दुशेखरे स्त्रीप्रत्ययप्रकरणे–द्योत्यविषये हि उक्तार्थानामप्रयोग इति पूर्वोक्तन्यायो न सञ्चरतीत्यभिप्रेत्य हृदि व्यतिलुनीते इत्यादौ द्विर्बद्धं सुबद्धं भवतीति न्यायेन समुच्चयस्य दृष्टत्वादित्युक्तमिति । अत्रायमभिप्रायः–" कर्त्तरि कर्म्मव्यतिहारे " १ । ३।१४ क्रियाविनिमये द्योत्ये कर्तर्य्यात्मनेपदं स्यादित्यर्थः । व्यतिलुनीते अन्यस्य योग्यं लवनं करोतीत्यर्थः । अयं भावः–यद्यस्य न योग्यं तस्य तत्करणं कर्म्मव्यतिहारः । यथा–शूद्रस्य योग्यं शस्यादिलवनं ब्राह्मणः करोतीत्यर्थः । परस्परकरणमपि व्यतिहारः, सम्प्रहरन्ते राजान इत्याद्यन्यत्र प्रयोगात् । प्रकृते तु व्यत्युपसर्गाभ्यामात्मनेपदेन चैकं कर्म्मव्यतिहारत्वं द्योत्यत इति । उक्तार्थेति न्यायस्य द्विर्बद्धेति न्यायस्य च विषयव्यवस्था लक्ष्यानुरोधाच्छिष्टव्याख्यानाच्च बोध्येत्यलं पल्लवितेनेति ॥ ५८१ ॥

अजागलस्तनन्यायः ॥ ५८२ ॥

यथा अजायाश्छाग्या गले कण्ठे स्तनौ स्तनाकारौ मांसविकारौ निष्प्रयोजनौ स्तः, तथा प्रकृतेऽपि । उक्तञ्च वसिष्ठसिद्धान्ते–"चलसंस्कृततिग्मांशोः संक्रमो यः सुसंक्रमः । अजागलस्तन इव राशिसंक्रान्तिरुच्यते ॥" इति ॥ ५८२ ॥

व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि संदेहादलक्षणमिति न्यायः ॥ ५८३ ॥

अस्यार्थः—विशेषस्याऽन्यतराद्यर्थरूपस्य व्याख्यानाच्छि-ष्टकृतात्—। शिष्टलक्षणन्तु—"न पाणिपादचपलो न नेत्रचप-लो यतिः। न वाचा चपलश्चैवमिति शिष्टस्य लक्षणम् ॥" इति। किञ्च—"धर्म्मेणाधिकृतो यैस्तु वेदः सपरिबृंहणः। ते शिष्टा ब्राह्मणा ज्ञेयाः श्रुतिप्रत्यक्षहेतवः॥" इति। व्या-ख्यानञ्च—"पदच्छेदः पदार्थोक्तिर्विग्रहो वाक्ययोजना। आक्षेपोऽथ समाधानं व्याख्यानं षड्विधं मतम् ॥" इत्युक्तल-क्षणं ज्ञेयम्।—प्रतिपत्तिर्निश्चयः हि यतः संदेहाच्छास्त्रमल-क्षणमननुष्ठापकं लक्षणमलक्षणं तथा न, शास्त्रस्य निर्णय-जनकत्वौचित्यादित्यर्थः। असंदिग्धानुष्ठानसिद्ध्यर्थेऽत्र शास्त्रे संदिग्धोच्चारणरूपाचार्य्यव्यवहारेण सन्देहनिवृत्तेर्व्याख्या-नातिरिक्तनिमित्तानपेक्षत्वं बोध्यत इति यावत्। अयं न्यायो महाभाष्ये प्राय उक्तः। परिभाषेन्दुशेखरे मुखबन्ध एव परिभाषारूपेणोक्तो नागेशैरित्यलमिति ॥ ५८३ ॥

अर्थस्योक्तत्वेन पुनःप्रयोगवैयर्थ्यादिति न्यायः ॥ ५८४ ॥

अयम् 'उक्तार्थानाम्—४८३' इति न्यायस्य स्वरूपा-न्तरम् ॥ ५८४ ॥

बालिसुग्रीवन्यायः ॥ ५८५ ॥

यथा बालिसुग्रीवयोर्युध्यमानयोर्भगवता श्रीरामचन्द्रेण बालिनि हते बालिनः सुग्रीवापेक्षया दौर्बल्यं मन्यन्ते शूरा-भिमानिन इत्येवं प्रकृतेऽप्यूह्यमिति ॥ ५८५ ॥

अबाधेनोपपत्तौ बाधो न न्याय्य इति न्यायः ॥ ५८६ ॥

अयं ज्योतिश्शास्त्रे व्यवहृतः। तत्र हि–ननु संस्कारप्रकरणगृहप्रवेशप्रकरणादीनां पार्थक्योपनिवन्धात्पञ्चांगदोषापवादकता कुतो नास्तीति चेदुच्यते–तत्र हि–'पञ्चांगसंशुद्धदिनादिके च' इति वसिष्ठादिभिः, 'पर्वाख्यरिक्तोनतिथौ शुभेह्नि' इति ग्रन्थकृताप्यतिदेशोपनिवन्धस्य कृतत्वात्। अतः सर्वापवादिकेत्ययुक्तः पक्षः, । तस्मादबाधेनोपपत्तौ बाधो न न्याय्य इति हेतोर्विषयस्य विवेक इत्येव युक्तः पक्ष इत्युक्तं ज्योतिर्विदा गोविन्दशर्म्मणा ॥ ५८६ ॥

पृष्टाकोटिन्यायः ॥ ५८७ ॥

अयं न्यायो यत्र धर्म्मादिविषये यन्मात्रं पृच्छ्यते तन्मात्रं सर्वमेव वक्तुमसमर्थत्वेऽपि तत्र यत्किञ्चिदुपयोगि तत्कथ्यते, तद्विषये प्रवर्तते। उक्तञ्च धर्म्मनिबन्धे–'अथ सिद्धे दुरिते का तत्संख्येति प्रायश्चित्तकदंवाद्युक्तगणना लिख्यते। सा च पृष्टाकोटिन्यायेन वक्तुमशक्यापि स्थूलोपाधिविषयत्वेनोच्यते' इति ॥ ५८७ ॥

सन्दिग्धेषु वाक्यशेषादिति न्यायः ॥ ५८८ ॥

अयं निर्णयसिन्धावनन्तचतुर्दशीप्रकरणेऽभिहितः। तथाहि–तत्त्वन्तु विध्यर्थवादयोर्भिन्नार्थत्वेप्येकवाक्यतायोगात्संदिग्धेषु वाक्यशेषादिति न्यायेन पूर्वा परा वा मध्याह्न-

व्यापिन्येव मुख्येत्युक्तम् । अन्यत्रापि विस्तरशः प्रोक्तोऽयं न्यायो विस्तरभिया नेह प्रपञ्च्यत इति ॥ ५८८ ॥

तस्मिन्विदिते सर्वं विदितं भवतीति न्यायः ॥ ५८९ ॥

अयं श्रीमद्वल्लभाचार्यैः श्रीमद्भागवतस्य सुबोधिनीटीकायामुदाहृतः । तत्रेत्थम्—'अयमर्थः—विदुरो मैत्रेयसमीपे गत्वा स्वस्य सर्वज्ञतासिद्ध्यै बहु पृष्टवान् । तत्र—तस्मिन्विदिते सर्वं विदितं भवतीति न्यायेन भगवच्चारित्रे ज्ञाते सर्वं ज्ञातं भवति' इत्युक्तमिति ॥ ५८९ ॥

विमुञ्चेन्मुच्यमानेष्विति न्यायः ॥ ५९० ॥

यथा कालग्रस्तस्वप्राणपितृभ्रातृसुतसुहृदादयोऽनित्यत्वान्नंक्ष्यन्त्येवमेव बुद्ध्वा बुधः पुरैव तेषां स्नेहादिकं मुञ्चेदिति विषयेऽयं न्यायोऽवतरतीति तत्रैव श्रीवल्लभाः ॥ ५९० ॥

अदोषतैव सगुणो विगुण इति न्यायः॥५९१॥

अयमपि सुबोधिन्यां प्रथम १ स्कन्धत्रयोदशा १३ ध्याय सप्तविंशे २७ पद्ये द्रष्टव्य इति ॥ ५९१ ॥

नासिप्रोतबलीवर्दन्यायः ॥ ५९२ ॥

यथा बलीवर्दा वृषभा नासि नासिकायाम् "पद्दन्नोमास्" ६ । १ । ६३ इति नासिकाया नसादेशः । त्रिवृत्कृततन्तुदामभिः प्रोताः स्यूता नासिकाछिद्रस्यूतह्रस्वदामभिराधारभूतायां दीर्घायां तन्त्यां बद्धा इति यावत्, स्वस्वामिनो व्रीह्यादिगोणीर्वहन्ति, तथा ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्रब्रह्म-

चारिगृहस्थवानप्रस्थयतय इतिनामात्मकदामभिर्वाक्तन्त्या विधिनिषेधात्मकवेदलक्षणायां बद्धा वेदलक्षणा दीर्घरज्जुः ब्राह्मणक्षत्रियादिरूपो योनिसम्बन्धः, इन्द्रियाणि बलीवर्दाः, भगवदिच्छा स्तम्भः। एवं सति स्ववर्णाश्रमविहितकर्म्मभिरीश्वरस्य बलिं यज्ञादिलक्षणपूजां कुर्वन्तीति भावः। उक्तञ्च श्रीमद्भागवतप्रथम १ स्कन्धत्रयोदशा१३ ध्यायैकचत्वारिंश-४१ पद्ये—"यथा गावो नसि प्रोतास्तन्त्यां बद्धाश्च दामभिः। वाक्तन्त्यां नामभिर्बद्धा वहंति बलिमीशितुः॥" इति॥५९२॥

दग्धपटन्यायः ॥ ५९३ ॥

अग्निना दग्धेपि पटे यथा चिह्नं दग्धं न भवति, एवं नष्टेपि सर्वपदार्थेऽभिमानं वियत एव, एवंविषयेऽयं प्रवर्तत इति सुबोधिनी ॥ ५९३ ॥

प्रकृतिवद्विकृतिः कर्तव्येति न्यायः॥ ५९४ ॥

अयं महाभाष्यपस्पशायां कैयटेनोक्तः। तथाहि—"ऊहः खल्वपि" इति भाष्यप्रतीकमादाय—"इह यस्मिन्यागे इति कर्तव्यतोपदिष्टा यागान्तरेणोपजीव्यते सा प्रकृतिः, येनोपजीव्यते सा विकृतिः। प्रकृतिवद्विकृतिः कर्त्तव्येति मीमांसकैर्व्यवस्थापिते न्याये प्रकृतिप्रत्ययादीनामूहं वैयाकरणः सम्यग्विजानाति। तत्राग्नेर्मन्त्रोऽस्ति "अग्नये त्वा जुष्टं निर्वपामि" इति। तत्र "सौर्य्यं चरुं निर्वपेद्ब्रह्मवर्चसकामः" इति सौर्य्ये चरौ मन्त्र ऊह्यते—" सूर्य्याय त्वा जुष्टं निर्वपामि" इति ॥ ५९४ ॥

भक्ष्यनियमेनाऽभक्ष्यप्रतिषेधो गम्यत इति न्यायः ॥ ५९५ ॥

यथा—"पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या इत्युक्तेर्गम्यत एतदन्येऽभक्ष्याः" इति पस्पशायाम् ॥ ५९५ ॥

प्रत्यवयवञ्च वाक्यपरिसमाप्तिरिति न्यायः ॥ ५९६ ॥

तद्यथा—देवदत्तयज्ञदत्तविष्णुमित्रा भोज्यन्तामिति, न चोच्यते प्रत्येकमिति,प्रत्येकं च भुजिः परिसमाप्यते॥५९६॥

कुलालचक्रकीटन्यायः ॥ ५९७ ॥

यत्र शीघ्रगत्याऽऽधाराश्रयेणाऽऽधेयस्य प्रतीपगतिः प्रतीयते, तत्रायमवतरतीति। ज्योतिःसिद्धान्तेऽयं व्यवहृतः। तथाहि—"यान्तो भचक्रे लघुपूर्वगत्या खेटास्तु तस्यापरशीघ्रगत्या। कुलालचक्रे भ्रमिवामगत्या यान्तो न कीटा इव भान्ति यान्तः॥" इति सिद्धान्तशिरोमणिगोलाध्याये भास्कराचार्य्येणोक्त इति। एवं हि श्रीमद्भागवते पञ्चमस्कन्धे द्वाविंशतितमऽध्यायेऽपि यथा कुलालचक्रेण भ्रमता सह भ्रमतां तदाश्रयाणां पिपीलिकादीनां गतिरन्यैव प्रदेशान्तरेष्वप्युपलभ्यमानत्वात्, एवं नक्षत्रराशिभिरुपलक्षितेन कालचक्रेण" इत्यादि ॥५९७॥

तप्तभ्राष्टतिलन्यायः ॥५९८॥

तद्यथा—तप्ते भ्राष्ट्रे तिलाः प्रक्षिप्ता मुहूर्तमपि नावतिष्ठ-

न्ते, एवं प्रकृतान्तरेऽपि। अयं न्यायः "स्थानेऽन्तरतमः" १। १। ५०। इति सूत्रमहाभाष्ये स्पष्टः ॥ ५९८ ॥

पाठक्रमादर्थक्रमो बलीयानितिन्यायः ॥५९९॥

यथा-"अनड्वाहमुदहारि या त्वं हरसि शिरसा कुम्भं भगिनि साचीनमभिधावन्तमद्राक्षीः" इति। तस्य यथेष्टमभिसम्बन्धो भवति-उदहारि भगिनि या त्वं कुम्भं हरसि शिरसानड्वाहं साचीनमभिधावन्तमद्राक्षीरिति। अत एवाऽऽनुपूर्व्येण सन्निविष्टानां यथेष्टमभिसम्बन्ध इति न्यायोप्यत्र तरतीति। "न पदान्त-" १।१।५८। इति सूत्रमहाभाष्यकैयटयोः स्पष्टः ॥५९९॥

सम्बन्धिशब्दैर्वा तुल्यमेतदिति न्यायः ॥६००॥

तद्यथा-सम्बन्धिशब्दाः-मातरि वर्तितव्यं, पितरि वर्तितव्यं, शुश्रूषितव्यमिति। न चोच्यते स्वस्यां मातरि स्वस्मिन्पितरीति। सम्बन्धाद्गम्यते-या यस्य माता, यो यस्य पितेति "आदिरन्त्येन सहेता" १। १। ७१। इति सूत्रमहाभाष्ये स्पष्टम् ॥ ६०० ॥

नामैकदेशे नामग्रहणमिति न्यायः ॥ ६०१ ॥

यथा-दत्तः-देवदत्तः, भामा-सत्यभामा, भीमः-भीमसेन इत्यादि ज्ञेयम् ॥ ६०१ ॥

रूपसामान्यन्यायः ॥ ६०२ ॥

तद्यथा-तानेव शाटकानाच्छादयामो ये मथुरायाम्, तानेव शालीन्भुञ्ज्महे ये मगधेषु, तदेवेदं भवतः कार्षापणं

यन्मथुरायां गृहीतमित्यादि । अन्यस्मिँश्चान्यस्मिँश्च रूपसामान्यात्तदेवेदमिति भवतीति " अइउण् " इति सूत्रमहाभाष्य उक्तः ॥ ६०२ ॥

येषां संघाता अर्थवन्तोऽवयवा अपि तेषामर्थवन्त इति न्यायः ॥ ६०३ ॥

तद्यथा—"एकश्चक्षुष्मान्दर्शने समर्थस्तत्समुदायश्च शतमपि समर्थम्, एकश्च तिलस्तैलदाने समर्थस्तत्समुदायश्च खारीशतमपि समर्थम् " इत्ययं "हयवरट्" सूत्रमहाभाष्ये स्पष्टः ॥ ६०३ ॥

येषां पुनरवयवा अनर्थकास्समुदाया अपि तेषामनर्थका इति न्यायः ॥ ६०४ ॥

तद्यथा—"एकोन्धो दर्शनेऽसमर्थस्तत्समुदायश्च शतमपि दर्शनेऽसमर्थम्, एका सिकता तैलदानेऽसमर्था तत्समुदायश्च खारीशतमप्यसमर्थम् " इत्यपि "हयवरट्" सूत्रभाष्ये ॥ ६०४ ॥

अन्येन चाऽन्यस्य विधिर्भवतीति न्यायः ६०५॥

तद्यथा "देवदत्तसमाशं शरावैरोदनेन च यज्ञदत्तः प्रतिविधत्ते,तथा संग्रामं हस्त्यश्वरथपदातिभिः"इति"येन विधिस्तदन्तस्य" १ । १ । ७२ । इति सूत्रभाष्य उक्तः ॥ ६०५ ॥

कार्य्यविपरिणामात्सिद्धमिति न्यायः॥६०६॥

अत्राऽन्यस्य विपरिणामाऽसम्भवात्सामर्थ्यात्कार्य्यत्वेन

बुद्धिर्लक्ष्यते, तेन तु कार्य्यशब्दो बुद्धिपर्य्याय इति कैयटः। अत एव भाष्ये कार्य्या बुद्धिः, सा विपरिणम्यत इत्युक्तम्। तद्यथा—कश्चित्कश्चिदुपदिशति—प्राचीनं ग्रामादाम्रा इति, तस्य सर्वत्राम्रबुद्धिः प्रसक्ता। ततः पश्चादाह—ये क्षीरिणोऽवरोहवन्तः पृथुपर्णास्ते न्यग्रोधा इति, स तत्राम्रबुद्ध्या न्यग्रोधबुद्धिं प्रतिपद्यते। स ततः पश्यति बुद्ध्या, आम्राँश्चापकृष्यमाणान्न्यग्रोधाँश्चाऽधीयमानान्। नित्या एव च ह्यस्मिन्विषये आम्रा नित्याश्च न्यग्रोधाः, बुद्धिस्तस्य विपरिणम्यत इत्येवं प्रकृतेऽप्यूहनीयम्। प्राचीनमिति—प्राचि देशे प्राक् लुसास्तात्यन्तम्। ततः "विभाषाञ्चेरदिक्स्त्रियाम्" ५। ४। ८। इति स्वार्थे खः। तत्र सप्तम्यर्थस्याभिहितत्वादन्तर्भूतत्वाच्च प्रथमा विभक्तिः कृतेति "स्थानिवदादेशोऽनल्विधौ" १। १। ५६। इति भाष्यकैयटयोः स्पष्टम्॥ ६०६॥

पितापुत्रन्यायः॥ ६०७॥

तद्यथा स एव कश्चित्प्रति पिता भवति, कश्चित्प्रति पुत्रो भवत्येवं प्रकृतेऽपि बोध्यमिति "तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्व्वस्य" १। १। ६६ इति सूत्रभाष्ये स्पष्टम्॥ ६०७॥

भेर्य्याघातन्यायः॥ ६०८॥

तद्यथा भेर्य्याघातो भेरीमाहत्य कश्चिद्विंशतिपदानि गच्छति, कश्चित्त्रिंशत्, कश्चिच्चत्वारिंशदेवं प्रकृतेऽपि॥६०८॥

१ "अञ्चेर्लुक्" इति सूत्रात।

आत्माश्रयन्यायः ॥ ६०९ ॥

स्वापेक्षत्वमात्माश्रयः । स चोत्पत्तिस्थितिज्ञप्तिद्वारा त्रेधेत्यत्र संक्षेपोऽन्यत्र विस्तरः ॥ ६०९ ॥

अन्योन्याश्रयन्यायः ॥ ६१० ॥

स्वग्रहसापेक्षग्रहसापेक्षग्राहकरूप इति तार्किकाः। परस्पर-ज्ञानसापेक्षज्ञानाश्रयरूप इति स्मार्त्ताः।यथाऽन्योन्याश्रयाणि कार्याणि शास्त्रे न प्रथन्ते, यथा नौर्नावि बद्धा नेतरत्राणाय भवतीति महाभाष्ये वृद्धिरादैजादिबहुसूत्रव्याख्यानावसरेऽभिहितम्। तथा चाऽन्यत्रोक्तम्–"हलन्त्यम्""आदिरन्त्येन सहेता" इत्येतयोर्मिथो हलिच्छब्दावबोधाय ह्यन्योन्याश्रय आगत इति संक्षेपः। अयमपि चात्माश्रयवत्त्रेधा ॥ ६१० ॥

चक्रकन्यायः ॥ ६११॥

अन्योन्याश्रय एवाऽऽवर्त्तितः चक्रकं भवति। तच्च स्वापेक्षापेक्ष्यपेक्षित्वरूपमिति। अस्यापि ह्यात्माश्रयवत्त्रैविध्यमिति ॥ ६११ ॥

अनवस्थान्यायः ॥ ६१२ ॥

उपपाद्योपपादकयोरविश्रान्तिरिति मीमांसकाः। अव्यवस्थितपरंपरोपाधिनाऽनिष्टप्रसङ्गरूप इत्यन्ये। "धातोः"३। १।९१। इति सूत्रमहाभाष्ये तु–"आ कुतोऽयं धात्वधिकारः। किं प्राग् लादेशादाहो स्विदातृतीयाध्यायपरिसमाप्तेः" इति बहुधा संमीमांस्य"ननु चोक्तमलुनन्नपुनन्नित्यत्रापि प्राप्नोति।

नैष दोषः । लोपे कृते न भविष्यति । नाऽत्र लोपः प्राप्नोति । किं कारणम् । ईत्वेन बाध्यते । नाऽत्रेत्वं प्राप्नोति । किं कारणम् । अन्तिभावेन बाध्यते । नाऽत्रान्तिभावः प्राप्नोति । किं कारणम् । जुस्भावेन बाध्यते । नाऽत्र जुस्भावः प्राप्नोति । किं कारणम् । लोपेन बाध्यते । लोप- ईत्वेन । ईत्वमन्तिभावेन । अन्तिभावो जुस्भावेन । जुस्भावो लोपेनेति चक्रकमनवस्था च प्रसज्येत" इत्याद्युक्तमित्यन्यत्र विस्तरः । किञ्च—पञ्चदशीग्रन्थस्य तत्त्वविवेकाख्यप्रथमविवेके—"विकल्पो निर्विकल्पस्य सविकल्पस्य वा भवेत् । आद्ये व्याहतिरन्यत्राऽनवस्थाऽऽत्माश्रयादयः ॥" इत्यत्राऽऽत्माश्रयाऽन्योन्याश्रयचक्रकाऽनवस्थाश्चत्वार एवोक्ताः । तथाहि—विकल्प इति सविकल्पस्य वा निर्विकल्पस्य वा लक्ष्यत्वमिति । तयोर्विकल्पस्त्वया कृतः । स किं निर्विकल्पस्य उत विकल्पस्य भवेत् । आद्ये पक्षे व्याहतिस्त्वयोक्तो व्याघात एव । अन्यत्र द्वितीयपक्षेऽनवस्थादयः । आदिपदेनात्माश्रयाऽन्योन्याश्रयचक्रकाणि गृह्यन्ते । तथाहि—सविकल्पस्य विकल्प- इत्यत्र विकल्पेन सह वर्त्तत इत्यत्र तृतीयान्तविकल्पपदेन प्रथमान्तविकल्पपदेन चैक एव विकल्पोऽभिधीयते, द्वौ वा । एक एव चेत्स्वयमेक एव विकल्पाश्रयविशेषणतयाऽऽश्रयस्तदाश्रितो विकल्पश्चेत्तदात्माश्रयता । द्वौ चेत्तदा तृतीयान्तशब्दनिर्दिष्टस्याऽपि विकल्पस्य सविकल्परूपत्वात्तदाश्रयस्याऽपि सविकल्पत्वात्तद्विशेषणभूतो विकल्पः । किं प्रथ-

मान्तशब्दनिर्दिष्ट एव विकल्प उत ताभ्यामन्यः । आद्येऽन्योन्याश्रयता । द्वितीयेऽपि धर्म्मिविशेषणीभूतो विकल्पः किं प्रथमान्तशब्दनिर्दिष्ट उत तेभ्योऽन्यः । आद्ये चक्रकापत्तिः । द्वितीये तस्याप्यन्यस्तस्याप्यन्य इत्यनवस्थापात इति ॥ ६१२ ॥

सुपेटिकास्थापनन्यायः ॥ ६१३ ॥

यथा समीचीनां पेटिकां दृष्ट्वा स्वस्योत्कृष्टं वस्तु सर्वे स्थापयन्ति, तथा भगवतः कीर्त्तिं श्रुत्वा स्वबुद्धिरत्नं भगवति स्थापयन्तीति श्रीवल्लभचरणैः प्रथमस्कन्धसुबोधिन्यां ध्वनित इति ॥ ६१३ ॥

पूर्वाबाधेन नोत्पत्तिरुत्तरस्य हि सेत्स्यतीति न्यायः ॥ ६१४ ॥

अनेन हि श्रुत्युक्तकालाधिकरणकभोजनादेः प्रवृत्तिमत्पुरुषविषयतया विहितस्य सदोपवासादिबोधनवचनसंकोचतया संकुचितवाक्यार्थस्य यथावदनुष्ठानेन सिध्यत्येव यथोक्तफलसम्पादकत्वमिति बोध्यमिति धर्म्मसन्दर्भः६१४

अतिदेशन्यायः ॥ ६१५ ॥

तद्वत्करणमतिदेशः । यत्र तत्स्थानापन्ने तद्धर्म्मारोपोऽतिदिश्यते, तत्रायमवतरतीति ॥ ६१५ ॥

पर्ज्जन्यन्यायः ॥ ६१६ ॥

"पर्ज्जन्यो मेघशब्देऽपि ध्वनदम्बुदशक्रयोः" इति मेदिनीकाराभिधानात्पर्ज्जन्यः सशब्दमेघे वर्त्तते । यथा पर्ज्जन्यो

जलेऽपि वर्षति स्थलेऽपि वर्षत्येवं विवक्षायां प्रवर्ततेऽयं न्यायः। अयम् "इको झल्" १।२।९३। इति सूत्रमहाभाष्येऽभिहितः। तद्यथा—"कृतकारि खल्वपि शास्त्रं पर्जन्यवत्। तद्यथा—पर्जन्यो यावदूनं पूर्णं च सर्वमभिवर्षति" इति। किञ्चायं भ० गी० अ० ९ श्लो० ९ टीकायां नीलकण्ठ्यां व्यवहृतः। तथाहि—'उदासीनवदासीनम्'इति। यथा पर्जन्यो बीजविशेषेषु रागं केषुचिद्द्वेषं चाऽकृत्वोदासीनस्सन्वर्षति, एवमीश्वरोऽपि पुण्यवत्सु रागं पापिषु द्वेषं चाऽकुर्वञ्जगत्सृजतीति प्रोक्तमिति ॥ ६१६ ॥

तद्गुणमुपलभ्यत इति न्यायः ॥ ६१७ ॥

अयम् "उच्चैरुदात्तः" १।२।२९। इति सूत्रमहाभाष्य उक्तः। तद्यथा—"द्वयो रक्तयोर्वस्त्रयोर्मध्ये शुक्लं वस्त्रं तद्गुणमुपलभ्यते। बदरपिटके रिक्तको लोहकंसस्तद्गुण उपलभ्यते" इति ॥ ६१७ ॥

जतुकाष्ठन्यायः ॥ ६१८ ॥

यथा जतु काष्ठञ्च समवेतं प्रयत्नभेदेन जतुनः काष्ठं काष्ठाच्च जतु पृथक् क्रियते, तथा यत्र वस्तुतो भिन्नयोः केनचिदुपाधिना श्लिष्टयोः पुनः प्रयत्नान्तरेण पृथक्करणं, तत्रास्यप्रवृत्तिः। यथा चोक्तं साहित्यदर्पणे दशमपरिच्छेदे श्लेषालङ्कारप्रकरणे—"इह केचिदाहुः—सभङ्गश्लेष एव शब्दश्लेषविषयः। यत्रोदात्तादिस्वरभेदाद्भिन्नप्रयत्नोच्चार्यत्वेन भिन्नयोः शब्दयोर्जतुकाष्ठन्यायेन श्लेषः" इति ॥ ६१८ ॥

नान्तरीयकन्यायः ॥ ६१९ ॥

नान्तरीयमवश्यंभावीत्यर्थः । यथा—प्रतिबन्धकाभावे नान्तरीयकार्य्योत्पत्तिः अवश्यम्भाविनीत्यर्थ इत्युक्तम् । यथा च कश्चिदन्नार्थी शालिकलापं सपलालं सतुषमाहरति नान्तरीयकत्वात्, स यावदादेयं तावदादाय तुषपलालान्युत्सृजति। तथा कश्चिन्मांसार्थी मत्स्यान्सकण्टकान्सशकलानाहरति नान्तरीयकत्वात्, स यावदादेयं तावदादाय शकलकण्टकान्युत्सृजतीति, प्रकृतेप्येवमिति "स्वरितात्संहितायामनुदात्तानाम्" १ । २ । ३९ । इति सूत्रमहाभाष्य उक्तोयम् ॥ ६१९ ॥

अवयवार्थवत्त्वात्समुदायार्थवत्त्वमिति न्यायः ॥ ६२० ॥

अवयवैरर्थवद्भिस्समुदाया अर्थवन्त इत्यर्थः । तद्यथा—लोके आढ्यमिदं नगरम्, गोमदिदं नगरमित्युच्यते । न च सर्वे तत्राढ्या भवन्ति, न सर्वे वा गोमन्तः, एवं प्रकृतेऽपि । अयं न्यायः 'अर्थवत्–'१।२।४५। इति सूत्रभाष्य उक्तः॥६२०॥

अवयवा अर्थवन्तो न समुदाय इति न्यायोऽपि ॥ ६२१ ॥

तद्यथा—यस्य हि यद्द्रव्यं भवति स तेन कार्य्यं करोति, यस्य च या गावो भवन्ति स तासां क्षीरं घृतमुपभुंक्ते । अन्यैरेतद्द्रष्टुमशक्यमित्यपि तद्भाष्ये ॥ ६२१ ॥

अवयवे कृतं लिङ्गं समुदायस्य विशेषकं भवतीति न्यायः ॥ ६२२ ॥

तद्यथा गोः सक्थनि कर्णे वा कृतं लिङ्गं समुदायस्य विशेषकम्भवति, एवं प्रकृतेऽपि । "पूर्ववत्सनः" १ । ३ । ६२ । इति सूत्रभाष्य उक्तः ॥ ६२२ ॥

छन्दोवत्कवयः कुर्वन्तीति न्यायः ॥ ६२३ ॥

स्पष्टः । "यू स्त्र्याख्यौ नदी" १ । ४ । ३ । इति सूत्रभाष्य उक्तः ॥ ६२३ ॥

निरंकुशाः कवय इति न्यायः ॥ ६२४ ॥

अभियुक्तोक्तिरूपोऽयं स्पष्टः । यथोक्तम्—"प्रभुः स्वातन्त्र्यमापन्नो यदिच्छति करोति तत् । पाणिनेर्न नदी गङ्गा यमुना च स्थली नदी ॥" इति ॥ ६२४ ॥

तदेकदेशभूतं तद्ग्रहणेन गृह्यत इति न्यायः ॥ ६२५ ॥

तद्यथा-गङ्गां यमुनां प्रविष्टा अनेका नद्यः गङ्गायमुनाग्रहणेन गृह्यन्ते, तथा च देवदत्तास्थो गर्भो देवदत्ताग्रह-

---

१ "यस्मिन्दश सहस्राणि पुत्रे जाते गवां ददौ । ब्राह्मणेभ्यः प्रियाख्येभ्यः सोऽयमुञ्छेन जीवति ॥" इत्यत्र प्रियाख्यपदे 'अनुपसर्गे हि को विधीयते, इत्याशंक्येत्यादिः । 'मूलविभुजादित्वात्को भविष्यतीति' तत्समाधानानुसन्धाने तु 'श्रेयांसि सर्वाण्यधिजग्मुषस्ते, इत्याद्युदाहरणं बोध्यम् ।

२ "तां पातयां प्रथममास पपात पश्चात्" इत्यादिप्रयोगदर्शनाच्चेति ध्येयम् ।

णेन गृह्यते । " यस्मा० " १ । ४ । १३ । इति सूत्रमहाभाष्य उक्तः ॥ ६२५ ॥

सर्व इमे स्वभूत्यर्थं प्रवर्त्तन्त इति न्यायः ६२६॥
सर्वः स्वार्थं समीहत इति न्यायः ॥ ६२७ ॥
ननु स्वार्थपरो लोक इति न्यायः ॥ ६२८ ॥

इमे त्रयः समानाऽभिप्रायकाः । प्रथमः—"हेतुमति च", ३ । १ । २६ । इति सूत्रमहाभाष्योक्तः । तथाहि—" ये तावदेते गुरुशुश्रूषवो नाम, तेऽपि स्वभूत्यर्थं प्रवर्त्तन्ते, पारलौकिकञ्च नो भविष्यति, इह च नः प्रीतो गुरुरध्यापयिष्यतीति । तथा य एते दासाः कर्म्मकरा नाम, तेऽपि स्वभूत्यर्थं प्रवर्त्तन्ते, भक्तं चैलं च लप्स्यामहे, परिभाषाश्च नो भविष्यन्ति । तथा य एते शिल्पिनो नाम, एतेऽपि स्वभूत्यर्थं प्रवर्त्तन्ते, मित्राणि नो भविष्यन्तीति वेतनं च लप्स्यामहे " इति । द्वितीयस्तु—पञ्चतन्त्रोक्तः । तृतीयस्तु—श्रीमद्भागवतोक्त इति ॥ ६२६ ॥ ६२७ ॥ ६२८ ॥

अतस्मिन्स इत्येतद्भवतीति न्यायः ॥६२९॥

अयं "पुंयोगादाख्यायाम्" ४ । १ । ४८ । इति सूत्रमहाभाष्येऽभिहितः । तथाहि—" चतुर्भिः प्रकारैरतस्मिन्स इत्येतद्भवति—तात्स्थ्यात् १, ताद्धर्म्यात् २, तत्सामीप्यात् ३, तत्साहचर्य्या ४ दिति । तात्स्थ्यात्तावत्—मञ्चा हसन्ति, गिरिर्दह्यते । मञ्चा हसन्तीत्यत्र बालेषु मञ्चत्वा-

रोपान्मञ्चशब्दप्रवृत्तिर्हसन्तीति पदान्तरप्रयोगाद्विज्ञायत इति कैयटः। ताद्धर्म्यात्—जटिनं यान्तं ब्रह्मदत्त इत्याह, ब्रह्मदत्ते यानि कार्य्याणि जटिन्यपि तानि क्रियन्त इत्यतो जटी ब्रह्मदत्त इत्युच्यते । तत्सामीप्यात्—गङ्गायां घोषः, कूपे गर्गकुलम् । तत्साहचर्यात्—कुन्तान्प्रवेशय, यष्टीः प्रवेशयेति। इत्येवं यत्र विवक्ष्यते, तत्रायं प्रवर्त्तते ॥ ६२९ ॥

गुडश्लेष्मन्यायः ॥ ६३० ॥

यथा गुडः श्लेष्मिणः श्लेष्माणं वर्द्धयित्वा पश्चात्तं श्लेष्माणं निपातयति,तद्वत्प्रथमं विश्वासमुत्पाद्य शत्रून्संवर्द्ध्य विनाशने प्रवर्त्तत इति । तथोक्तम्-" उच्छेद्यमपि विद्वांसो वर्द्धयन्त्यरिमेकदा । गुडेन वर्द्धितः श्लेष्मा सुखं वृद्ध्या निपात्यते ॥" इति ॥ ६३० ॥

अनवयवे शास्त्रार्थसम्प्रत्यय इति च न्यायः ॥ ६३१ ॥

सिद्धन्तु धर्म्मोपदेशनेऽनवयविविज्ञानात्, यथा लौकिकवैदिकेष्विति।सिद्धमेतत् । कथम् । धर्मोपदेशनमिदं शास्त्रम्। धर्मोपदेशनेऽस्मिञ्शास्त्रेऽनवयवेन शास्त्रार्थः सम्प्रतीयते। यथा लौकिकवैदिकेषु च कृतान्तेषु। लोके तावत्—ब्राह्मणो न हन्तव्यः,सुरा न पेयेति । ब्राह्मणमात्रं न हन्यते,सुरामात्रं न पीयते।यदि चावयवेन शास्त्रार्थसम्प्रत्ययस्स्यात्-एकं च ब्राह्मणमहत्वा एकाञ्च सुरामपीत्वाऽन्यत्र कामचारः स्यात्। तथा पूर्ववया ब्राह्मणः प्रत्युत्थेय इति, पूर्ववयोमात्रं प्रत्युत्थीयते।

यदि चावयवेन शास्त्रार्थसम्प्रत्ययः स्यात्-एकं पूर्ववयसं प्रत्यु-त्थायाऽन्यत्र कामचारस्स्यात्। तथा वेदे खल्वपि-"वसन्ते ब्राह्मणोऽग्निष्टोमादिभिः क्रतुभिर्य्यजेत"-इति। अग्न्याधान-निमित्तं वसन्तेवसन्ते इज्यते। यदि चावयवेन शास्त्रार्थ-सम्प्रत्ययः स्यात्, सकृदिष्ट्वा पुनरिज्यायां न प्रवर्त्तेत, एवं प्रकृतेऽपि ॥ ६३१ ॥

ऊर्द्ध्वं प्राणा व्युत्क्रामन्ति यूनः स्थविर आयति। प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां पुनस्तान्प्रतिपद्यते ॥ इति न्यायः ॥ ६३२ ॥

अयं न्यायोऽर्थवादरूपः प्रत्युत्थानप्रशंसापरः। इदं न्यायत्रयम् "एकः पूर्वपरयोः" ६। १। ८४। इति सूत्रभाष्ये स्पष्टमिति ॥ ६३२ ॥

गुरुकृतदण्डो न दोषावह इति न्यायः॥६३३॥

अयं "वाक्यादेरामन्त्रितस्याऽसूयासम्मतिकोपकुत्सनभ-र्त्सनेषु"८। १। ८। इति सूत्रमहाभाष्ये ध्वनितः। तथाहि-असूयाकुत्सनयोः कोपभर्त्सनयोश्चैकार्थत्वात्पृथक्त्वनिर्दे-शस्याऽनर्थकत्वमाशङ्क्यैवं तत्राह-"सामृतैः पाणिभिर्घ्नन्ति गुरवो न विषोक्षितैः। लालनाश्रयिणो दोषास्ताडनाश्रयिणो गुणाः" इति प्रतिवाक्येनेति ॥ ६३३ ॥

तुलायष्टिन्यायः ॥ ६३४ ॥

यथा तुलायष्टिः स्तोकेनोन्नतिमायाति, स्तोकेन यात्य-

धोगतिम्, एवं खलजनोऽपि स्तोकेनोन्नतिमायाति, स्तोकेनाधोगतिं याति ॥ ६३४ ॥

सङ्गगुणदोषन्यायः ॥ ६३५ ॥

अयं पद्येन विवृतः। तथाहि—"सन्तप्ताऽयसि संस्थितस्य पयसो नामापि न ज्ञायते मुक्ताकारतया तदेव नलिनीपत्रस्थितं राजते। स्वात्यां सागरशुक्तिकुक्षिपतितं तज्जायते मौक्तिकं प्रायेणाऽधममध्यमोत्तमगुणः संवासतो जायते॥" इति न्यायद्वयं पञ्चतंत्रे विवृतमिति ॥ ६३५ ॥

अब्धिफेनादिन्यायः॥ ६३६ ॥

अयं न्यायो दृग्दृश्यद्वयविवेकाऽपरनामवाक्यसुधाकरग्रन्थे व्यवहृतः। तथाहि—"सृष्टिर्नाम ब्रह्मरूपे सच्चिदानन्दवस्तुनि। अब्धौ फेनादिवत्सर्वनामरूपप्रसारणम्॥" इति। अस्यार्थः—ब्रह्मस्वरूपे सच्चिदानन्दवस्तुन्यारोपितनामरूपयोरवस्तुत्वादधिष्ठानस्य तद्वैलक्षण्यं द्योतयति वस्तुशब्दः।सच्चिदानन्दश्च तद्वस्तु चेति सच्चिदानन्दवस्तु,तस्मिन्—परमार्थसच्चिदानन्दलक्षणे ब्रह्मणीत्यर्थः। नाम च रूपञ्च नामरूपे, सर्व्वे च ते नामरूपे च तयोः प्रसारणं—विस्तारः विततिः, सृष्टिरित्युच्यते। एतदुक्तं भवति ब्रह्मणाऽवस्थिताया विक्षेपात्मिकाया मायायास्तस्मिन्नेव ब्रह्मणि समस्तनामरूपाकारेण विवर्तनं यत्सैव सृष्टिरित्युच्यत इति। अत्र न्यायरूपदृष्टान्तमाह—अब्धौ फेनादिवदिति। अब्धाववस्थिताया विक्षेपात्मिकाया मायायास्तत्रैव फेनत-

रङ्गबुद्बुदाकारेण विवर्तनं सृष्टिशब्देनोच्यते, तथाऽत्रापीति भावः ॥ ६३६ ॥

निवातस्थितदीपन्यायः ॥ ६३७ ॥

"निवातावाश्रयावातौ शस्त्राऽभेद्यं च वर्म्म यत्" इत्यमरः। अत्र निवातपदेन निरुद्धो निवृत्तो वा वातो वायुर्यस्मादित्यर्थकं वायुरहितं स्थानमुच्यते,निवाते स्थितो निवातस्थितः, निवातस्थितश्चासौ दीपश्चेति निवातस्थितदीपः। यथा निवातस्थले स्थापितो दीपो निश्चलो भवति, तथा शमप्राप्तं चित्तमपि निश्चलं भवतीत्यर्थः। उक्तञ्च वादसुधायाम्—"निर्विकल्पस्समाधिः स्यान्निवातस्थितदीपवत्" इति। श्रीमद्भगवद्गीतायामपि—"यथा दीपो निवातस्थो नेङ्गते सोपमा स्मृता। योगिनो यतचित्तस्य युञ्जतो योगमात्मनः॥" इति अ० ६ श्लो० १९ ॥ ६३७ ॥

जलतरंगन्यायः ॥ ६३८ ॥

यथा जलगुणा माधुर्य्यद्रवशैत्यादयो जलस्योपरि वातवशात्तरङ्ग उत्पन्ने सति जलविवर्त्तत्वेन जलनिष्ठे तस्मिँस्तरङ्गे प्राप्य तरङ्गोत्पत्त्यनन्तरं तरङ्गविवर्त्तत्वेन तरङ्गनिष्ठे फेनेप्यनुगताः। जलं, तरङ्गः, फेन इति भेदव्यवहारे विद्यमानेऽपि जलादीनां माधुर्य्यद्रवशैत्यव्यतिरेकेण स्वरूपाभावतया तेषां माधुर्य्यद्रवशैत्यात्मकत्वात्पूर्वपूर्वाऽधिष्ठानस्यैवोत्तरोत्तरव्यावृत्ताकारेण विवर्त्तमानत्वात्। उत्तरोत्तरकार्य्यस्य

---

१ स्थित इति पा०।

पूर्वाधिष्ठानानन्यत्वं प्रदर्शितमनेन न्यायेन। उक्तं च–"माधुर्य्यद्रवशैत्यादिनीरधर्म्मास्तरङ्गके। अनुगम्याथ तन्निष्ठे फेनेप्यनुगता यथा॥" इति वादसुधाकरः॥ ६३८॥

प्रसिद्धाऽनुवादेनाऽप्रसिद्धं निरूपणीयमिति न्यायः॥ ६३९॥

अयं न्यायो दृग्दृश्यविवेकाऽपरपर्य्यायवाक्यसुधाख्यग्रन्थटीकायां व्यवहृतः। तत्र हि–"रूपं दृश्यं लोचनं दृग्दृश्यं दृक्तु मानसम्। दृश्या धीवृत्तयः साक्षी दृगेव न तु दृश्यते॥" इति प्रथमपद्योपोद्घाते। यथा प्रारीप्सितस्य ग्रन्थस्याविघ्नेन परिसमाप्तिप्रचयगमनाय शिष्टाचारपरिपालनाय च केवलकूटस्थप्रत्यग्बोधरूपपरमात्मस्वरूपानुस्मरणलक्षणं मंगलमाचरन्सच्चिदानन्दाऽखण्डैकरसस्वरूपाऽवस्थानलक्षणस्य मोक्षस्य तत्त्वमस्यादिमहावाक्यार्थापरोक्षज्ञानफलकत्वात्, वाक्यार्थज्ञानस्य चान्वयव्यतिरेकाभ्यां पदार्थपरिशोधनपूर्वकत्वात्, पदार्थपरिशोधनस्य 'प्रसिद्धानुवादेनाऽप्रसिद्धं निरूपणीयम्' इति न्यायेन प्रतिशरीरमहमहमिति प्रसिद्धजीववाचकत्वंपदार्थपरिशोधनपूर्वकत्वात्, श्रीमच्छङ्कराचार्य्यैः श्रीमच्छारीरकमहाशास्त्रे प्रतिपादितमर्थं हृदि निधाय प्राण्यनुजिघृक्षया दृग्दृश्यविवेकद्वारा प्राधान्येन त्वंपदार्थपरिशोधनपरमिदं प्रकरणमारभमाणः परमकृपानिधिः श्रीभारतीतीर्थगुरुः प्रकरणप्रतिपाद्यमानमर्थं संक्षिप्य प्रथमश्लोकेन तावद्दर्शयति–रूपमित्युक्तमिति॥ ६३९॥

अङ्गारन्यायः ॥ ६४० ॥

यथा—अङ्गार उष्णस्तापयुक्तश्चेद्धस्तं दहति, उष्णेऽङ्गारे गृहीते हस्तो दग्धो भवतीत्यर्थः। शीतलश्चेत्स हस्तं मलिनीकरोति च, एवमंगारस्वभावो दुष्टजनोऽपि । अत एव तत्संसर्गं न कुर्य्यादिति विषयेऽस्य प्रवृत्तिरिति ॥ ६४० ॥

बुभुक्षितः किं द्विकरेण भुङ्क्त इति न्यायः ६४१॥

अयं लालसातिशये वर्त्तते । यथा—"जागर्त्ति लोको ज्वलति प्रदीपः सखीजनः पश्यति कौतुकं मे । क्षणैकमात्रं कुरु कान्त धैर्य्यं बुभुक्षितः किं द्विकरेण भुङ्क्ते॥" इति॥६४१॥

बुभुक्षितं न प्रतिभाति किञ्चिदिति न्यायः६४२॥

उक्तञ्च—"जागर्त्तु लोको ज्वलतु प्रदीपः सखीजनः पश्यतु कौतुकन्ते । क्षणैकमात्रं न करोमि धैर्य्यं बुभुक्षितं न प्रतिभाति किञ्चित्॥" इति पूर्वन्यायस्य प्रतिवाक्यमिदमिति। इमौ द्वौ न्यायौ प्रश्नोत्तररूपौ ज्ञेयाविति ॥ ६४२ ॥

बुभुक्षितः किं न करोति पापमिति न्यायः६४३।

दरिद्रः किं न कुरुत इति न्यायः ॥ ६४४ ॥

इमौ द्वौ स्पष्टार्थाविति ॥ ६४३ ॥ ६४४ ॥

निरस्तपादपे देश एरण्डोऽपि द्रुमायत इति न्यायः ॥६४५॥

यत्र बहुज्ञसज्जनदुर्लभत्वेऽल्पज्ञादरस्तत्रायं प्रवर्त्तते। उक्तञ्च—"यत्र विद्वज्जनो नास्ति श्लाघ्यस्तत्राऽल्पधीरपि।

निरस्तपादपे देश एरण्डोपि द्रुमायते॥" इति। एरण्डश्चित्रकाख्यः क्षुद्रवृक्षविशेषः ॥ ६४५ ॥

सर्वं खलस्य चरितं मशकः करोतीति न्यायः ॥ ६४६ ॥

स्पष्टार्थः। उक्तं च-"प्राक्पादयोः पतति खादति पृष्ठमांसं कर्णे कलं किमपि रौति शनैर्विचित्रम्। छिद्रं निरूप्य सहसा प्रविशत्यशंकः सर्वं खलस्य चरितं मशकः करोति॥" इति ॥ ६४६ ॥

छिद्रेष्वनर्था बहुलीभवन्तीति न्यायः ६४७॥

यत्र दुःखाद्दुःखान्तरप्राप्तिरिति विवक्ष्यते, तत्रायमवतरतीति। उक्तञ्च-"एकस्य दुःखस्य न यावदन्तं गच्छाम्यहं पारमिवार्णवस्य। तावद्द्वितीयं समुपस्थितं मे छिद्रेष्वनर्था बहुलीभवन्ति॥" इति। किञ्च-"क्षते प्रहारा निपतन्त्यभीक्ष्णं धनक्षये दीप्यति जाठराग्निः। आपत्सु वैराणि समुल्लसन्ति च्छिद्रेष्वनर्था बहुलीभवन्ति॥" इति विष्णुशर्म्मा ॥ ६४७ ॥

जलबिन्दुनिपातन्यायः ॥ ६४८ ॥

यथा जलकणिकापातेन घटः क्रमशः पूर्य्यते, एवं विद्यानां धर्म्मस्य धनस्य च क्रमशः सञ्चयो भवतीति विषयेऽस्य प्रवृत्तिरिति। उक्तञ्च-"जलबिन्दुनिपातेन क्रमशः पूर्य्यते घटः। स हेतुस्सर्वविद्यानां धर्म्मस्य च धनस्य च॥" इति ॥ ६४८ ॥

अनुक्तमप्यूहति पण्डितो जन इति न्यायः ६४९

विचक्षणो जनोऽकथितमपि विषयमनुभवतीति भाव इति विषयेऽस्य प्रचारः। उक्तञ्च—"उदीरितोऽर्थः पशुनापि गृह्यते हयाश्च नागाश्च वहन्ति चोदिताः। अनुक्तमप्यूहति पण्डितो जनः परेङ्गितज्ञानफला हि बुद्धयः॥" इति॥६४९॥

काचमणिन्यायः॥ ६५०॥

यथा मणिकाचयोः परीक्षाकाल एवायं काचोऽयं मणिरिति निश्चीयते, एवं यत्र विवक्षा, तत्रायं प्रवर्तते। उक्तं च—"मणिर्लुठति पादेषु काचः शिरसि धार्य्यते। क्रयविक्रयवेलायां काचः काचो मणिर्मणिः॥" इति॥ ६५०॥

काकपिकन्यायः॥ ६५१॥

गोगवयन्यायः॥ ६५२॥

एवमिमावपि न्यायौ काचमणिन्यायसमानविषयौ। तथाहि—"काकः कृष्णः पिकः कृष्णः को भेदः पिककाकयोः। प्राप्ते वसन्तसमये काकः काकः पिकः पिकः॥" इति। "यथा गोगवयभ्रान्तिः कस्य नाम न जायते। दोहने ज्ञायते सम्यग्गोरेषा गवयो नहि॥"॥ ६५१॥ ६५२॥

करिघण्टान्यायः॥ ६५३॥

यत्र बलापेक्षया बुद्धेर्महत्त्वं विवक्ष्यते, तत्रास्यावतारः। उक्तं च—"मतिरेव बलाद्गरीयसी यदभावे करिणामियं दशा। इति घोषयतीव डिण्डिमः करिणो हस्तिपकाहतः क्वणन्॥" इति॥ ६५३॥

षट्कर्णो भिद्यते मन्त्र इति न्यायः ॥६५४॥

मन्त्रः मंत्रणाकार्य्यम् । षट्संख्याकाः कर्णा यस्मिँस्तथाभूतः, तृतीयपुरुषश्रुत इत्यर्थः । भिद्यते प्रकाशं यातीति स्पष्टः ॥ ६५४ ॥

अन्धकवर्तकीयन्यायः ॥ ६५५ ॥

अन्ध एव अन्धकः । स्वार्थे कः । नेत्रविहीन इत्यर्थः । वर्तिका पक्षिविशेषः । वनचटका इति प्रसिद्धा । देशभाषायां तु 'वटेरा' इति प्रसिद्धा । "वर्त्तका शकुनौ प्राचाम्" उदीचान्तु वर्त्तिकेति स्त्रीप्रत्यये सि० कौ० गणसूत्रादित्वविकल्पः । अन्धकश्च वर्त्तिका चाऽनयोस्समाहारः—अन्धकवर्त्तकम् "स नपुंसकम्" २ । ४ । १७ । इति नपुंसकत्वम् । अन्धकवर्त्तकमिवान्धकवर्त्तकीयम् "समासाच्च तद्विषयात्" ५ । ३ । १० । इति सूत्रेण छप्रत्ययः । छस्येयः । अयं न्यायः काकतालीयन्यायविदवितर्किंतेष्टलाभेऽनिष्टलाभेचावतरति। यथा कश्चिदन्धकः पुमान्करतलेन करं ताडयन्वर्त्तते, तस्य हस्तद्वयमध्ये वर्त्तिका पक्षिविशेषो दैवात्समायाति, स तु दुर्लभः, तथा मानुषजन्मनि सतां सङ्गोऽतिदुर्लभः। अत एवोक्तम्—"संसारसागरमिमं भ्रमता नितान्तं जीवेन मानवभवः समवापि दैवात् । तत्रापि यद्भुवनमान्यकुले प्रसूतिस्सत्सङ्गतिश्च तदिहान्धकवर्त्तकीयम्॥" इति । किञ्च—यथाऽन्धकस्य पुंसः पादन्यासोऽतर्कितो वर्तिकाख्यविहगोपरि पतेत्, तथा तत्सदृशमन्धकवर्त्तकीयमिति । इत्यादयः प्रायेणान्योन्यं मिलन्तीति ॥ ६५५ ॥

योगाद्रूढिर्बलीयसीति न्यायः ॥ ६५६ ॥

योगादित्यस्य यौगिकात्प्रकृतिप्रत्यययोगलभ्यार्थवाचकादित्यर्थः। रूढिस्तु-प्रकृतिप्रत्ययार्थमनपेक्ष्य शाब्दबोधजनकशब्दात्मिकेति। विस्तरस्त्वन्यत्रेति ॥ ६५६ ॥

यथा नाम तथा गुण इति न्यायः ॥ ६५७ ॥

स्फुटः ॥ ६५७ ॥

अशक्तोऽहं गृहारम्भे शक्तोऽहं गृहभञ्जन इति न्यायः ॥ ६५८ ॥

अयम् "सूचीमुखि दुराचारे रण्डे पण्डितमानिनि। असमर्थो गृहारम्भे समर्थो गृहभञ्जने॥" इति पद्यमूलकः प्रतीयते। चटकाम्प्रति वानरवाक्यमिदम्। अस्याख्यायिका तु पंचतन्त्रादिग्रन्थेभ्योऽवसेया, नेह विस्तरः ॥ ६५८ ॥

अन्तर्दीपिकान्यायः ॥ ६५९ ॥

अयं मुण्डकोपनिषदीयशाकरभाष्ये। तथाहि-"सत्येन लभ्यस्तपसा ह्येष आत्मा सम्यग्ज्ञानेन ब्रह्मचर्य्येण नित्यम्" इति। नित्यं सदा, नित्यं सत्येन, नित्यं तपसा, नित्यं सम्यग्ज्ञानेनेति सर्वत्र नित्यशब्दोऽन्तर्दीपिकान्यायेनानुषक्तव्य इति ॥ ६५९ ॥

अस्त्रमस्त्रेण शाम्यतीति न्यायः ॥ ६६० ॥

अयं मण्डनमिश्राऽपरपर्य्यायसुरेश्वराचार्य्यकृतनैष्कर्म्यसिद्धिटीकायामुक्तः। तथाहि-'नन्वस्त्रमस्त्रेण शाम्यतीति

न्यायेन काम्यैः काम्यानां निषिद्धैर्निषिद्धानां निवृत्तिरस्त्वित्यत आह—न च काम्यैः' इति ॥ ६६० ॥

यादृशं तादृशमेव साधयतीति न्यायः ६६१॥

चौरान्वेषणे चौर एव प्रयोक्तव्य इति न्यायः ॥ ६६२ ॥

इमावपि 'अन्नम्० ६६०' इति न्यायसमकक्षायामवतरत इति ॥ ६६१ ॥ ६६२ ॥

आकाशमुष्टिहननन्यायः ॥ ६६३ ॥

अयमसम्भववस्तुनि प्रयत्नकरणेऽवतरतीति सर्वदर्शनसंग्रहीयजैमिनीये ध्वनितः ॥ ६६३ ॥

कूपयन्त्रघटिकान्यायः ॥ ६६४ ॥

अयं मृच्छकटिकाख्यप्रकरणदशमांकैकोनषष्टितम ५९ श्लोकेन व्याख्यातः । तथाहि—"काँश्चित्तुच्छयति प्रपूरयति वा काँश्चिन्नयत्युन्नतिं काँश्चित्पातविधौ करोति च पुनः काँश्चिन्नयत्याकुलान् । अन्योन्यं प्रतिपक्षसंहतिमिमां लोकस्थितिं बोधयन्नेष क्रीडति कूपयन्त्रघटिकान्यायप्रसक्तो विधिः॥"इति। अस्यार्थः प्रकारांतरेणाऽपि—गम्भीरकूपादपि यंत्रेण घटिका उत्तोल्यते. एवमतिदुर्बोधत्वेन गम्भीरादपि शास्त्रादुपदेशादिरूपयंत्रेण सारोद्धरणं भवतीति ॥ ६६४ ॥

क्षीरं विहायाऽरोचकग्रस्तः सौवीररुचिमनुभवतीति न्यायः ॥ ६६५ ॥

"सौवीरं काञ्जिके स्रोतोञ्जने च बदरीफले" इति मेदि-

नीकाराभिधानादत्र सौवीरं काञ्जिकं ज्ञेयमिति। यथा—सुखाभिव्यक्तिर्मुक्तिरिति पक्षं परित्यज्य दुःखनिवृत्तिरेव मुक्तिरिति स्वीकारः प्रकृतन्यायमनुभावयतीति सर्वदर्शनसंग्रहेऽक्षपादीयेऽभिहितः ॥ ६६५ ॥

गगनरोमन्थन्यायः ॥ ६६६ ॥

अयमप्यसम्भववस्तुनि व्यर्थप्रयत्नकरणे प्रवर्त्तते। पशूनामुद्गीर्य्य चर्वणं रोमन्थ उच्यते। 'उगल' इति मुलतानभाषा। स० द० सं० पाणिनिरामानुजनययोः स्पष्टः ॥ ६६६ ॥

पवनताडनन्यायः ॥ ६६७ ॥

अयमपि तथा ॥ ६६७ ॥

पीलुपत्रफलन्यायः ॥ ६६८ ॥

यथा—पीलुवृक्षस्य पत्राणि कटुकानि, फलानि च मधुराणि। द्वयोः पत्रफलयोः पीलुजन्यत्वात्साम्यमिति। अयञ्चाऽत्यन्ताऽसङ्गतमूर्खवितर्ककथनाविर्भावे प्रवर्त्तते। एतञ्चाऽभेदसाधको हेतुर्गोमयपायसीयन्यायवदाभासतपीलुपत्रफलन्यायवदाभासतां च भजेदिति बौद्धे। विस्तारस्तु तत्रैवेति ॥ ६६८ ॥

तमोदीपन्यायः ॥ ६६९ ॥

तथाहि—"अज्ञानं ज्ञातुमिच्छेद्यो मानेनाऽत्यन्तमूढधीः। स तु नूनं तमः पश्येद्दीपेनोत्तमतेजसा ॥" इति वेदान्तसिद्धान्तमुक्तावली ॥ ६६९ ॥

छत्रिन्यायः ॥ ६७० ॥

यथा–लोके छत्रिणो यान्तीति प्रयोगे सपरिवारे राज्ञि गच्छति छत्र्यच्छत्रिसमुदाये छत्रिशब्दो वर्त्तते। अयं न्यायः शारीरकसूत्रशाङ्करभाष्ये १। २। ११।, १। २। १२।, ३। ३। ३४। सूत्रत्रयविवृतौ व्यवहृतः। तत्र हि–"ऋतं पिबन्तौ सुकृतस्य लोके गुहां प्रविष्टौ परमे परार्द्धे। छायातपौ ब्रह्मविदो वदन्ति पञ्चाग्नयो ये च त्रिणाचिकेताः॥" इति कठवल्लीश्रुत्यर्थे–तत्र किमिह बुद्धिजीवौ निर्दिष्टौ, उत जीवपरमात्मानाविति वहुधा संमीमांस्य ऋतं पिबन्ताविरयत्र तु जीवे पिबत्यशनायतीतः परमात्माऽपि तत्साहचर्याच्छत्रिन्यायेन पिबतीत्युपचर्य्यत इत्याद्युक्तम्। विस्तरभिया नेह प्रपञ्च्यत इति॥ ६७० ॥

न हि कठोरकण्ठीरवस्य कुरङ्गशावः प्रतिभटो भवतीति न्यायः ॥ ६७१ ॥

कण्ठीरवः सिंहः। 'कण्ठीरवो मृगारिपुः' इत्यमरः। कुरङ्गस्य मृगस्य शावः, शिशुरित्यर्थः। प्रतिभटः सम्मुखयुद्धकर्त्ता। अयं न्यायो वलवता सह निर्वलो नैव योद्धुं क्षमत इत्यर्थविवक्षायां प्रवर्त्तते। उक्तं हि स० द० सं० अक्षपाददर्शने–'ननु गगनादिकमकर्त्तृकं शरीराजन्यत्वाद्गगनवदिति चेत्–नैतत्परीक्षाक्षममीक्ष्यते, न हि कठोरकण्ठीरवस्य इत्यादि॥ ६७१ ॥

पाटच्चरलुण्ठिते वेश्मनि यामिकजागरणमिति न्यायः ॥ ६७२ ॥

पाटच्चरश्चौरः। यामिकः प्रहरकः। 'पहिरेदार' इति, 'चौकीदार' इति च भाषा। प्रयोजनाऽनुपयुक्तवेलायामयमवतरतीति खण्डने स्पष्टः ॥ ६७२ ॥

मध्यदीपकन्यायः ॥ ६७३ ॥

पुरोक्तमध्यमणिवदस्य प्रवृत्तिरिति ॥ ६७३ ॥

लोष्टप्रस्तारन्यायः ॥ ६७४ ॥

लोष्टस्य मृत्तिकापिण्डस्य प्रस्तारो विस्तार इति यावत्। अयं यथा मृत्पिण्डस्य कुलालो नानावैचित्र्यं घटशरावप्रतिकृतिप्रभृतिरूपं रचयत्येवं विवक्षायां प्रवर्त्तते। अत एव लोष्टप्रस्तारन्यायेनाऽनन्तवैचित्र्यमक्तमित्युक्तं दुर्गादासेन ॥ ६७४ ॥

लोष्टप्रस्तरन्यायः ॥ ६७५ ॥

लोष्टो मृत्पिंडः। प्रस्तरः पाषाणः। यत्र लघुतरवस्त्वपेक्षया गुरुतरवस्तुनस्तत्त्वं ज्ञायते, तत्रास्य प्रवृत्तिः। अन्ये तु—यत्र गुरुलघुवस्तुनोरल्पान्तरविवक्षा, तत्रास्य प्रवृत्तिरिति ॥ ६७५ ॥

वरं सांशयिकान्निष्कादसांशयिकः कार्षापण इति न्यायः ॥ ६७६ ॥

संशयेनाऽऽपन्नः सांशयिकः। ठक् प्रत्ययः। सन्देहयुक्त

इत्यर्थः। तस्मात् "साष्टे शते सुवर्णानां हेम्न्युरोभूषणे पले। दीनारेऽपि निष्कोऽस्त्री" इत्यमरात्सुवर्णानामष्टाधिकशतात्मकनिष्कादसांशायिकः कार्षापणो वरम्। कार्षापणं नाम राजतपरिमितरूपकस्य 'रूपैया' इति ख्यातस्येति। न्यायोऽयं संदिग्धबहुमूल्यवस्त्वपेक्षयाऽल्पमूल्यवस्तुवरत्वविषये प्रवर्त्तते ॥ ६७६ ॥

वरमद्य कपोतः श्वो मयूरादिति न्यायः॥६७७॥

अयमुक्तविषयेऽवतरतीति ॥ ६७७ ॥

विपुलकदलीफललिप्सया जिह्वाछेदनमिति न्यायः ॥६७८॥

अयञ्च स०द०सं०पूर्णप्रज्ञनये ह्युदाहृतः। तथाहि—एवं च परमेश्वराऽभेदतृष्णया विष्णोर्गुणोत्कर्षस्य मृगतृष्णासमत्वाभिधानं विपुलकदलीफललिप्सया जिह्वाछेदनमनुहरत्येतादृशविष्णुविद्वेषणान्धतमसप्रवेशप्रसङ्गादिति ॥६७८॥

शरपुरुषीय इति न्यायः ॥ ६७९ ॥

काकतालीयवदयमिति। यथा—शरश्च क्षिप्तः प्राकाराच्च पुरुष उत्थितस्तेन हतस्तत्तुल्यं शरपुरुषीयमिति ॥ ६७९ ॥

शर्करोन्मज्जनीयन्यायः ॥ ६८० ॥

यथा—शर्करा च क्षिप्ता पुरुषस्योन्मज्जनं, तत्तुल्यं शर्करोन्मज्जनीयमिति पूर्ववत् ॥ ६८० ॥

शिरश्छेदेऽपि शतं न ददाति विंशतिपञ्चकन्तु प्रयच्छति शाकटिक इति न्यायः॥६८१॥

अयं न्यायः स०द०सं०पूर्णप्रज्ञमतेऽभिहितः। तथाहि—ननु प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वमभ्युपेयते, नाऽसत्त्वमिति चेत्तदेतत्सोऽयं शिरश्छेदेपि शतं न ददाति विंशतिपञ्चकं प्रयच्छतीति शाकटिकवृत्तान्तमनुहरेन्मिथ्यात्वाऽसत्त्वयोः पर्य्यायत्वादित्यलमतिप्रसङ्गेन। शकटेन चरति गच्छति—"चरति" इति ठक्। शाकटिकः। शकटेन गमनकर्त्तेति यावत्। शाकटिकवृत्तं पञ्चतन्त्रे द्रष्टव्यम् ॥ ६८१ ॥

शीर्षे सर्प्पो देशान्तरे वैद्य इति न्यायः॥६८२॥

उक्तञ्च—"उपरि घनं घनरटितं दूरे दयिता किमेतदापतितम्। हिमवति दिव्यौषधयः शीर्षे सर्प्पः समाविष्टः॥" इति ॥ ६८२ ॥

अगतिकगतिन्यायः ॥ ६८३ ॥

स्पष्ट इति ॥ ६८३ ॥

लक्षणाश्रयां लक्ष्यस्य व्यवस्था न्याय्येति न्यायः ॥ ६८४ ॥

स्पष्ट इति ॥ ६८४ ॥

लक्ष्याश्रयेण तु लक्षणव्यवस्थापनं गत्यन्तराऽभावादिति न्यायः ॥ ६८५ ॥

स्पष्टः। इति न्यायत्रयं "धातोः कर्म्मणः समानकर्तृ-

कादिच्छायां वा" ३ । १ । ७ । इति सूत्रमहाभाष्यकैयटयोः स्पष्टम् ॥ ६८५ ॥

सविशेषणानां वृत्तिर्न वृत्तस्य वा विशेषणं न प्रयुज्यत इति न्यायः ॥ ६८६ ॥

सापेक्षमसमर्थवदिति न्यायः ॥ ६८७ ॥

इमौ द्वौ न्यायौ व्याकरणशास्त्रविषयिणौ प्रकरणप्रसङ्गत्वेनेहोक्तौ । विस्तरभिया न व्याख्यातौ । "सुप आत्मनः क्यच्" ३ । १ । ८ । इति सूत्रभाष्योक्तौ । तस्मादेवाऽवसेयाविति ॥ ६८६ ॥ ६८७ ॥

श्येनकपोतीयन्यायः ॥ ६८८ ॥

यथा कपोतोऽतर्किंतागतेन श्येनेन गृहीतस्तथा काकतालीयवज्ज्ञेयमिति ॥ ६८८ ॥

चन्द्रचन्द्रिकान्यायः ॥ ६८९ ॥

यथा–सर्वदेवकारणस्य रुद्रस्य या शक्तिश्चंद्रचंद्रिकान्यायेन तदुद्बोधरूपिणी स्वाधीनवल्लभेति प्रसिद्धा, सैव भवानीति ॥ ६८९ ॥

न हि भवति कुण्डं बदरमिति न्यायः॥६९०॥

आधेयभावे एकाश्रयत्वे वा न सामानाधिकरण्यं न हि भवति कुण्डं बदरमिति । 'पिठरः स्थाल्युखा कुण्डम्' इत्यमरः । 'टोकनी' इति भाषा । 'सौवीरं बदरं घोण्टा' इत्यमरः । 'बेर' इति प्रसिद्धमिति ॥ ६९० ॥

प्रदीपे प्रदीपं प्रज्वाल्य तमोनाशाय यतमान इति न्यायः ॥ ६९१ ॥

प्रदीपं प्रज्वाल्य प्रदीपे तमोनाशाय यतमान इत्यर्थः । लघोरुपायात्साध्यसिद्धौ भवन्त्यां गुरावुपाये प्रवर्त्तमानस्य तवैवेदं दोषोद्भावनम्-प्रदीपे प्रदीपं प्रज्वाल्य तमोनाशाय यतमानस्येव पुंस इति । अयं काव्यदीपिकायाम् ॥ ६९१ ॥

मनोराज्यविजृम्भणन्यायः ॥ ६९२ ॥

स्वचित्तपरिकल्पितमनोरथविकाश इत्यर्थः । "मनोरथानां न समाप्तिरस्ति वर्षायुतेनाप्यथ वाऽब्दलक्षैः । पूर्णेषुपूर्णेषु पुनर्नवानामुत्पत्तयस्सन्ति मनोरथानाम् ॥" इति । अयञ्च स०द०सं०चार्वाकदर्शने, पाणिनिदर्शने च दर्शितः । तथाहि चार्वाके-नद्यास्तीरे फलानि सन्तीति वचनश्रवणसमनंतरं फलार्थिनां नदीतीरे प्रवृत्तिरिति तदेतन्मनोराज्यविजृम्भणमिति । पाणिनीये तु-ननु स्फोटवाचकतापक्षेपि प्रागुक्तविकल्पप्रसरेण घट्टकुटीप्रभायितमिति चेत्तदेतन्मनोराज्यविजृम्भणं वैषम्यादिति ॥ ६९२ ॥

वदतोव्याघातन्यायः ॥ ६९३ ॥

यथा-जिह्वा मे नास्ति, मम माता वन्ध्येत्यादौ प्रसरतीति स० द० सं० बौद्धनयेऽभिहित इति ॥ ६९३ ॥

सूर्य्योऽस्तन्यायः ॥ ६९४ ॥

यथा सूर्य्येऽस्तं गते सति जारचौरानूचानादयः स्वेष्टा-

नुसारेणाऽभिसरणपरस्वहरणसदाचरणादिसमयं बुध्यन्ते, एवं प्रकृतेऽपि ज्ञेयमिति। अयमपि तत्रैव बौद्धे ॥ ६९४ ॥

परस्परविरोधे हि न प्रकारान्तरस्थितिः।
नैकतापि विरुद्धानामुक्तिमात्रविरोधता॥
इति न्यायः ॥ ६९५ ॥

न च क्रमाक्रमाभ्यामन्यः प्रकारः समस्ति, परस्परविरोधेहीति न्यायेन व्याघातस्योद्भटत्वादिति तत्रैव बौद्धे ६९५॥

यद्यदा यत्करणसमर्थं तत्तदा तत्करोतीति न्यायः ॥ ६९६ ॥

यथा—"सामग्री स्वकार्य्यं समर्था" इति। सामग्री कारणसमूह इत्यर्थ इति तत्र बौद्धे ॥ ६९६ ॥

यद्यदा यन्न करोति तत्तदा तत्राऽसमर्थमिति न्यायः ॥ ६९७ ॥

यथा हि—शिलाशकलमंकुरे इति स० द० सं० बौद्धे ॥ ६९७ ॥

आयातः प्रवाहः केन वार्य्यत इति न्यायः ॥ ६९८ ॥

स्पष्टाभिप्रायोऽयम्। स० द० सं० आर्हते उक्तः ॥६९८॥

मधुररसभाविताम्रबीजन्यायः ॥ ६९९ ॥

यथा मधुररसभावितानामाम्रबीजानां परिकर्षितायां

---

१ घञन्तादितच्। कृष्टायामिति तु निर्विवादः।

धरायामुप्तानामङ्कुरकाण्डस्कन्धशाखापल्लवादिषु तद्द्वारा परम्परया फले माधुर्य्यनियमः, तथा प्रकृतेऽपि ॥ ६९९ ॥

लाक्षारसावसिक्तकार्प्पासबीजन्यायः ॥७००॥

यथा—लाक्षारसावसिक्तकार्प्पासबीजानामंकुरादिपारम्पर्य्येण कार्प्पासादौ रक्तिमनियम इति । यथोक्तम्—"यस्मिन्नेव हि संताने ह्याहिता कर्म्मवासना । फलं तत्रैव वध्नाति कार्पासे रक्तता यथा ॥" इत्यादि स० द० सं० आर्हतनये ॥ ७०० ॥

कार्य्यकारणभावनियमोऽतिप्रसङ्गं भङ्क्तुमर्हतीति न्यायः ॥ ७०१ ॥

अन्यस्योद्देशेऽन्यदीयस्याऽपि सहानुष्ठानमतिप्रसङ्गस्तमिति स० द० सं० आर्हते ॥ ७०१ ॥

कृतप्रणाशाऽकृताभ्यागमप्रसङ्ग इतिन्यायः७०२

कृतस्य प्रणाशः कृतप्रणाश इति । अकृतयोः पुण्यपापयोरकस्मात्फलदातृत्वेनाभ्यागमः स्वीकार इति यावत्—अकृताभ्यागमस्तयोः प्रसङ्गः, अन्योद्देशेन प्रवृत्तावन्यस्यापि सिद्धिरित्यर्थः । अस्य लक्षणं यथा—'स्मृतत्वे सति ह्युपोद्घातादिपञ्चकभिन्नत्वं प्रसङ्गत्वम्', 'स्मृतस्योपेक्षानर्हत्वं प्रसंगत्वं' वा । तदर्थस्तु—स्मृतिविषयतापन्नत्वे सति द्वेषविषयतानापन्नत्वमित्यनुमितिग्रन्थे गदाधरभट्टाचार्य्य इत्यलं प्रसक्तानुप्रसक्तेन । सर्वदर्शनसंग्रहार्हतरामानुजनययोरयं न्यायो दोषरूपेण वर्णितः । तथाहि—न च कार्य्यकारण-

भावनियमोऽतिप्रसङ्गं भंक्तुमर्हतीति । तथाहि–उपध्याय-बुद्ध्यनुभूतस्य शिष्यबुद्धिः स्मरेत्तदुपचितकर्म्मफलमनुभवेद्वा। तथा च-कृतप्रणाशाऽकृताभ्यागमप्रसङ्ग इत्यार्हते। रामानुजीये तु–न च चिच्छब्दवाच्या जीवात्मानः परमात्मनः सकाशाद्भिन्ना नित्याश्च । तथा च श्रुतिः–"द्वा सुपर्णा सयुजा सखायौ" इत्यादिका । अत एवोक्तम्–'नानात्मानो व्यवस्थातः' इति । तन्नित्यत्वमपि श्रुतिप्रसिद्धम्–"न जायते म्रियते वा विपश्चिन्नायं भूत्वा भविता वा न भूयः। अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो न हन्यते हन्यमाने शरीरे॥" इत्यपरथा कृतप्रणाशाऽकृताभ्यागमप्रसङ्ग इति ॥ ७०२ ॥

कुलालचक्रन्यायः ॥ ७०३ ॥

यथा हस्तदण्डादिभिरभिप्रेरितं कुलालचक्रमुपरतेऽपि तस्मिँस्तद्बलादेवाऽऽसंस्कारक्षयं भ्रमति, तथा भवस्थेनाऽऽत्मनाऽपवर्गप्राप्तये बहुशो यत्कृतं प्रणिधानं मुक्तस्य तदभावेपि पूर्वसंस्कारादालोकान्तं गमनमुपपद्यत इत्यार्हता आहुः ॥ ७०३ ॥

व्यपगतलेपालाबून्यायः ॥ ७०४ ॥

यथा मृत्तिकालेपकृतमलाबूद्रव्यं जलेऽधः पतति, पुनरपेतमृत्तिकाबन्धमूर्द्ध्वं गच्छति, तथा कर्म्मरहित आत्माऽसंगत्वादूर्ध्वं गच्छतीत्यार्हताः ॥ ७०४ ॥

एरण्डबीजन्यायः ॥ ७०५ ॥

यथा—बन्धच्छेदादेरण्डबीजवच्चोर्ध्वगतिरिति ॥ ७०५ ॥

अग्निशिखान्यायः ॥ ७०६ ॥

यथा स्वभावतोऽग्निशिखोर्ध्वं गच्छति। माघकविनाप्युक्तम्—'प्रसिद्धमूर्द्धज्वलनं हविर्भुजः' इति। तद्वदात्मापि चोर्द्धं गच्छतीत्यार्हताः। एवं हि कुलालचक्रादयश्चत्वारो न्यायास्समानविषयास्सर्वदर्शनसंग्रहार्हतदर्शनेऽभिहिताः। तथाहि— कुलालचक्रवद्व्यपगतलेपालाबूवदेरण्डबीजवदग्निशिखावच्चेति। अत एव पठन्ति—"गत्वागत्वा निवर्त्तन्ते चन्द्रसूर्य्यादयो ग्रहाः। अद्यापि न निवर्त्तन्ते त्वालोकाकाशमागताः॥" इति ॥ ७०६ ॥

हेरम्बनरसिंहन्यायः ॥ ७०७ ॥

यथा—हेरम्बनरसिंहयोरेकदेशे गजत्वं सिंहत्वं वाऽपरस्मिन्नरत्वमिति देशभेदेन विरोधाभावात्तस्याऽऽर्हतस्यैकस्मिन्देश एव सत्त्वाऽसत्त्वादिनाऽनेकान्तत्वाभिधाने दृष्टान्ताऽनुपपत्तेरिति रामानुजीया इति ॥ ७०७ ॥

अप्राप्ते शास्त्रमर्थवदिति न्यायः ॥ ७०८ ॥

अयं स० द० सं० रामानुजीये। तथाहि—"आत्मा वारे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः" इति, "आत्मेत्येवोपासीत," "विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत," "अनुविद्य विजानाति" इत्यादिश्रुतिभ्यः। अत्र श्रोतव्य इत्यनुवादः। अध्ययनविधिना सांगस्य स्वाध्यायस्य ग्रहणे अधीतवे-

दस्य पुरुषस्य प्रयोजनवदर्थदर्शनात्। तन्निर्णयाय स्वरस एव श्रवणे प्रवर्त्तमानतया तस्य प्राप्तत्वात्। मन्तव्य इति चानुवादः। श्रवणप्रतिष्ठार्थत्वेन मननस्यापि प्राप्तत्वात्। अप्राप्ते शास्त्रमर्थवदिति ॥ ७०८ ॥

पिण्याकयाचनार्थं गतस्य खारिकातैलदातृत्वाभ्युपगम इति न्यायः ॥ ७०९ ॥

"तिलकिट्टन्तु पिण्याकस्तथा तिलखलिः स्मृता" इत्यभिधानम्। स्पष्टाभिप्रायकोऽयं न्यायः। स० द० सं० पूर्णप्रज्ञनय इति ॥ ७०९ ॥

यो यं प्रति सेव्यस्स तस्माद्भिन्न इति न्यायः ॥ ७१० ॥

अयमपि तत्रैव। तत्र तथाहि-अनुमानेनापि जीवेश्वरयोर्भेदोऽवसीयते। परमेश्वरो जीवाद्भिन्नः, तम्प्रति सेव्यत्वात्। यो यं प्रति सेव्यस्स तस्माद्भिन्नः, यथा भृत्याद्राजा ॥७१०॥

अनन्यलभ्यश्शास्त्रार्थ इति न्यायः ॥७११॥

शास्त्रस्वरूपमुक्तं स्कान्दे-"ऋग्यजुस्सामाथर्वा च भारतं पाञ्चरात्रकम्। मूलरामायणं चैव शास्त्रमित्यभिधीयते ॥ यच्चानुकूलमेतस्य तच्च शास्त्रं प्रकीर्तितम्। अतोऽन्यः शास्त्रविस्तारो नैव शास्त्रं कुवर्त्म तत्॥"इति। तदनेनाऽनन्यलभ्यः शास्त्रार्थ इति न्यायेन भेदस्य प्राप्तत्वेन तत्र न तात्पर्य्यम्, किन्त्वद्वैत एव वेदवाक्यानां तात्पर्य्यमिति स० द० सं० पूर्णप्रज्ञीय उक्तमिति ॥ ७११ ॥

अनन्यलभ्यः शब्दार्थ इति न्यायः ॥७१२॥

स एव हि शब्दस्यार्थो यः प्रकारान्तरेण न लभ्यते। अनन्यलभ्यः शब्दार्थ इति न्यायाद्। अत एव गंगापदस्य तीरमर्थः। लक्षणयैव तत्प्रतिपत्तिसम्भवादित्युक्तं मीमांसान्यायप्रकाशे ॥ ७१२ ॥

कामाकुलकामिनीन्यायः ॥ ७१३ ॥

यथा– नायकगुणगणसंश्रवणप्रवृद्धाऽनुरागा काचन कामिनी मदनविह्वला विरहक्लेशमसहमाना मदनलेखाऽवलम्बनस्वावस्थानिवेदनानि विधत्ते। ततो वेगात्तन्निकटमटत्यपि। तस्मिन्नवलोकितेऽपि, तदवलोकनं तदीयगुणपरामर्शाभावे जनसाधारणत्वं प्राप्ते हृदयंगमभावं न लभते। यदा तु मूर्त्तिवचनात्तदीयगुणपरामर्शं करोति, तदा तत्क्षणमेव पूर्णभावमत्येति। एवं स्वात्मनि विश्वेश्वरात्मना भासमानेऽपि, तन्निर्भासनं तदीयगुणपरामर्शविरहसमयं पूर्णभावं न सम्पादयति। यदा तु गुरुवचनादिना सर्वज्ञत्वसर्वकर्तृत्वादिलक्षणपरमेश्वरोत्कर्षपरामर्शो जायते, तदा तत्क्षणमेव पूर्णात्मतालाभ इति। स० द० सं० प्रत्यभिज्ञादर्शने ध्वनितोऽयं न्यायः ॥ ७१३ ॥

मूषकविषाणन्यायः ॥ ७१४ ॥

न हि कश्चित्प्रेक्षावान्मूषकविषाणं प्रतिषेद्धुं यतते॥७१४॥

गगनारविन्दन्यायः ॥ ७१५ ॥

स्फुटार्थोऽयम् । द्वाविमौ न्यायावत्यन्ताभावदृष्टान्ते प्रवर्तेते । औलूक्ये स्पष्टौ ॥ ७१५ ॥

यद्ग्रहे यदपेक्षं चक्षुस्तदभावग्रहे पि तदपेक्षत इति न्यायः ॥ ७१६ ॥

आलोकग्रहे आलोकापेक्षाया अभावेन तदभावग्रहेऽपि तदपेक्षाया अभावादिति । स०द०सं०औलूक्ये विस्तरः॥७१६॥

कुलकन्यान्यायः ॥ ७१७ ॥

यथा कुलकन्यका सह सौंदर्य्यादिगुणैर्निजजनकहर्म्य एव गौरवं प्राप्नोति । तथा च विवक्षायामयमवतरतीति । प्रोक्तं च रुद्रकविना—" सत्यं सन्ति गृहेगृहे सुकवयो येषां वचश्चातुरी स्वे हर्म्ये कुलकन्यकेव लभते जातैर्गुणैर्गौरवम् ॥" इति ॥ ७१७ ॥

शशविषाणन्यायः ॥ ७१८ ॥

अयमप्यत्यन्ताभावविवक्षायामवतरति । तस्मादीश्वरो हि शशविषाणायत इति चेत्तदेतन्न चतुरचेतसा चेतसि चमत्कारमाविष्करोतीति स०द०सं० अक्षपादीये ॥ ७१८ ॥

अर्थात्समर्थो विद्वानधिक्रियत इति न्यायः ॥ ७१९ ॥

अयं स०द०सं० जैमिनीये । तथाहि—"तस्मात्सामर्थ्यप्राप्तोऽवबोधो भाव्यत्वेनाऽवतिष्ठते—अर्थात्समर्थो विद्वानधिक्रियत इति न्यायेन दर्शपौर्णमासादिविषयाऽवबोधमवेक्षमाणास्तत्त्वबोधे स्वाध्यायं विनियुञ्जते" इत्यादि ॥७१९॥

यत्रार्थावगतिरेव नास्ति तत्र संदेहस्य का कथेति न्यायः ॥ ७२० ॥

स्पष्टाभिप्रायकोऽयम् । स०द०सं०जैमिनीये स्पष्टः॥७२०॥

मध्यासीनो घट इति न्यायः ॥ ७२१ ॥

यथा—समनस्केन्द्रियसन्निकृष्टः स्पष्टालोकमध्यमध्यासीनो घट इति न्याये विषयप्रयोजनयोरसम्भवेन विचारशास्त्रमनारभ्यमिति पूर्व्वपक्ष इति स०द०सं० जैमिनीये॥७२१॥

तस्करस्य पुरस्तात्कक्षे स्वर्णमुपेत्य सर्वाङ्गोद्घाटनं प्रतिभातीति न्यायः ॥ ७२२ ॥

अयमपि—स०द०सं०जैमिनीये विस्तृतः । इह विस्तरभिया विरम्यते ॥ ७२२ ॥

यश्चोभयोस्समो दोषो न तेनैकश्चोद्यो भवतीति न्यायः ॥ ७२३ ॥

वर्णानामेव वाचकत्वोपपत्तौ नातिरिक्तस्फोटकल्पनाऽवकल्प्यत इति स०द०सं० पाणिनीयेऽभिहितः ॥ ७२३ ॥

पुष्करपलाशन्यायः ॥ ७२४ ॥

यथा—पद्मपत्रं जलेन लिप्तं न भवति, तत्समकक्षायामवतरत्ययम् । यथोक्तम्—'पद्मपत्रमिवाम्भसा' इति ॥७२४॥

न हि कश्चित्क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्म्मकृदिति न्यायः ॥ ७२५ ॥

अयं—श्रीमद्भगवद्गीतातृतीयाध्यायपञ्चमश्लोकपूर्वार्द्ध-रूपः स०द०सं०पातञ्जले न्यायत्वेन व्यवहृतः। अस्यार्थस्त्वेवम्—अत्र लोके जातु कदाचिदपि कश्चिद्यो वा को वापि प्राणी क्षणं क्षणार्द्धमप्यकर्म्मकृत्किमपिकर्म्माऽकुर्वन्न तिष्ठति। किन्तु सुषुप्तिं विना जाग्रत्स्वप्नयोः सर्व्वदा कायेन वा मनसा वा वाचा वा चक्षुरादिभिर्वा यत्किञ्चित्कर्म्म कुर्व्वन्नेव तिष्ठति, न क्वचिदपि तूष्णीमित्यर्थः। इदं सर्व्वप्रत्यक्षमिति। हिः प्रसिद्धिद्योतनार्थ इति ॥ ७२५ ॥

घटीयन्त्रस्थितघटभ्रमणन्यायः ॥ ७२६ ॥

अयं न्यायः—स०द०सं० पातञ्जलदर्शनेऽभिहितः। तथा हि—श्वासप्रश्वासयोर्गतिविच्छेदः प्राणायाम इति। स च वायुः सूर्य्योदयमारभ्य सार्द्धघटिकाद्वयं घटीयन्त्रस्थितघटभ्रमणन्यायेनैकैकस्यां नाड्यां भवति। एवं सत्यहर्निशं श्वासप्रश्वासयोः षट्शताधिकैकविंशतिसहस्राणि जायन्त इत्यन्यत्र विस्तरः ॥ ७२६ ॥

आरघट्टघटीभ्रान्तिन्यायः ॥ ७२७ ॥

अयं न्यायः—पूर्व्वन्यायस्य स्वरूपान्तरात्मकः। अर्थादिकं पूर्ववज्ज्ञेयम्। उक्तं चाभियुक्तैः—"सार्द्धं घटीद्वयं नाडीरेकैकार्कोदयाद्वहेत्। आरघट्टघटीभ्रान्तिन्यायो नाड्योः पुनःपुनः॥" इति स०द०सं० पातञ्जलेस्ति ॥ ७२७ ॥

न हीश्वरव्याहृतयः कदाचित्पुष्णान्ति लोके विपरीतमर्थमिति न्यायः ॥ ७२८ ॥

अयं कालिदासकविना कमारसम्भवे व्यवहृतः स० ३ श्लो० ६३ ॥ ७२८ ॥

वत्सक्षीरन्यायः ॥ ७२९ ॥

यथा वत्सविवृद्ध्यर्थमचेतनं क्षीरं प्रवर्त्तते,तथाऽचेतनापि प्रकृतिः पुरुषमोक्षणाय प्रवर्त्तत इति सांख्याः । उक्तं च— "वत्सविवृद्धिनिमित्तं क्षीरस्य यथा प्रवृत्तिरज्ञस्य। पुरुषविमोक्षनिमित्तं तथा प्रवृत्तिः प्रधानस्य ॥" इति ॥ ७२९ ॥

निर्विमर्शा हि भीरव इति न्यायः ॥ ७३० ॥

अस्यार्थः—भीरवो भयशीलाः पुमांसो निर्विमशा निर्विचारा भवन्तीति परिणामं न विचार्य्य कार्य्यं कुर्वतीति भावः । अत्राऽऽख्यायिकाऽस्ति कथासरित्सागरे लावणकलम्बके—आसीत्पुरा कामन्दिका नाम नगरी गङ्गातटे । तत्र मठनिवासिमौनव्रतधारी परिव्राट् कश्चिद्भिक्षार्थं कस्यचिद्वणिजो गृहे गतः । तत्र दृष्ट्वाऽद्भुतां सरूपां वणिक्कन्यां कामातुरो भूत्वा हाहा कष्टमित्युवाचोच्चैस्ततः स्वमठं गतः ततस्स वणिक्तस्य शठसंन्यासिनः समीपं गत्वा रहसि पप्रच्छ—स्वामिन्कुतो भवता मौनं त्यक्तमिति। तश्च परिव्राडेवमब्रवीद्दुर्लक्षणेयं ते कन्या, यदाऽस्याः परिणयो भविष्यति तदा ससुतदारस्य ते क्षयो भविष्यतीति निश्चितमिति तां वीक्ष्य मे जातं दुःखम्,यतस्त्वं मे भक्तोऽसीत्यतो मया मौनं त्यक्त्वा हाहा कष्टमित्युक्तम् । त्वमिदानीमिमां कन्यां नक्तःमुपरिन्यस्तदीपायां मंजूषायां निवेश्य गंगायां प्रक्षिपेति ।

स तथाऽस्त्विति प्रतिज्ञाय तथैव सर्वं चक्रे। अत एवोक्तं निर्विमर्शा हि भीरव इति ॥ ७३० ॥

अभीष्टस्त्रीवियोगार्त्या सविवेकोऽपि बाध्यत इति न्यायः ॥ ७३१ ॥

यथा—वासवदत्तादिविरहपीडया वत्सराजादयो दृष्टान्तभूताः। स्पष्टाभिप्रायोऽयमिति ॥ ७३१ ॥

कर्त्तव्यं हि सतां वच इति न्यायः ॥ ७३२ ॥

स्पष्टार्थः ॥ ७३२ ॥

प्रभूणां हि विभूत्यंधा धावत्यविषये मतिरिति न्यायः ॥ ७३३ ॥

अयमहल्येन्द्रप्रस्तावे दृष्टान्तभूत इति ॥ ७३३ ॥

अशीलं कस्य नाम स्यान्न खलीकारकारणमिति न्यायः ॥ ७३४ ॥

अशीलं दुष्टस्वभावः। नाम—प्रसिद्धे। कस्य खलीकारकारणमपमानहेतुर्न भवति, अपि तु सर्वस्यैव भवतीति भावः। 'खलीकारोऽपकारे स्यात्' इति कोशः ॥ ७३४ ॥

कुकर्म सर्वस्य फलत्यात्मनि सर्वदेति न्यायः ॥ ७३५ ॥

स्पष्टार्थः ॥ ७३५ ॥

यो यद्वपति बीजं हि लभते सोऽपि तत्फलमिति न्यायः ॥ ७३६ ॥

स्पष्टः ॥ ७३६ ॥

मालतीपुष्पमश्मना हन्तुमीहत इति न्यायः ॥ ७३७ ॥

मालतीति पुष्पविशेषस्य नाम । तामश्मना पाषाणेन हन्तुमीहते यतत इति भावः । अयोग्यसम्मेलनेऽस्य प्रचार इति ॥ ७३७ ॥

कदर्य्याणां परे प्राणाः प्रायेणाऽर्थसञ्चया इति न्यायः ॥ ७३८ ॥

कदर्य्यलक्षणम्—"आत्मानं धर्म्मकृत्यञ्च पुत्रदाराश्च पीडयन्। यो लोभात्सञ्चिनोत्यर्थान्स कदर्य्य इति स्मृतः॥" इति । स्पष्टार्थः ॥ ७३८ ॥

विषयाऽऽकृष्यमाणा हि तिष्ठन्ति सुपथे कथमिति न्यायः ॥ ७३९ ॥

स्पष्टार्थः ॥ ७३९ ॥

भद्रमभद्रं वा कृतमात्मनि प्रकल्पत इति न्यायः ॥ ७४० ॥

स्पष्टः ॥ ७४० ॥

स्वभावो मूर्ध्नि वर्त्तत इति न्यायः ॥ ७४१ ॥

स्पष्टः । अभीष्टेत्यादिन्यायद्वादशकं कथासरित्सागरे स्पष्टमिति ॥ ७४१ ॥

मूढं मूढभाषयैव बोधयेदिति न्यायः ॥ ७४२ ॥

स्पष्टार्थोऽयं महाभारतसभापर्वशिशुपालोपाख्यानेऽष्टात्रि-

शा ३८ ध्यायसप्तम ७ श्लोकटीकायाम् । तत्र—मूढं मूढभाषयैव बोधयेदिति न्यायेन शिशुपालमतमनुसृत्यैव कृष्णस्याधिक्यमाह द्वाभ्याम्—क्षत्रिय इति । "क्षत्रियः क्षत्रियं जित्वा रणे रणकृतां वरः । यो मुञ्चति वशे कृत्वा गुरुर्भवति तस्य सः ॥" इति ॥ ७४२ ॥

जले तरंगबुद्बुदन्यायः ॥ ७४३ ॥

अयमप्येवम् ४० अ १४ श्लोकटीकायाम् । तत्र हि—कुतः कृष्णोऽन्येषां तेजांस्यादत्ते, न तु तानि पृथक्तिष्ठन्तीत्यत आह—"चतुर्विधानां भूतानां त्रिषु लोकेषु साधवः । प्रभवश्चैव सर्वेषां निधनं च युधिष्ठिर॥" इति । टी०-चेतनाचेतनप्रपञ्चस्य जले तरंगबुद्बुदन्यायेन तत्रैवोत्पत्तिप्रलययोःश्रवणादेष योनिस्सर्वस्य प्रभवाप्ययौ हि भूतानामिति तदन्यत्वात्सर्वस्येति भाव इत्युक्तमिति । अस्य न्यायस्य पूर्वोक्तजलतरंगन्यायापेक्षया किञ्चिद्वैलक्षण्यमस्तीति बोध्यम् ७४३

आनर्थक्यप्रतिहतानां विपरीतं बलाबलमिति न्यायः ॥ ७४४ ॥

अयमप्येवम् ४१ अ० १ श्लो०टी० । तत्रेत्थम्—ननु विभीषिकाभिर्बह्वीभिरित्यादिग्रन्थो भगवन्निन्दापरत्वान्न भूतार्थवादः, किन्तु ध्यानमात्रं ध्येयसारूप्यप्रापकम् । तच्च द्वेषेणापि कर्त्तव्यमित्यतिशयोक्तिमात्रं ध्यानविधेस्तावकम् । अन्यथा भगवन्निन्दाकृतां वेनादीनां भगवन्निन्दया वेनो द्विजैस्तमसि पातित इत्यादिदोषस्मरणमनुपपन्नं स्यात् ।

बृहदारण्यकपञ्चमे च–ब्रह्मविदं याज्ञवल्क्यं द्विषतः शाकल्यस्य सद्यो मृत्युरुक्तोऽन्यथां च संस्कारालाभेन दुर्गतिश्च सूचिता । साक्षाद्ब्रह्मद्विषस्तु ततोऽप्यधिकं दुःखं वक्तव्यं स्यात् । अत्र च द्विषतोऽपि शिशुपालस्याऽपराधशतं क्षान्त्वा तस्मै भगवता सायुज्यं दत्तमित्युच्यते । तस्मान्निन्दाग्रन्थः प्रकरणाऽसंगतेर्भगवत्यसमवेतत्वाच्चाभूतार्थवाद एव । तथा हि–त्रिविधोऽर्थवाद इत्यादिग्रन्थेन त्रिविधार्थवादलक्षणोदाहरणाद्युक्त्वेति चेन्न, तद्वत्कृत्स्नस्यापि भारतस्य तथात्वापत्तेः, अनन्यगतिप्रकरणबाधापत्तेश्च । आनर्थक्यप्रतिहतानां विपरीतं बलाबलमिति न्यायेनाकाशादिश्रुतिवन्निंदाश्रुतिरपि गौण्या वृत्त्या ब्रह्मपरतया नेयेति युक्तमुत्पश्याम इत्याद्युक्तमिति ॥ ७४४ ॥

सैन्धवोदकन्यायः ॥ ७४५ ॥

सैन्धवलक्षणम्–यथा सैन्धवखिल्य उदके प्रास्त उदकमेवानुविलीयते, एवं प्रकृतेऽपि । न्यायोऽयं म० भा० व० प० अ० ३१३, श्लो० ८६ टी० । तत्र हि–"युधिष्ठिर उवाच । "सन्तो दिग्जालमाकाशं गौरन्नं प्रार्थनाविषम् । श्राद्धस्य ब्राह्मणः कालः कथं वा यक्ष मन्यसे ॥" इति पद्यं बहुशो विवृत्य–ननु व्यावर्त्तक उपाधिभेदे जाग्रति सति कथमनयोरभेदस्स्यादत आह--गौरन्नमिति । गच्छतीति गौरिन्द्रियम्, तद्ग्राह्यं शब्दाद्यर्थजातं वा । तदन्नमदनीयं प्रविलापनीयं सैन्धवोदकन्यायेन यथा सैन्धवखिल्य उदके प्रास्त उदकमेवानुविलीयते । अत्र हि "एते सर्वे एकं भवति"

इत्यादिश्रुतिभ्य उपाध्योर्मिथ्यात्वादेव रज्जूरगवत्प्रविलयस्सुखसाध्य इत्यर्थ इत्युक्तम् ॥ ७४५ ॥

गुणोपसंहारन्यायः ॥ ७४६ ॥

उपसंहारो नाम सामान्यप्राप्तस्य विशेषे नियमनम् । यथाहुः—"सामान्यविधिरस्पष्टः संह्रियेत विशेषतः" इति । अयं म०भा०उ०प०अ० ४२ श्लो० १ टी० । तत्रेत्थम्—सनत्सुजातीये भाष्यकारादिभिर्व्याख्यातान्सम्प्रतितनपुस्तकेषु च स्थितान्पाठाञ्छ्लोकाँश्च, गणोपसंहारन्यायेनैकीकृत्य व्याख्यायत इत्युक्त इति । छान्दोग्ये समानप्रकरणे—"गुणोपसंहारन्यायेनोपास्यब्रह्मण उदाहृतमन्त्रवर्णादिसिद्धिविग्रहसिद्धिवत्कारेण" इत्यादिनोक्तम् ॥ ७४६ ॥

शुकनलिकान्यायः ॥ ७४७ ॥

अयम्—म०भा०उ०प० ९६ अ० "काकुदीकं शुकं नाकमक्षिसन्तर्जनं तथा । सन्तानं नर्त्तकं घोरमास्यमोदकमष्टमम्॥" इति ४२ श्लोकटीकायामभिहितः । तथाहि—काकुदीकमित्यादयोऽष्टावस्त्रजातयः । येनाऽस्त्रेणाभिभूता रथगजादीनां ककुद्येव शेरते, तत्काकुदीकं प्रस्वापकं नाम । येन शुकनलिकान्यायेनाभयेऽपि भयदर्शिनो हयरथादिपादेषु गाढं श्लिष्यन्ति तच्छुकं मोहनं नामेत्यादि ॥ ७४७ ॥

शृङ्गग्राहिकान्यायः ॥ ७४८ ॥

शृङ्गस्य ग्रहणं यस्यां क्रियायां सा शृङ्गग्राहिका । "सञ्ज्ञायाम्" ३ । ३ । १९ । इति सूत्रेण ण्वुल् । यत्रैकांग-

लक्षणेनैवांगी लक्ष्यते, तत्रायं प्रवर्त्तते। यथा—गोव्रजे का मदीया गौरिति गोपः पृष्टः, शृंगं गृहीत्वा गां प्रदर्शयति, इयन्ते गौरिति। यथा च महाभा० उ०प० ४५ अ०९ श्लो० टी०दमविरोधिन एव प्रातिकूल्यादयो मददोषत्वेन सूचिता अपि शृंगग्राहिकया प्रकर्षेण विधिमुखेन न प्रोक्ता इत्यर्थ इत्युक्तम् ॥ ७४८ ॥

विक्रीते करिणि किमंकुशे विवाद इति न्यायः ॥ ७४९ ॥

अयं श्लोकाभ्यां निबद्धः। यथा—"सौमित्रिर्वदति विभीषणाय लङ्कां देहि त्वं भुवनपते विनैव कोशम्। सौमित्रिम्प्रति निजगाद रामचन्द्रो विक्रीते करिणि किमंकुशे विवादः॥" इति। "नारब्धं कुचपरिरम्भणेषु वाम्यं वैमत्यं विरचति चम्बने कदापि। किं नीवीगतमबले रुणत्सि पाणिं विक्रीते करिणि किमंकुशे विवादः॥" इति ॥ ७४९ ॥

वैद्ये मित्रे निरन्तरा कथेति न्यायः ॥ ७५० ॥

स्पष्टः ॥ ७५० ॥

मक्षिकास्थाने मक्षिकापात इति न्यायः॥७५१॥

अयं यादृशे तादृशकरणविषये प्रवर्त्तते। स्पष्टः ॥७५१॥

प्रथमग्रासे मक्षिकापात इति न्यायः॥७५२॥

अयम्—कर्म्मप्रारम्भ एव विघ्नसम्भवेऽवतरतीति७५२॥

क्षते मक्षिकापात इति न्यायः ॥ ७५३ ॥

अयं पिशुनकृते कर्म्मणि छिद्रान्वेषणेऽपि प्रवर्त्तते।

स्पष्टः । वैद्ये इत्यादिचत्वारो न्याया लौकिकगाथारूपाः ॥ ७५३ ॥

न ह्येकमेव सविशेषं निर्विशेषं च भवतीति न्यायः ॥ ७५४ ॥

अयं न्यायोऽद्वैतकौस्तुभेऽभिहितः। तत्र हि—"सत्यकामः सत्यसंकल्पः अस्थूलमनण्वह्रस्वम्" इत्याद्युभयविधश्रुतिसम्भवादुभयलिंगं ब्रह्मेति प्राप्ते, अभिधीयते । नोभयलिंगं ब्रह्म, एकस्य वस्तुनो द्वैरूप्यायोगात् । न ह्येकमेव सविशेषं निर्विशेषं च भवतीति युक्तयेत्युक्तमिति । विस्तरस्तु ततोऽवसेयः । विस्तरभयान्नेह प्रपञ्चितमिति ॥ ७५४॥

अचिन्त्याः खलु ये भावा न ताँस्तर्केण साधयेदिति न्यायः ॥ ७५५ ॥

अस्यार्थः—ये भावा जगज्जन्मोपादाननिमित्तपरिमाणधर्म्माऽधर्म्मादयः पदार्थाश्चिन्तयितुमयोग्यास्तान्न तर्केण साधयेदिति । न हि ते तर्केण साधयितुं शक्यन्ते, तर्कान्तरेण तेषां बाधसम्भवात्—

तर्काऽप्रतिष्ठानाच्चेति न्यायाच्च ॥ ७५६ ॥

अत एवास्य न्यायस्योत्तरार्द्धमन्यत्र पठन्ति—"नाऽप्रतिष्ठिततर्केण गम्भीरार्थस्य निश्चयः" इति । यथा हि—पुराणेषु पञ्चाशत्कोटियोजनभूगोलपरिमाणमित्यादि यदु-

---

१ प्रकृते हेतुभूतोऽप्ययं संलेयकोटिप्रविष्टः ।　　२ अचिन्त्या इत्यादेः ।

कम्, तत्प्रकृतन्यायेन समाधेयमिति सम्भवाऽसम्भवमीमांसायां बोध्यमिति म० भा० भी० प० अ० ५ श्लो० १२ टीकेति ॥ ७५५ ॥ ७५६ ॥

पात्राऽपात्रविचारस्तु धेनुपन्नगयोरिवेति न्यायः ॥ ७५७ ॥

यथा—"तृणात्सञ्जायते क्षीरं क्षीरात्सञ्जायते विषम्" इति। गावस्तृणं खादन्ति क्षीरं ददति। सर्प्पाश्च क्षीरं पिबन्ति विषं ददत्येवं ज्ञात्वा पात्राऽपात्रविचारः कर्त्तव्य इति भावः ॥ ७५७ ॥

न हि कल्याणकृत्कश्चिद्दुर्गतिं तात गच्छतीति न्यायः ॥ ७५८ ॥

अयम्—भगवद्गीतापष्ठाध्यायचत्वारिंश ४० श्लोकोत्तरार्द्धरूपः। अस्यार्थस्तु—न हि कल्याणकृच्छुभकृत्कश्चित्पुरुषो दुर्गतिं गच्छति, किन्तु सद्गतिमेव गच्छति। तथा च श्रुतिः—"तद्य इह रमणीयचरणाअभ्यासोहयत्ते रमणीया योनिमापद्येरन्ब्राह्मणयोनिं वा क्षत्रिययोनिं वा वैश्ययोनिं वा" इति। "अतिकल्याणरूपत्वान्नित्यं कल्याणसंश्रयात्। स्मर्त्तॄणां वरदत्वाच्च ब्रह्म तन्मंगलं परम् ॥" इति। 'मंगलानां च मंगलम्' इति। 'पवित्रं मंगलं परम्' इति। परब्रह्मणो मंगलस्वरूपत्वस्मरणात्कल्याणं मंगलस्वरूपं ब्रह्म करोति स्वात्मना साक्षाद्विजानातीति कल्याणकृद्ब्रह्मवित्कश्चिद्ब्राह्मणो वा क्षत्रियो वाऽ-

न्यो वा योगभ्रंशं प्राप्य दुर्गतिं निरयं न गच्छति। जडभरतादौ प्रसिद्धमिति प्रसिद्धिद्योतनार्थो हिशब्द-इति ॥ ७५८ ॥

भूयस्त्वात्तद्वाद इति न्यायः ॥ ७५९ ॥

यत्रेतरवस्तुसत्त्वेऽपि यस्य वस्तुनो बाहुल्यं तेनैव लोक-प्रवाद इत्यर्थेऽयं प्रवर्त्तते । स्पष्टः ॥ ७५९ ॥

न हि सार्वभौमानन्दमनुभवन्राजा ग्रामा-धिपतिसुखं तुच्छमपेक्षत इति न्यायः७६०॥

अयमधिकसुखसत्त्वेऽल्पसुखत्यागविवक्षायामवतरतीति-तथा ह्युक्तमेवं मुमुक्षुरखण्डैकरसपरमानन्दमनुभवन्नान्य। तुच्छसुखमपेक्षत इति तत्त्वाऽनसन्धानटीकायामिति ७६०

चक्रनाभिन्यायः ॥ ७६१ ॥

अयम्—म० भा०शां०प०मो० प० याज्ञवल्क्यजनकसंवादे अ० ३१८ श्लो० १ टीकायाम् । यथा—"अव्यक्तस्थं परं यत्तत्पृष्टस्तेऽहं नराधिप । परं गुह्यमिमं प्रश्नं शृणुष्वावहितो नृप॥" अव्यक्तस्थमिति । अत्राऽव्यक्तमव्याकृतमायाशवलं हार्दाकाश इति पर्य्यायास्त्रिगुणात्मकस्य कारणस्य ब्रह्मणो वाचकाः । चक्रे नाभिरिव श्रितेति प्रयोगदर्शनात्तत्र विशिष्टे निष्कृष्टं चक्रनाभिन्यायेन श्रितं वस्तु, अव्यक्तस्थं किमव्यक्तं परं ब्रह्म तस्माच्च परतस्तु किमिति पृष्टस्ते त्वयाऽहमिति ॥ ७६१ ॥

शल्यकवानाखुन्यायः ॥ ७६२ ॥

अयम्—म० भा०शां० प० अ० ८८ श्लो० ६ टीकायाम्। "यथा शल्यकवानाखुः पदं धूनयते सदा । अतीक्ष्णेनाभ्युपायेन तथा राष्ट्रं समापिबेत्॥" इति । शल्यकवाँस्तीक्ष्णतुण्ड आखुविशेषः । स हि निद्रितस्य मनुष्यस्य पादतलस्थं मांसमतीक्ष्णेनैवोपायेन भक्षयति । शयानस्त्वीषद्वेदनया पदं किं चिद्धूनयते कम्पयते, न तु तीव्रवेदनया प्रबुध्यन्नाखुं निवारयति । तद्वद्राष्ट्रं समापिबेदित्युक्तम्। शलतीति शल्यम् । "शलगतौ" "वा पुंसि शल्यं शंकुर्ना" इत्यमरः । द्वे बाणाग्रस्य नामनी । शल्य एव शल्यकः तद्वान् । "उन्दुरुर्मूषकोप्याखुः" इत्यमर इति ॥ ७६२ ॥

जलमौक्तिकन्यायः ॥ ७६३ ॥

अयम्—देशकालपात्रश्रद्धाविशेषादल्पमपि महत्तमत्वं जलमौक्तिकन्यायेन प्राप्नोतीति दर्शनादिति म० भा० अनु० प० १२ अ० ९ श्लो० टीकायामुक्त इति ॥ ७६३ ॥

श्मशानवैराग्यन्यायः ॥ ७६४ ॥

अयमपि—म० भा० अश्व० प० अ० १३ श्लो० १३ टीकायामुक्तः । तत्रेत्थम्—द्वितीये 'यो माम्'—इति श्लोके प्रहरणे मनसि श्मशानवैराग्यन्यायेन जितो मया काम इति निश्चित्य प्रयतते संन्यासादिकं करोति, तस्य मनस्येव पुनरहं प्रादुर्भवामि । यदाहुरभियुक्ताः—"प्रमादिनो बहिश्चित्ताः पिशुनाः कलहोत्सुकाः । संन्यासिनोऽपि दृश्यन्ते

देवसन्दूषिताशयाः ॥" इति । अन्यत्रापि—"श्मशानान्ते पुराणान्ते मैथुनान्ते च या मतिः । सा मतिस्सर्वदा काले नरो नारायणो भवेत् ॥" इति ॥ ७६४ ॥

संशयात्मा विनश्यतीति न्यायः ॥ ७६५ ॥

स्पष्टः ॥ ७६५ ॥

यच्च स्तूयते तद्विधीयत इति न्यायः ॥७६६॥

अनेनाध्ययनवदर्थज्ञानस्यापि विधिरभ्युपगन्तव्य इत्युक्तं म० भा० उपोद्घाते ॥ ७६६ ॥

ऊर्णनाभिन्यायः ॥ ७६७ ॥

ऊर्णनाभिस्तन्तुसर्जने प्रसिद्धः कीटविशेषः । 'मकरी' इति देशभाषायां प्रसिद्धः । ऊर्णनाभ इति पाठोऽपि । "लूता स्त्री तन्तुवायोर्णनाभमर्कटकाः समाः ॥" इत्यमरः । ऊर्णेव तन्तुर्नाभौ यस्य स ऊर्णनाभः, ऊर्णनाभिर्वा "ऊर्णा मेषादिलोम्नि स्यात्" इत्यमरः । "अच् प्रत्यन्ववपूर्वात्सामलोम्नः" ५ । ४ । ७५ इति सूत्रे अजिति योगविभागमूलकत्वेनाच्प्रत्ययविकल्पः । "ङ्यापोः संज्ञाच्छन्दसोर्बहुलम्" ६ । ३ । ६३ इत्यूर्णाशब्दस्य ह्रस्वः । यथोर्णनाभिः स्वत ऊर्णां सजति, संहरति च, एवं जगदीश्वरोऽपि सृजति, संहरति च । "यथोर्णनाभिः सृजते गृह्यते च स यथोर्णनाभिस्तन्तुनोच्चरेत्, यथाऽग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा व्युच्चरन्ति, एवमेवास्मादात्मनो हि सर्व्वे प्राणाः सर्व्वे लोकास्सर्वे देवास्सर्वाणि भूतानि व्युच्चरन्ति" इत्यादिश्रुतेः । अयं

---

१ चेत्स्यादिति पाठः साधीयान्प्रतिभाति ।

न्याय एकस्यैव ब्रह्मणोऽभिन्नोपादानत्वे कर्तृत्वे च दृष्टान्त रूप इति बृहदारण्ये शारीरकसूत्र १ । २ । २१ । भाष्ये, अद्वैतकौस्तुभादिषु च स्पष्टः ॥ ७६७ ॥

पृथिव्योषधिन्यायः ॥ ७६८ ॥

यथा पृथिव्यामोषधयस्संभवन्तीति, तथाऽप्रकृतेपि ७६८

पुरुषकेशलोमन्यायः ॥ ७६९ ॥

यथा पुरुषात्केशलोमानि सम्भवन्ति, तथाऽक्षरात्सम्भवतीह विश्वमिति । शारीरकभाष्येऽभिहितं न्यायद्वयमिदमिति ॥ ७६९ ॥

न हि स्वल्पो दोषोऽमितगुणाभिभावक इति न्यायः ॥ ७७० ॥

स्पष्टार्थोऽयमिति ॥ ७७० ॥

शाम्येत्प्रत्यपकारेण नोपकारेण दुर्ज्जन इति न्यायः ॥ ७७१ ॥

स्पष्टार्थोऽयमिति ॥ ७७१ ॥

प्रायेण सामग्र्यविधौ गुणानां पराङ्मुखी विश्वसृजः प्रवृत्तिरिति न्यायः ॥ ७७२ ॥

स्पष्टः । एते त्रयो न्यायाः कविकालिदासोक्तिरूपाः ७७२

अर्द्धकुक्कुटीन्यायः ॥ ७७३ ॥

यथा-कुक्कुट्या एकोे भागः पाकायाऽपरोभागः प्रसवाय कल्प्यतामिति चिन्तया तथा कर्त्तुं कामयते सौनकः, वस्तुतस्तथा न सम्भवति, एवंविधविषयेऽस्य प्रवृत्तिरिति ७७३॥

पूतिकूष्माण्डन्यायः ॥ ७७४ ॥

अयं स० द० सं० जैमिनीये। पूतिशब्दोऽत्र दुर्गन्धिवाचकः, यथा—पूतिगन्धिरित्यत्र। शेषं स्पष्टम् ॥ ७७४ ॥

वज्रलेपन्यायः ॥ ७७५ ॥

अयम्-वस्तुनः सुदृढसुस्थिरत्वविवक्षायां प्रवर्त्तते। इमावपि तत्रैवेति ॥ ७७५ ॥

अलमुन्मत्तवचसि काव्यदूषणोद्भावनेनेति न्यायः ॥ ७७६ ॥

यत्र विक्षेपबहुलं धावनमेव पुरुषार्थं मन्यमाना बालैरप्युपहसनीयास्तत्र स्पष्टाभिप्रायोयमिति ॥ ७७६ ॥

भूतं भव्याय कल्पत इति न्यायः ॥ ७७७ ॥

स्पष्टार्थः ॥ ७७७ ॥

किमज्ञानस्य दुष्कर इति न्यायः ॥ ७७८ ॥

स्पष्टार्थोऽयमिति ॥ ७७८ ॥

गुर्वपि विरहदुःखमाशाबन्धस्साहयतीति न्यायः ॥ ७७९ ॥

अयमभिज्ञानशाकुन्तले चतुर्थाङ्के उक्तः। तथाहि—"एसा वि पिएण विणा गमेइ रअणिं विसाअदीहअरम्। गरु अपि विरहदुक्खं आसाबन्धो सहावेदि ॥" इति प्राकृतगाथा। अस्याः संस्कृतं यथा—"एषापि प्रियेण विना गमयतिरजनीं विषाददीर्घतराम्। गुर्वपि विरहदुःखमाशाबन्धः साहयति ॥" इति ॥ ७७९ ॥

न खलु धीमतां कश्चिदविषयो नामेति न्यायः ॥ ७८० ॥

अयमपि तत्रैवोक्तः । स्पष्टः ॥ ७८० ॥

आमोदषट्पदन्यायः ॥ ७८१ ॥

अयञ्च पद्येनोपनिबन्धोऽनर्घराघवनाटके । तथाहि-"आकारेणैव चतुरास्तर्कयन्ति परेङ्गितम् । गर्भस्थं केतकीपुष्पमामोदेनैव षट्पदाः ॥" इति ॥ ७८१ ॥

उपसर्गन्यायः ॥ ७८२ ॥

यत्रैकवस्तुन उपाधिभेदेन नानात्वविवक्षा,तत्राऽयं प्रवर्तते उपसर्जनमुपसृज्यते वा । "सृज विसर्गे"। घञ् प्रत्ययः—उपसर्गः । "उपसर्गाः क्रियायोगे" १ । ४ । ५९ इति पाणिनिसूत्रेण प्रादीनामुपसर्गसंज्ञा क्रियते। प्रादयश्च—प्र,परा,अप, सम्, अनु, अव, निस्, निर्, दुस्, दुर्, वि,आङ्, नि, अधि, अपि, अति, सु, उत्, अभि, प्रति, परि, उप एते द्वाविंशतिसंख्याका उपसर्गपदवाच्याः। यथैक एवोपसर्गो नानाक्रियायोगरूपोपाधिभेदेन नानार्थतां भजति । तद्यथा—प्र १ इति "प्रयोगे वियोगे भृशार्थे च तृप्तौ तथा शुद्धिशक्त्यग्रपूजासु शान्तौ । वदन्त्यादिकर्म्मण्युदीर्णे प्र सन्तस्तथा सम्भवैश्वर्य्यदृष्टाभिलाषे ॥ १ ॥ प्रसिद्धे प्रयाणे तथा प्रीणनेपि" इत्यष्टादशस्वर्थेषु वर्त्तते । तथाहि क्रमेण—प्रयुनक्ति, प्रयुङ्क्ते,प्रयुज्यते, प्रयोगे १ । वियोगे यथा-प्रोषति, प्रोषितः, प्रेषति, प्रेषितः २ । भृशार्थे यथा-प्रवदन्ति दायादाः,

प्रवादः ३ । तृप्तौ यथा—प्रभुक्तमन्नम् ४ । शुद्धौ यथा—प्रसन्नमुदकम् ५ । शक्तौ यथा—प्रशक्तो विद्यायाम् ६ । अग्रे यथा—प्रवालो वृक्षस्य ७ । अग्रपूजायां यथा—प्राञ्जलिः स्थितः ८ । सुशान्तौ यथा—प्रशान्तो वह्निः ९ । आदिकर्म्मणि यथा—प्रारब्धम् १० । उदीर्णे यथा—प्रबलो राजा ११ । सम्भवे यथा—हिमवतो गङ्गा प्रभवति १२ । ऐश्वर्य्ये यथा—प्रभुर्देवदतः १३ । दृष्टे यथा—प्रलोकयति १४ । अभिलाषे यथा—प्रार्थयते कन्याम् १५ । प्रसिद्धः १६ । प्रयातः १७ । प्रतुष्यति १८ ॥ १ ॥ "परा वधे गतौ घर्षे ह्याभिमुख्यभृशार्थयोः । अप्रधाने विमोक्षे स्याद्विक्रमप्रातिलोम्ययोः ॥" ॥ २ ॥ परा इत्युपसर्गो नव ९ स्वर्थेषु । वधे—पराहतः १ । गतौ—पलायते २ । घर्षे—परामृष्टः ३ । आभिमुख्ये—परावृत्तः ४ । भृशार्थे-पराजितः ५ । अप्रधाने—पराधीनः ६ । विमोक्षे—पराकृतः ७ । विक्रमे—पराक्रान्तः ८ । प्रातिलोम्ये पराङ्मुखः ९ ॥२॥ "वियोगे वर्जने चौर्य्ये हर्षे निर्देशवारणे । विपर्य्ययविकृत्योश्च ह्यप इत्ययमुच्यते॥" ॥३॥ अप इत्युपसर्गोऽष्टस्वर्थेषु । वियोगे—अपयान्ति १ । वर्ज्जने—अपसाकेतावृष्टो देवः २ । चौर्य्ये—अपहरति धनम् ३ । हर्षे—अपहसन्ति ४ । निर्देशे अपदिशति ५ । वारणे—अपसरति पापात् ६ । विपर्य्यये—अपशब्दः ७ । विकृतौ—अपकृतमिति ८ ॥ ३ ॥ "सिद्धौ समक्षे प्रभवैक्ययोगसमन्ततोभावविभूषणेषु । श्लेषाभिमुख्ये च वियोगसत्ये वदन्ति सं स्वीकरणे च कोपे॥" ॥४॥ समित्युपसर्गस्त्रयोदशस्वर्थेषु । सिद्धौ—सं-

सिद्धिः १ । समक्षे—संकथा वर्त्तते २ । प्रभवे—सम्भवत्यग्निः काष्ठे ३ । ऐक्ये—संवदन्ति मुख्याः ४ । योगे—सङ्गच्छते५ । समन्ततोभावे—संकीर्णः ६ । विभूषणे—संस्क्रियते कन्या ७ । श्लेषे—संधत्ते कार्य्यम् ८ । आभिमुख्ये—सम्मुखम् ९ । वियोगे—संविभक्तः १० । सत्ये—सम्मतः ११ । स्वीकरणे—संगृह्णाति १२ । कोपे—संक्रुद्धः १३ ॥ ४ ॥ "पश्चाद्भावे लक्षणे चाभिमुख्ये सामीप्याधिष्ठानसादृश्यहीने । स्वाध्यायेऽपि प्रोक्त एवानुबन्धे पूर्वाचार्य्यैरन्वयं वै विसर्गे ॥" ॥५॥ अनु इत्युपसर्गो दशस्वर्थेषु वर्त्तत इति । पश्चाद्भावे—अनुबन्धः, अनुयायी १ । लक्षणे—जपमनु प्रावर्षत्, वृक्षमनु विद्योतते विद्युत् २ । आभिमुख्ये—अनु मातरं धावति बालः ३ । सामीप्ये—अनुगिरम्—गिरेः समीपमित्यर्थः । सामीप्येऽव्ययीभावः । "गिरेश्च सेनकस्य" ५ । ४ । ११२ । इति समासान्तष्टच् ४ । अधिष्ठाने—अनुशोणं पाटलिपुत्रः ५ । सादृश्ये—अनुकृतिः ६ । हीने—अनु हरिं सुराः, हरेर्हीना इत्यर्थः । "हीने" १ । ४ । ८६ । इति कर्म्मप्रवचनीयसंज्ञा । "कर्म्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया" २ । ३ । ८ । इति द्वितीया ७ । स्वाध्याये—अनुवाक्यमधीते ८ । अनुबन्धे—अनुशयः । "दीर्घद्वेषानुतापयोः" इत्यमरः । "दोषोत्पादेऽनुबन्धस्स्यात्" इति च ९ । विसर्गे—अनुक्रान्तो गच्छति १० ॥ ५ ॥ "व्याप्तिशुद्धिवियोगेषु विज्ञाने चावलम्बने । बुधैः परिभवे प्रोक्त ईषदर्थेऽप्यवः स्फुटम् ॥" ॥ ६ ॥ अव इत्युपसर्गः सप्तस्वर्थेषु वर्त्तते । व्याप्तौ यथा—अवकीर्णः १ । शुद्धौ—अवदातं

मुखम् २। वियोगे—अवमुक्ता कान्ता ३। विज्ञाने—अवगतोऽर्थः ४। अवलम्बने—दण्डमवष्टभ्यास्ते ५। परिभवे-अवहसति ६। ईषदर्थे—अवलम्बनम् ७ ॥ ६॥ "पापात्ययभृशार्थेषु वियोगादेशयोश्च निर्। लाभातिक्रमयोः प्रोक्तः पण्डितैरवधारणे"॥७॥ निरित्युपसर्गोऽष्टस्वर्थेषु वर्त्तते। एवं निस् सकारान्तोऽपि ज्ञेयः। द्वावपि समानार्थौ। पापे—निर्मर्य्यादा १। अत्यये—निर्जलं सरः २। भृशार्थे—निर्णीतम् ३। वियोगे—निःशल्यम्, निर्य्याणम्, निर्य्यातः ४। आदेशे—निर्दिष्टः ५। लाभे—निर्देशः ६। अतिक्रमे—निष्क्रान्तः ७। अवधारणे—निश्चितम् ८॥ ७॥ "वैवर्ण्यकुत्सनालाभाऽसम्पत्तिषु दुरुच्यते। ईषदर्थे कृशे प्रोक्तः पूर्वाचार्य्यैः कवीश्वरैः॥" ॥ ८॥ एवं दुस् सकारान्तोऽपि। दुर्‌दुस् इत्युपसर्गौ षट्स्वर्थेषु वर्त्तेते। वैवर्ण्ये—दुर्वर्णः १। कुत्सने—दुष्पुरुषः २। अलाभे—दुष्प्रापम् ३। असम्पत्तौ—दुर्गतः ४। ईषदर्थे—दुर्गृहीतः ५। कृशे—दुःस्थः ६। किञ्च, निस्,दुस् इति द्वावुपसर्गौ सान्तौ "निसस्तपतावनासेवने" ८। ३। १२। इति पाणिनिसूत्रे निस इति निर्देशात्, निष्कृतं, दुष्कृतमित्युदाहृत्य—इदुदुपधस्य सकारस्य यो विसर्जनीय इति भाष्योक्तेश्च "निरः कुषः" ७। २। ४६। इति "सुदुरोरधिकरणे"। [वा०] इति च निर्देशाद्रांतावपि बोध्याविति निरयते, दुरयत इत्यत्र निस्‌दुसो रुत्वस्याऽसिद्धत्वात् "उपसर्गस्यायतौ" ८। २। १९ इति सूत्रेण न लत्वम्। निर्दुरोस्तु निलयते, दुलयत इति रूपद्वयं भवतीति बोध्यम्॥

॥ ८ ॥ "नानार्थे भयकुत्सने च कलहे दूरार्थपैशुन्ययोरैश्वर्याऽतिशयप्रदर्शनभृशार्थोत्कर्षशौर्य्येषु च । अप्राधान्यवियोगमोहचटुलस्थानेषदर्थे स्फुटं संशुद्धौ कथितं तथैव विमुखे चार्थे विरार्यैर्बुधैः ॥" ॥ ९ ॥ वि—इत्युपसर्ग एकोनविंशत्यर्थेषु वर्त्तते। नानार्थे—विचित्रा पाणिनेः सूत्राणां गतिः १। भये—विषण्णः २। कुत्सने—विरूपः ३। कलहे-विवादः, विभाज्यं धनम् ४। दूरार्थे-विप्रकृतमध्वानम् ५। पैशुन्ये विकरोति ६। ऐश्वर्य्ये—विभुर्देवदत्तः ७। अतिशये—विकीर्णः ८। प्रदर्शने--विलोकनीया कन्या ९।भृशार्थे विशुद्धा नद्यः १०। उत्कर्षे—विस्मितो जनः ११। शौर्य्ये—विक्रान्तः १२। अप्राधान्ये--विनष्टः १३। वियोगे—विमुक्तः १४। मोहे—विमनस्कः १५। चटुलस्थाने 'चटुलश्चञ्चले कान्ते' इति शब्दार्थचिन्तामणिः। विभ्रान्तः १६। ईषदर्थे—विगलितः १७। संशुद्धौ—विमलं जलम् १८। विमुखे—विमुखम् १९॥९॥ "स्पर्द्धेच्छासिषु बन्धने च निलये वाक्ये समीपे ग्रहे स्वन्तर्भावनिवृत्तिविस्मयभयादानोर्द्धकर्म्माशिषि। कृच्छ्रे शाठ्यनिमन्त्रणाभिविधिषु श्लेषाभिमुख्येपि चाङ् निर्देशाऽवधिविक्रियासु शकने स्थानादिकर्म्मण्यपि ॥" ॥१०॥ आङित्युपसर्गः सप्तविंशत्यर्थेषु। स्पर्द्धायाम्—मल्लो मल्लमाह्वयते १। इच्छायाम्—आकांक्षते २। आप्तौ—आसादितमनेन ३। बन्धने--आमुञ्चति कवचम् ४। निलये—आवसथः ५। वाक्ये—आज्ञापयति सः ६। समीपे—आसन्नः ७। ग्रहे आलम्बन्ते ८। अन्तर्भावे—आपीतमुदकं सिकताभिः ९। निवृत्तौ—आवृत्तः,

आरमति१०। विस्मये–आनन्दितः११। भये-आकम्पितः१२। आदाने-आदत्ते धनम् १३। उर्द्ध्वकर्म्मणि–कदम्बमारोहति श्रीकृष्णचन्द्रः १४। आशिषि–आशास्ते १५। कृच्छ्रे–आपदं गतः १६। शाठ्ये–आचरति कपटेन १७। निमन्त्रणे आमन्त्रितः १८। अभिविधौ–आकुमारं यशो रामचन्द्रस्य, आजन्मशुद्धानामित्यादि १९। श्लेषे–आलिङ्गति २०। आभिमुख्ये–आगच्छति रामः २१। निर्द्देशे–आदिशति २२। अवधौ–आसमुद्रक्षितीशानामिति, आसकलाद्ब्रह्म २३। विक्रियायाम्–आश्वासयति २४। शकने-आक्रमते गगनं चन्द्रमाः २५। स्थाने–आस्पदम् २६। आदिकर्म्मणि-आरभते विद्यामध्येतुमिति २७। किञ्च–अयमाङुपसर्गो ङिदङिद्भेदेन द्विधा। तथा चोक्तं महाभाष्ये–"ईषदर्थे क्रिया-योगे मर्य्यादाभिविधौ च यः। एतमातं ङितं विद्याद्वाक्य-स्मरणयोरङित्॥" इति। ङित्सन्धिं प्राप्नोति, अङित्सन्धिं न प्राप्नोति। यथा–ईषदर्थे–ईषदुष्णम्–ओष्णमिति। क्रिया-योगे–आ ईक्षसे-एक्षस इति। वाक्ये–आ एवं नु मन्यसे। स्मरणे–एवं किल तदिति॥ १०॥ "निवेशे भृशार्थाश्रये दुष्टकर्म्मण्यधोभावविन्यासकौशल्यमोक्षे। समीपे स्मृतो बन्धने राशिदृष्टे बुधैर्मध्यभावे विरामे निरेषु॥" ॥११॥नि-इत्युपसर्गश्चतुर्दशस्वर्थेषु।निवेशे–'निविशते यदि शकशिखा पदे' इत्यादि १। भृशार्थे–निगृहीतः२। आश्रये–निलयः ३। दुष्टकर्म्मणि–निकृष्टो देवदत्तः, जात्याचारादिभिर्निन्दित इत्यर्थः ४। अधोभावे निपतितः ५। विन्यासे–निवेशनं

गृहस्य ६। कौशल्ये—निपुणः ७। मोक्षे—निसृष्टः८। समीपे निविष्टः ९। बन्धने—नियमितः १०। राशौ—निकरः, निकारो वा धान्यस्य ११। दृष्टे—निशामयति रूपम् १२। मध्यभावे—निपीतमुदकं सिकताभिः १३। विरामे—निवृत्तः पापात् १४ इति ॥ ११ ॥ "आधिक्यस्मरणैश्वर्य्यवशीकृतिषु वर्त्तते। अधिष्ठानेप्यधिः प्रोक्तो धीरैरध्ययनेऽपि सः॥" ॥ १२ ॥ अधीत्युपसर्ग्गः षट्स्वर्थेषु वर्त्तते। आधिक्ये—अधिराज्ञः १। स्मरणे—मन्त्रमधिस्मरति २। ऐश्वर्ये—अधिपतिः ३। वशीकृतौ—अधिकरोति रथी ४। अधिष्ठाने—अधिगुण ५। अध्ययने—व्याकरणमधीते ६ ॥ १२ ॥ "सम्भावननिवृत्त्याशीरपेक्षासु समुच्चये। प्रश्नभूषणगर्हासु ह्यपिः प्रोक्तो मनीषिभिः॥" ॥१३॥ पदार्थाऽन्ववसर्गयोरपि "अपिः पदार्थसम्भावनाऽन्ववसर्गगर्हासमुच्चयेषु" १।४।९६। इति पाणिन्युक्तेरिति। एवं हि—अपीत्युपसर्गो दशस्वर्थेषु वर्त्तते। सम्भावनं शक्त्युत्कर्षमाविष्कर्त्तुमत्युक्तिः। यथा—अपि स्तुयाद्विष्णुमित्यत्राऽवाङ्मनसगोचरं विष्णुमपीत्यनेन शक्त्युत्कर्षाविष्करणार्था। अत्युक्तिरसम्भाव्यार्थसम्भावनम्। सम्भावनापदस्येदृशार्थत्वे व्याख्यानमेव शरणमिति द्रष्टव्यम्। अशक्याया अपि विष्णुस्तुतेः शक्यत्वसम्भावनेऽन्यस्तुतेर्निश्चयेन कर्त्तुं शक्यत्वादर्थायातः शक्त्युत्कर्ष इति १। निवृत्तौ—अपि मांसं जह्यात् २। आशिषि—अपि वर्षशतं जीव्यात् ३। अपेक्षायाम्—अयमपि विद्वान् ४। समुच्चये—अपि सिञ्च, अपि स्तुहि। अत्रापिद्वयेन

मिलितेन समुच्चयः ५। प्रश्ने—अपि गच्छति ६। भूषणे—अपि नह्यति हारम् ७। गर्हायाम्—धिग्देवदत्तमपि स्तुयाद्वृषलमिति। क्रियागतगर्हात्वमपिद्योत्यम्, तदेव धिगित्यादिनाऽनूद्यत इति ८। पदार्थे—पदस्याऽप्रयुज्यमानपदान्तरस्यार्थः पदार्थः। यथा—सर्पिषोऽपि स्यादित्यादौ बिन्दुरित्यादिरप्रयुज्यमानपदस्यार्थोऽपिना द्योत्यत इति बोध्यम् ९। अन्ववसर्गे—अन्ववसर्गः—कामचाराऽनुज्ञा। यथा—अपि स्तुहि—यथेच्छं स्तुहि वा यथेष्टं कविंति यावदिति १०॥ १३॥ "भृशार्थेऽतिशये च स्याद्वृद्ध्यतिक्रान्तयोरपि। अत्यतिक्रमणे प्रोक्त उपसर्गविचक्षणैः॥"॥१४॥ "अतिरतिक्रमणे च" १।४।९५ इति सूत्रस्थचेन पूर्वसूत्रस्थं पूजायामिति पदमनुकृष्यते। तेन पूजार्थेप्यतिर्वर्त्तते। एवञ्च षट्स्वर्थेष्वतिरस्ति। भृशार्थे—अतितप्ता आपः १। अतिशये—अतिमानुषमस्य ज्ञानम् २। वृद्धौ—अतिमेयं गमनम् ३। अतिक्रान्ते—अतिनु जलम् ४। अतिक्रमणे—अतिहस्तयति, अतिक्रामति वा ५। पूजायाम्—अतिदेवान् कृष्णः, देवेभ्योऽधिको देवपूज्यो वा कृष्ण इत्यर्थः ६॥ १४॥ "पूजायां च समृद्धौ च भृशार्थाऽऽभीलयोरपि। उपसर्गविशेषज्ञैस्सुः प्रोक्तोऽनुमतावपि॥" ॥१५॥ सु—इत्युपसर्गः पञ्चस्वर्थेषु वर्त्तते। पूजायाम्—सुसिक्तम्, सुस्तुतम् १। समृद्धौ—सभद्रम् २। भृशार्थे—सुवहा आपः ३। आभीले कृच्छ्रे—सुपुष्करं सव्रतं वा ४। अनुमतौ—सुकृतम् ५॥ १५॥ "प्राबल्यलाभमोक्षोर्द्ध्वकर्म्मप्राकाश्यशक्तिषु।

वियोगाभावबन्धे स्यादुदस्वास्थ्यप्रधानयोः ॥" ॥१६॥ उदित्युपसर्ग्ग एकादशस्वर्थेषु वर्त्तते । प्राबल्ये-उद्दलः सर्पः १। लाभे-उत्पन्नं द्रव्यम् २। मोक्षे-उद्दामः ३। ऊर्द्ध्वकर्म्मणि-आसनादुत्तिष्ठति ४। प्राकाश्ये-उच्चरति ५। शक्तौ-उद्ग्राहः ६। वियोगे-उत्पथेन गच्छति ७। अभावे-उत्पथः ८। बन्धे-उद्बद्धा गौः ९। अस्वास्थ्ये-उत्सुकः १०। प्रधाने-उत्कृष्टः ११ ॥ १६ ॥ "पूजोक्तीच्छाऽदने नृत्ये सादृश्याम्नाययोरभिः।रोगाभिमुख्यसामीप्ये स्याद्भृशार्थप्रयोगयोः॥" ॥ १७ ॥ अभि-इत्युपसर्ग्गो द्वादशस्वर्थेषु वर्त्तते । पूजायाम्-अभिवादयति १। उक्तौ-अभिधत्ते-२। इच्छायाम्--अभिलषति ३। अदने-अभ्यवहरति ४। नृत्ये-अभिनयः ५। सादृश्ये--अभिजातः ६। आम्नाये--अभ्यस्यति ७। रोगे--अभिस्पन्दः ८। अभिमुख्ये अभिमुखः स्थितः ९। सारूप्ये--अभिरूपः १०। भृशार्थे--अभिरतः ११। प्रयोगे-अभिजानाति १२ ॥ १७ ॥ "सादृश्यादानरुग्गर्हिंसातद्योगे व्याप्तिवारणे । निवृत्तिप्रतिबिम्बाभिमुख्ये च व्यत्यये प्रतिः॥ " ॥१८॥ प्रतीत्युपसर्ग्ग एकादशस्वर्थेषु वर्त्तते । सादृश्ये-प्रतिकृतिर्देवदत्तस्य । तृणकाष्ठादिनिर्मितं प्रतिमाऽपरपर्य्यायवस्तु प्रतिकृतिरिति १। आदाने-प्रतिगृह्णाति २। रुजि-प्रतिश्यायः 'प्रतिश्यायस्तुपीनसः' इत्यमरः ३। हिंसायाम्-प्रतिहितः ४। तद्योगे-प्रतिपन्नमेतत् ५। व्याप्तौ-प्रतिकीर्ण्णः पांशुभिः ६। वारणे-प्रतिनिवृत्तः ७। निवृत्तौ-प्रतिक्रान्ताः ८। प्रतिबिम्बे-प्रतिहस्ती९।

आभिमुख्ये–प्रति सूर्य्यं गच्छति १०। व्यत्यये–तैलाद्घृतं प्रतिददातीति ११। "लक्षणेत्थम्भूताख्यानभागवीप्सासु प्रतिपर्य्यनवः" १।४।९। इति सूत्रोक्तार्थेष्वपि। लक्षणे-वृक्षं प्रति विद्योतते विद्युत्। वृक्षमिति। वृक्षप्रकाशेन विद्युद्विद्योतनदेशज्ञानाद्वृक्षो लक्षणम् १, इत्थम्भूताख्याने-इत्थंभूतः कंचित्प्रकारम्प्राप्तः, स आख्यायतेऽनेनेति–इत्थंम्भूताख्यानम्–प्रकारविशेषनिरूपकम्। तत्र यथा–विष्णुम्प्रति भक्त इति २, भागे–लक्ष्मीर्हरिम्प्रति–हरेर्भाग इत्यर्थः ३, वीप्सायाम्–वृक्षंवृक्षं प्रति सिञ्चतीति ४ ॥१८॥ "परि दोषोक्तिविभूषण उपरमपूजासमन्ततोभावे। व्याप्त्यालिङ्गनवर्जननिवसनशुचि रोगवीप्सासु॥"॥१९॥ परि–इत्युपसर्गो द्वादशस्वर्थेषु वर्त्तते। दोषोक्तौ–परिहसति देवदत्तः १। विभूषणे–परिष्करोति कन्याम् २। उपरमे–परिपूर्णः कुम्भः३। पूजायाम्–परिचरति गुरुम् ४। समन्ततो भावे–परिभ्रमति ५। व्याप्तौ–परिगतो हस्तिना ग्रामः ६। आलिङ्गने-परिष्वजति प्रियाम् ७। वर्जने–परिगर्त्तेभ्यो वृष्टो देवः, परिहरेः संसारः ८। निवसने--परिधानम् ९। शुचि–परिदेवनम् १०। रोगे–परिगतो विस्फोटकः ११। वीप्सायाम्--वृक्षं वृक्षं परिसिञ्चति १२ इति। प्रतिवल्लक्षणेत्थम्भूताख्यानभागेष्वपि ज्ञेयमिति ॥ १९ ॥ "दाक्षिण्यवीप्सामृतदानपूजातद्योगसामर्थ्यसमीप उक्तः। व्याप्तौ तथाचार्य्यकृतौ च दोषे ह्युपेत्ययं रम्भणनिश्चये च॥" ॥ २० ॥ उप इत्युपसर्गस्त्रयोदशस्वर्थेषु

वर्त्तते । दाक्षिण्ये--उपचारः १ । वीप्सायाम्-देवं देवमुपयाचते २। मृते-उपरतो देवदत्तः ३ । दाने-उसरत्यर्थं ब्राह्मणाय ४। पूजायाम्-उपासितो वह्निः ५ । तद्योगे-उपपन्नं ध्यानमाह ६ । सामर्थ्ये-उपकरोति देवदत्तः ७। समीपे-उपकुम्भम् ८। व्याप्तौ-उपकीर्णः पांशुभिः ९। आचार्य्यकृतौ-उपदिशति शिष्येभ्यः १०। दोषे-उपघातः ११। आरम्भणे-उपक्रमते भोक्तुम् १२। निश्चये-उपपन्नमेतत् १३। "उपोधिके च" १। ४। ८७ इति सूत्रेणाधिकार्थे हीनार्थे चोप वर्त्तते। यथा-उप परार्द्धे हरेर्गुणाः। परार्द्धादधिका इत्यर्थः। हीने-उप हरिं सुरा इति ॥ २० ॥ किञ्च-उपसर्गाणां द्योतकत्वमेव, न वाचकत्वम्। उक्तं हि-"द्योतकाः प्रादयो येन निपाताश्चादयस्तथा। उपास्येते हरिहरौ लकारो दृश्यते यथा॥ निपाताश्चादयो ज्ञेया उपसर्गास्तु प्रादयः। द्योतकत्वात्क्रियायोगे लोकादवगता इमे॥" इति॥ स त्रिधा-"धात्वर्थं बाधते कश्चित्कश्चित्तमनुवर्त्तते। तमेव विशिनष्टयन्य उपसर्गगतिस्त्रिधा॥" इति॥ क्रमश उदाहरणानि यथा-आदत्ते, प्रसूते, प्रणमतीति। उपसर्गाणां नास्ति स्वकीयः कश्चिदर्थः,केवलं प्रदीप इव घटं धात्वर्थमेव व्यञ्जयन्तीति शाकटायनमतम्। गार्ग्यमते तु-सन्त्युपसर्गाः सार्थकाः। प्रदीपस्तु व्यञ्जयन्नपि घटादीन्स्वमपि प्रकाशयति, तथात्रोपपन्न उपसर्गस्य क्रियाविशेषोऽर्थः, क्रियासामान्यमात्रमाख्यातस्येति ॥ ७८२ ॥

यश्चार्थादर्थो न स चोदनार्थ इति न्यायः ॥ ७८३ ॥

अस्यार्थः—यः श्रुतार्थनान्तरीयकतया लभ्यते, न स वेदार्थ इत्यर्थः । नान्तरीयकतयेत्यस्य सम्बन्धिरूपकतये-त्यर्थः । शवरस्वाम्युक्तिरूपोऽयमिति ॥ ७८३ ॥

यत्परः शब्द इति न्यायः ॥ ७८४ ॥

यः अर्थः परः-तात्पर्य्यविषयो यस्य स यत्परः । स्पष्ट-मन्यत् ॥ ७८४ ॥

मायिका गुणा वास्तवं निर्ग्गुणत्वं न विघ्नन्तीति न्यायः ॥ ७८५ ॥

यथा—सत्यकामादिगुणा अपाणिपाद इतिप्रभृतिनिर्ग्गुणत्वमीश्वरस्य न निवारयन्तीति भावः ॥ ७८५ ॥

विधेयं स्तूयते वस्त्विति न्यायः ॥ ७८६ ॥

अयं न्यायः—तत्तद्विग्रहावच्छिन्नेशध्यानादिस्तुतये तद-न्यविग्रहाऽवच्छिन्नेशापकर्षवर्णनविषयेऽवतरतीति ॥७८६॥

वराटकान्वेषणे प्रवृत्तश्चिन्तामणिं लब्धवानिति न्यायः ॥ ७८७ ॥

यथा—काश्यां स्वर्ग्गादिकमुद्दिश्य यागाद्यनुष्ठातान्यक-स्मान्मरणे प्राप्ते मोक्षमेव लभते, एतादृशविषयेऽस्य प्रवृत्तिरिति ॥ ७८७ ॥

सर्ववेदान्तप्रत्यय इति न्यायः ॥ ७८८ ॥

यथा-सर्वेभ्यो वेदान्तेभ्य एकमेव परं ब्रह्म प्रतीयते । एतदभिप्रायकप्रसङ्गेऽयं प्रवर्त्तत इति ॥ ७८८ ॥

तरक्षडाकिनीन्यायः ॥ ७८९ ॥

तरम् गतिम्, मार्ग्गं वा क्षिणोति 'क्षिणु-हिंसायाम्' "अन्येभ्योऽपि"-३ । २ । १०१ । इति डः । तरक्षः । भाषायां 'तरख' इति व्याघ्रविशेषे डाकिनीवाहने प्रसिद्धः । तरक्षे डाकिनी-तरक्षडाकिनी । डाकिनी तु-श्रीमहाकालीगणविशेषः । यथा तरक्षस्था डाकिनी भयङ्कररूपिणी नानाविधभयंकरकार्य्याणि करोतीति प्रसिद्धम्, तथा प्रकृतेऽपि बोध्यमिति ॥ ७८९ ॥

ज्ञानादेर्न्निष्कर्षवदुत्कर्षोऽप्यङ्गीकार्य्यो बाधकाऽभावादिति न्यायः ॥ ७९० ॥

यथा ज्ञानापकर्षावसानभूमित्वं स्थावराणाम्, तथा तदुत्कर्षावसानभूमित्वमीशस्येत्यङ्गीकार्य्यम् । तच्चोत्कृष्टत्वं ज्ञानस्य सर्वविषयत्वमेवेति भाव इत्यन्यत्र विस्तरः ॥ ७९० ॥

सिद्धमवयुत्यानुवाद इति न्यायः ॥७९१॥

समुदायादेकं पृथक्कृत्याऽनुवादोऽवयुत्याऽनुवादः । स्पष्टार्थोऽयमन्यत्र विस्तरः ॥ ७९१ ॥

विना मलयमन्यत्र चन्दनं न प्ररोहतीति न्यायः ॥ ७९२ ॥

अयं महान्तं गुणज्ञश्रेष्ठं जनं संश्रित्य बुध उन्नतिं प्राप्नोति नान्यत्रेति विवक्षायामवतरतीति ॥ ७९२ ॥

प्राकाश्यं स्वगुणोदयेन गुणिनो गच्छन्ति किं जन्मनेति न्यायः ॥ ७९३ ॥

यत्र निकृष्टजातिजोऽपि गुणी स्वगुणोदयेन ख्यातिं यायात्तत्रायं प्रचरतीति ॥ ७९३ ॥

महान्महत्स्वेव करोति विक्रममिति न्यायः ॥ ७९४ ॥

अयम् महाञ्जनो महत्सु जनेष्वेव पराक्रमं करोति, न दुर्बलेष्विति भावविवक्षायामवतरतीति ॥ ७९४ ॥

स्तुत्ये बले तु बलवान्परिकोपमेतीति न्यायः ॥ ७९५ ॥

अयमपि पूर्वन्यायविषये प्रवर्त्तते ॥ ७९५ ॥

उत्पतितोऽपि हि चणकः शक्तः किं भ्राष्ट्रकं भङ्क्तुमिति न्यायः ॥ ७९६ ॥

अस्यार्थः—उत्पतितोऽपि भर्ज्जनसमये भृष्टः सन्नुत्पतितोऽपीत्यर्थः । चणकः 'छोला' इति प्रसिद्धो धान्यविशेषः । भ्राष्ट्रकं भर्ज्जनकारिणं भङ्क्तुं नाशयितुं किं शक्तः समर्थः किम्, अपि तु नेत्यर्थः । यो हि जनोऽपकर्त्तुमसमर्थस्सन्कुप्यति, स निर्ल्लज्ज एवेत्यर्थविवक्षायामयं प्रचरतीति ॥ ७९६ ॥

उपजीवन्ति शक्त्या हि जलजा जलदानिवेति न्यायः ॥ ७९७ ॥

अस्यार्थस्त्वेवम्—हि यतो जलजा जलजीविनः व्रीहिप्रभृतय इत्यर्थः । जलदानिव मेघानिव । सर्वे इत्यध्याहार्यम् । शक्तान् उपजीवनक्षमाञ्जनानुपजीवन्ति—उपजीव्य तिष्ठन्तीत्यर्थविवक्षायामयं प्रवर्त्तते ॥ ७९७ ॥

रात्रौ दीपशिखाकान्तिर्न्न भानावुदिते सतीति न्यायः ॥७९८ ॥

यथा सूर्य्योदये दीपशिखा न शोभते, तथा गुणवत्तरसन्निधाने गुणवान्नाद्रियत इत्यर्थविवक्षायामस्य प्रचार इति ॥ ७९८ ॥

पित्तं यदि शर्क्करया शाम्यति कोऽर्थः पटोलेनेति न्यायः ॥ ७९९ ॥

स्वल्पप्रयत्नेन कार्य्यसिद्धौ बहुप्रयत्नान्तरं व्यर्थमिति' विषयेऽस्य प्रवृत्तिरिति । पटोल औषधविशेषः । 'पलवल' 'परवर' इति च भाषायां प्रसिद्धः । 'पटोलस्तिक्तकः पटुः' इत्यमरः । अत्र पटोलशब्देन पटोलपत्रं गृह्यते, तस्य शीतगुणत्वात् । उक्तञ्च—"पटोलपत्रं पित्तघ्नं मूलं तस्य विरेचकम् । फलं तस्य त्रिदोषघ्नं नाडी तस्य कफाऽपहा ॥" इति ॥ ७९९ ॥

कर्म्मणि व्यज्यते प्रज्ञा स्वस्थे को वा न पण्डित इति न्यायः ॥ ८०० ॥

कार्य्यकरणे बुद्धिः प्रकाश्यते। स्वस्थे प्रकृतिस्थे जने को वा जनः पण्डितो न—सर्व एव पाण्डित्यं दर्शयतीति भावविषयेऽस्य प्रचार इति ॥ ८०० ॥

आखन्नपिटन्यायः ॥८०१॥

यथा—मूषकोऽन्नपिटं भक्षणीयद्रव्याधारविशेषं पातयितुमेव शक्नोति, तदुद्धर्त्तुं सम्यक्सम्पादयितुं यावन्न शक्नुत इत्यर्थविषयेऽस्य प्रवृत्तिरिति ॥ ८०१ ॥

सूचीमुखन्यायः ॥ ८०२ ॥

अस्य गाथा यथा—कस्मिँश्चित्पर्वते वानरा हेमन्तर्त्तौ शीतेन वेपमानकलेवरा वह्निकणसदृशगुञ्जाफलान्यवचित्य वह्निवाञ्छया फूत्कुर्वन्तः । समन्तात्तस्थुः । अथ सूचीमुखनामा पक्षी तेषां तं वृथाऽऽयासमवलोक्याह—भो मूर्खा नैते वह्निकणा गुञ्जाफलानीमानि, नैतस्माच्छीतरक्षा भविष्यति, तदन्विष्यतां कश्चिन्निर्वातो वनप्रदेशो गुहा वा । अथ तेषामेको वृद्धवानरस्तमुवाच—किन्तवाऽनेन व्यापारेण तद्गम्यताम्। स भूयोऽपि वानरान्पुनरेवोवाच । अथ तावदेकेन कुपितकपिना पक्षयोर्गृहीत्वा शिलायामास्फालित उपरतश्च ॥ ८०२ ॥

सूचीमुखीन्यायः ॥ ८०३ ॥

अस्य गाथा यथा—कस्मिँश्चिद्वने शमीवृक्षशाखायामरण्यचटकदम्पती वसतः स्म । तत्र कदाचिद्धेमन्ते मेघे वर्षत्येकः शाखामृगः शीतवातवेपमानः शमीमूल उप-

विष्टः । अथ तं तादृशमवलोक्य चटका प्राह—भो भद्र हस्तपादसमोपेतपुरुषाकृतिस्त्वं मूढ शीतेन कथं पीड्यसे, "गृहं कथं न कुरुषे । एतच्छ्रुत्वा तां वानरः सकोपमाह—'सूचीमुखी दुराचारा रण्डा पण्डितवादिनी । नाशङ्कते प्रजल्पन्ती तत्किमेनां न हन्म्यहम् ॥" एवं प्रलप्य तां शमीमारुह्य तस्याः कुलायः शतधा खण्डशः कृत इति । इदं न्यायद्वयं मूर्खोपदेशकरणविषये प्रवर्त्तते । अत्र सूचीव मुखं यस्याः सेत्यर्थः ॥ ८०३ ॥

नाश्मनि स्यात्क्षुरक्रियेति न्यायः ॥८०४॥

अयमपि पूर्वन्यायद्वयविषये सञ्चरतीति ॥ ८०४ ॥

निर्धनमनोरथन्यायः ॥ ८०५ ॥

अयं पद्येनोपनिबद्धः । यथा—"उन्नम्योन्नम्य तत्रैव निर्धनानां मनोरथाः । हृदयेष्वेव लीयन्ते विधवास्त्रीस्तनाविव ॥" इति ॥ ८०५ ॥

समागमास्सापगमा इति न्यायः ॥ ८०६ ॥

सर्वमुत्पादि भंगुरमिति विषयेऽस्य प्रचार इति ॥ ८०६ ॥

पद्मपत्रस्थिततोयन्यायः ॥ ८०७ ॥

अयं पूर्ववदस्थिरताविषये, महत्संसर्गादुत्तमफलं भवतीति विषये च प्रवर्त्तते । उक्तञ्च—"पद्मपत्रस्थितं तोयं धत्ते मुक्ताफलश्रियम् । महाजनस्य सम्पर्कः कस्य नोन्नतिकारकः ॥" इति ॥ ८०७ ॥

स्वजातिर्दुरतिक्रमेति न्यायः ॥ ८०८ ॥

अत्र गाथाऽस्ति। यथा—गंगातटे कस्यचिन्मुनेरञ्जलौ श्येनमुखात्परिभ्रष्टा मूषिका पतिता, मुनिश्च तां दृष्ट्वा दयार्द्रहृदयो निजतपोयोगबलेन मानवीं कन्यां कृत्वाऽनपत्यायै स्वजायायै दत्तवान्। सा तया पालिता युवती वरार्हा जाता। ततस्तत्परिणयाय वरयितुं सूर्य्यपर्जन्यमारुतगिरीनावाह्य मुनिः स्वकन्यामुवाच—पुत्रि एष्वन्यतमं वरय। सा तानर्कादीनतिदहनात्मक—कृष्णवर्णजडात्मका— ऽतिचपलात्मक—कठिनस्तब्धात्मकान्निरूप्यानुररीचकार। ततः स मुनिर्मूषकमावाह्य कन्यां प्राह—पुत्रि एनं वरय। ततः सा मूषकं दृष्ट्वा प्रसन्ना सती मुनिमुवाच—भगवन्मां पूर्ववन्मूषिकां कृत्वा मूषकाय देहि। मुनिना तथैव कृतम्। उक्तञ्च—"सूर्य्यं भर्त्तारमुत्सृज्य पर्जन्यं मारुतं गिरिम्। स्वजातिं मूषिका प्राप्ता स्वजातिर्दुरतिक्रमा॥" इति ॥ ८०८ ॥

व्याघ्रचोरधनुर्न्यायः ॥ ८०९ ॥

अयम् नम्रीभूय स्वकार्य्यसाधनकर्म्मणि प्रवर्त्तते। यथा व्याघ्रचोरधनूंषि नम्रीभूय स्वकार्य्यं साधयन्ति, तथा नीचजनस्य प्रकृतिर्भवतीति ॥ ८०९ ॥

यादृशी भावना यस्य सिद्धिर्भवति तादृशीति न्यायः ॥ ८१० ॥

स्पष्टार्थोऽयमिति ॥ ८१० ॥

श्वशुष्कास्थिन्यायः ॥ ८११ ॥

लौकिकगाथारूपोऽयम् । यथा श्वा कुक्कुरः शुष्कं नीरसमस्थि मुखे धृत्वा चर्वति । स्वमुखोद्भवरक्तस्रावं विना किञ्चिदपि तृप्तिकारकं फलं न भवति तस्य । न जहाति स तदस्थि, तथा मूर्खोऽपि निष्फलं वस्तु गृहीत्वा फलाभावेऽपि न त्यजतीति विषयेऽस्य न्यायस्य सञ्चार इति ॥८११॥

यत्प्रायः श्रूयत इति न्यायः ॥ ८१२ ॥

स्पष्टार्थोऽयमिति ॥ ८१२ ॥

यत्प्राये यच्च यादृक्च तत्तादृगवगम्यत इति न्यायः ॥ ८१३ ॥

अयमपि तथा स्पष्टः ॥ ८१३ ॥

कोटिशोदृश्यमानोपबृंहणन्यायः ॥८१४॥

एतन्न्यायानुरोधादीश्वरस्याजरत्वादेर्विग्रहगुणत्वसिद्धिः। स्वधीकल्पितैर्न्यायैर्व्यवस्थापनादुपबृंहणानुरोधाद्व्यवस्थापनं ज्यायः। "बिभेत्यल्पश्रुताद्वेदो मामयं प्रहरिष्यति। इतिहासपुराणाभ्यां वेदार्थमुपबृंहयेत् ॥ वेदार्थो यः स्वयं ज्ञातस्तत्संदेहो भवेदपि। ऋषिभिर्निश्चिते तस्मिन्का शङ्का स्यान्महात्मनाम् ॥"। तथा च—"तस्योपरि शिवं ध्यायेत्साम्बं सर्वमनोहरम्। सर्वलक्षणसम्पन्नं गाढयौवनशोभनम्"इत्याद्युपबृंहणानुरोधाद्विग्रहगुणत्वेनैवान्वयो युक्त इत्यलं पल्लवितेनेत्यन्यत्र विस्तरः ॥ ८१४ ॥

पञ्चकोशावतरणन्यायः ॥ ८१५ ॥

अयं श्रुतिमात्रसिद्धत्वान्न लौकिकः । अत एवेह न प्रपञ्चित इति । सोपानारोहणन्याये ४५ विस्तृतः ॥ ८१५ ॥

कुमारीकङ्कणन्यायः ॥ ८१६ ॥

अयं श्लोकेन विवृतः । तथाहि—"बहूनाङ्कलहो नित्यं द्वाभ्यां संघर्षणं तथा । एकाकी विचरिष्यामि कुमारीकंकणं यथा ॥" इति ॥ ८१६ ॥

शकुनिसूत्रन्यायः ॥ ८१७ ॥
नदीसमुद्रन्यायः ॥ ८१८ ॥
शुद्धोदलवणन्यायः ॥ ८१९ ॥
चोरापहार्य्यन्यायः ॥ ८२० ॥
पुंविषयन्यायः ॥ ८२१ ॥
नानावृक्षरसन्यायः ॥ ८२२ ॥

उक्तञ्च महोपनिषदि—"यथा पक्षी च सूत्रं च नानावृक्षरसा यथा । यथा नद्यः समुद्राश्च शुद्धोदलवणे यथा ॥ चोरापहार्य्यौ च यथा यथा पुंविषयावपि । तथा जीवेश्वरौ भिन्नौ सर्वदैव विलक्षणौ ॥" इत्यादि पूर्णप्रज्ञदर्शने प्रपंचितं माधवार्य्यैः । शकुन्यादिन्यायास्समानविषयाः स्पष्टार्था इति ॥ ८१७—८२२ ॥

मुख्याऽसम्भवे गौणग्रहणं युक्तमिति न्यायः ॥ ८२३ ॥

अयम्मुहूर्त्तचिन्तामणिटीकायां धृतः । तत्रच—'सा दृष्टेन्दुः सिनीवाली' इति वाक्यमीमांसायाम्—ननु च दृष्टश्चन्द्रो यस्यामित्यन्यपदार्थे सप्तमी सामीप्यपरेति व्याख्यायत इति चेन्न,तस्याः सामीप्यसप्तम्या गौणाधारपरत्वान्मुख्याऽसम्भवे गौणग्रहणं युक्तमित्युक्तमिति ॥ ८२३ ॥

एकवृन्तगतफलद्वयन्यायः ॥ ८२४ ॥

स्पष्टः । 'वृन्तं प्रसवबन्धनम्' इत्यमरः । अयं साहित्यदर्पणस्य दशमपरिच्छेदे श्लेषालंकारप्रकरण उक्तः । तथाहि—'अभङ्गस्तु—अर्थश्लेष इव यत्र स्वराभेदादभिन्नप्रयत्नोच्चार्य्यतया शब्दाभेदादर्थयोरेकवृन्तगतफलद्वयन्यायेन श्लेषः' इति ॥ ८२४ ॥

यो यन्निरूपितसांसिद्धिकप्रकाराक्रान्तस्स तन्निरूपिततज्जातीयविशेषणाधानविशेषसन्तानक इति न्यायः ॥ ८२५ ॥

अयं मर्य्यादापरिपाटीग्रन्थे विस्तरशो निरूपित इति विरम्यते ॥ ८२५ ॥

अभक्ष्यप्रतिषेधेन वा भक्ष्यनियम इति न्यायः ॥ ८२६ ॥

तद्यथा—"अभक्ष्यो ग्रामकुक्कुटः, अभक्ष्यो ग्रामसूकर इत्युक्ते गम्यत एतदारण्यो भक्ष्यः" इति पस्पशायाम् ॥ ८२६ ॥

द्रव्यवच्चोपचार इति न्यायः ॥ ८२७ ॥

द्रव्यवच्चोपचाराः प्राप्नुवन्ति । उपचारा—व्यवहाराः यथैकेन घटेनोदकाहरणादिक्रियां युगपदनेको न करोत्येवं प्रकृतेऽपि बोध्यमिति प्रत्याहाराह्निक इति ॥ ८२७ ॥

अभ्यन्तराश्च समुदायेऽवयवा इति न्यायः ॥ ८२८ ॥

यथा वृक्षः प्रचलन्सहावयवैः प्रचलति, तथा प्रकृतेऽपि बोध्यम् । प्रत्याहाराह्निके म० भा० इति ॥ ८२८ ॥

अनुपदिष्टं सत्कथं शक्यं विज्ञातुमसच्च कथं शक्यं प्रतिपत्तुमिति न्यायः ॥८२९॥

स्पष्टार्थोयं प्रत्याहाराह्निके ॥ ८२९ ॥

मार्द्दवे बहवो दोषा इति न्यायः ॥ ८३० ॥

अयञ्च माघकविना विवृतः प्रकारान्तरेण । तथाहि— "तुल्येऽपराधे स्वर्भानुर्भानुमन्तं चिरेण यत् । हिमांशुमाशु ग्रसते तन्म्रदिम्नः स्फुटं फलम् ॥" इति स्पष्टः ॥८३०॥

भेदका गुणा इति न्यायः ॥ ८३१ ॥

एवं हि दृश्यते लोके—एकोऽयमात्मोदकं नाम तस्य गुणभेदादन्यत्वं भवति—अन्यदिदं शीतमन्यदिदमुष्णमिति, एवं प्रकृतेऽपि ॥ ८३१ ॥

अभेदका गुणा इति न्यायः ॥८३२ ॥

तद्यथा—देवदत्तो मुण्ड्यपि जट्यपि शिख्यपि स्वामा-

ख्यां न जहाति, तथा बालो युवा वृद्धो वत्सो दम्यो बलीवर्द इति, एवं प्रकृतेऽपीति "वृद्धिरादैच्" सूत्रभाष्ये ॥८३२॥

यो यस्य प्रसङ्गे लभतेऽसौ तत्कृतानि कार्य्याणीति न्यायः ॥ ८३३ ॥

तद्यथा—उपाध्यायस्य शिष्यो याज्यकुलानि गत्वाऽग्रासनादीनि लभते, एवं प्रकृतान्तरेऽपि बोध्यम्। अयं "स्थानिवदादेशोऽनल्विधौ" १ । १ । ५६ । इति सूत्रभाष्ये स्पष्टः ॥ ८३३ ॥

कान्तारन्यायः ॥ ८३४ ॥

तद्यथा—कश्चित्कान्तारे समुपस्थिते सार्थमुपादत्ते, स यदा निष्क्रान्तकान्तारो भवति, तदा सार्थं जहातीति "त्यदादीनि च" १ । १ ।७४। सूत्रभाष्ये प्रोक्तोऽयम् ॥८३४॥

तुल्यबलप्रेषणन्यायः ॥ ८३५ ॥

तद्यथा—लोके द्वयोस्तुल्यबलयोरेकः प्रेष्यो भवति, स तयोः पर्य्यायेण कार्य्यं करोति । यदा तमुभौ युगपत्प्रेषयतो नानादिक्षु च कार्य्ये भवतस्तत्र यद्यसावविरोधार्थी भवत्युभयोर्न करोति । किं पुनः कारणमुभयोर्न करोति, यौगपद्यासम्भवादित्यादिकम् "अन्तादिवच्च" ६ । १ । ८५। इति सूत्रभाष्ये स्पष्टम् ॥ ८३५ ॥

कामचारश्च वर्तिनिर्द्देशे वाक्यशेषं समर्थयितुमिति न्यायः ॥ ८३६ ॥

तद्यथा—उशीनरवन्मद्रेषु यवाः सन्ति, न सन्तीति ।

मातृवदस्याः कलाः सन्ति, न सन्तीति संक्षेप इति "स्त्रियाः पुंवद्भाषित–" ६ । ३ । १ सूत्रभाष्ये स्पष्टम् ॥ ८३६ ॥

अर्थवशाद्विभक्तिविपरिणाम इति न्यायः८३७

तद्यथा–उच्चानि देवदत्तस्य गृहाण्यामन्त्रयस्वैनम् । देवदत्तमिति गम्यते । देवदत्तस्य गावोऽश्वा हिरण्यमाढ्यो वैधवेयः । देवदत्त इति गम्यते । पुरस्तात्षष्ठीनिर्दिष्टं सदर्थाद्द्वितीयानिर्दिष्टं प्रथमानिर्दिष्टश्च भवतीत्येवं प्रकृतेऽपि ॥ "टस्येकः" ७ । ३ । ५० । इति सूत्रभाष्ये स्पष्टम् ॥८३७॥

सामृतैः पाणिभिर्घ्नन्ति गुरवो न विषोक्षितैः । लालनाश्रयिणो दोषास्ताडनाश्रयिणो गुणाः ॥ इति न्यायः ॥ ८३८ ॥

अयं–"वाक्यादेरामन्त्रितस्याऽसूयासम्मतिकोपकुत्सनभर्त्सनेषु" ८ । १ । ८ । इति सूत्रमहाभाष्ये प्रोक्तः । तथाहि–"असूया कुत्सनमित्येकोऽर्थः । कोपो भर्त्सनमित्येकोऽर्थः । असूयाकुत्सनयोः कोपभर्त्सनयोश्चैकार्थत्वात्पृथङ्निर्देशोऽनर्थकः । न ह्यनसूयन्कुत्सयति, न चाप्यकुपितो भर्त्सयते । ननु च भोः अकुपिता अपि दृश्यंते दारकान्भर्त्सयमानाः । अन्ततस्ते तां शरीराकृतिं कुर्वन्ति या कुपितस्य भवति । एवं तर्ह्याह–सामृतैः–"इत्यादि ॥ ८३८ ॥

विषस्य विषमौषधमिति न्यायः ॥ ८३९ ॥

अयं लौकिकगाथारूपः स्पष्टः ॥ ८३९ ॥

जित्वरीवदुपाचरेदिति न्यायः ॥ ८४० ॥

अयं "विदूराञ् ञ्यः" ४ । ३ । ८४ । इति सूत्रमहाभाष्ये व्यवहृतः । तथाहि—'लसुनिया' इति ख्याते कृष्णपीतवर्णविशिष्टे मणौ वैदूर्यमित्युच्यते। विदराख्यान्नगरात्प्रभवति वैदूर्यमिति।प्रकृतसूत्रेण ञ्यप्रत्यये वृद्ध्यादिके च कृते वैदूर्य्यशब्दो निष्पन्नो भवति । तत्रत्यभाष्याऽभिप्रायस्त्वेवम्-अयुक्तोऽयं निर्देशो न ह्यसौ मणिर्विदुरात्प्रभवति,किन्तर्हि-वालवायाख्यपर्वतविशेषात्प्रभवति । तत्पर्वतसमीपे विदूरनगरे संस्क्रियते। एवं तर्हि-"वालवायो विदूरश्च प्रकृत्यन्तरमेव वा । न वै तत्रेति चेद् ब्रूयाज्जित्वरीवदुपाचरेत्॥" यथा वणिजो वाराणसीं जित्वरीत्युपाचरन्ति,एवं वैयाकरणा वालवायं विदूरइत्युपाचरंतीत्युक्तम् । अयमभिप्रायः—वालवायशब्दो विदूरशब्दमापद्यते, ञ्यश्चास्मात्प्रत्ययो वक्तव्यः । वा विदूरशब्दो नगरविशेषस्येव पर्वतविशेषस्यापि वाचकः, स एव च प्रकृतित्वेनाश्रीयत इत्यर्थः । पर्वते विदूरशब्दो न प्रसिद्ध इति चेत्—जित्वरीवद्व्यवहरेत् । प्रतिनियतपुरुषापेक्षाऽपि प्रसिद्धिर्भवति—वणिजश्च मङ्गलार्थं वाराणसीं जित्वरीति व्यवहरन्तीति, तथा प्रकृतेऽपि बोध्यम् ॥ ८४० ॥

अचेतनेष्वपि चेतनवदुपचारो दृश्यत इति न्यायः ॥ ८४१ ॥

देशान्तरप्राप्तिलक्षणकार्य्यदर्शनादचेतनेष्वपि क्रियाव्यवहारः—अयमस्य कोणोऽभिनिःसृतः । अयमभिप्रविष्ट

इति ।"अभिनिष्क्रामति द्वारम्"४ ३ । ८ ६ । इति सूत्रमहाभाष्योक्तोऽयं न्यायः ॥ ८४१ ॥

गुणिनि गुणज्ञो रमत इति न्यायः ॥८४२॥

स्पष्टार्थोऽयमिति ॥ ८४२ ॥

कुण्डधारोपास्तिन्यायः ॥ ८४३ ॥

यथा कुण्डधारो हि कश्चिद्यक्षो धनार्थं स्वविषयकोपासनां कृतवतः कस्यचित्प्रत्यक्षीभूय धनादिरूपपुरुषार्थमल्पं मन्वानस्तेन सह देवसम्मतिं प्राप्य,देवताः प्रार्थ्य, तत्प्रसादेन ज्ञानानुष्ठानभाजं कृत्वा तं मोक्षभागिनमकरोदिति भारते प्रसिद्धिः । तथा शिवशक्त्यादिमन्त्रग्रहीतुरपि तत्तद्देवताः स्वप्रसादेन मोक्षोपायानुष्ठानादिविरोधिरजस्तमोनिवर्हणसत्त्वाभिवृद्धिद्वारा चिराय मोक्षं सम्पादयन्तीति रामानुजीया इति ॥ ८४३ ॥

घटदर्शनायोन्मीलितचक्षुरिति न्यायः ८४४॥

अयं न्यायः–न च सन्ध्यावंदनत्यागजन्यप्रत्यवायपरीहारनिमित्तकप्रायश्चित्तेन कथं ब्राह्मण्यमुत्पाद्यमिति वाच्यम्, घटदर्शनायोन्मीलितचक्षुरिति न्यायेनोत्पादनीयत्वादित्युक्तोजान्तखण्डननिबन्धने ॥ ८४४ ॥

देवताऽधिकरणन्यायः ॥ ८४५ ॥

यत्तु–केचिन्मन्यन्ते विग्रहबोधकश्रुत्यादेरुपासनापरत्वादारोपितविग्रहेणाप्युपासनासिद्धेर्नेशस्योक्तविग्रहसि-

द्धिरिति–तन्न, उपासनापरेभ्योऽप्यविरोधे देवताधिकरणन्यायात्प्रतीयमानार्थसिद्धेरनिवार्य्यत्वादित्युक्तं संग्रहे८४५॥

पाष्ठतिर्य्यगधिकरणन्यायः ॥ ८४६ ॥

अयमपि तत्रैवोक्तः, विस्तरभिया नेह प्रपञ्च्यत इति ॥ ८४६ ॥

श्येनाधिकरणन्यायः ॥ ८४७ ॥

अयमपि तथा ॥ ८४७ ॥

गुणे त्वन्याय्यकल्पनेति न्यायः ॥ ८४८ ॥

यथा–लक्षणातो वाक्यभेदस्य जघन्यत्वाल्लक्षणा हि पददोषो वाक्यभेदस्तु वाक्यदोषः पदवाक्यदोषयोर्मध्ये पद एव दोषकल्पनाया उचितत्वाद्गुणे त्वन्याय्यकल्पनेति न्यायादित्युक्तं न्यायप्रकाशे ॥ ८४८ ॥

असञ्जातविरोधित्वन्यायः ॥ ८४९ ॥

अयमपि तथा तत्रैवेति ॥ ८४९ ॥

पष्ठाद्यन्यायः ॥ ८५० ॥

भावार्थाऽधिकरणन्यायः ॥ ८५१ ॥

इमौ द्वौ न्यायप्रकाश उदाहृतौ । तथाहि–"यजेत स्वर्गकामः" इत्यत्राऽऽख्यातांशेनार्थी भावनाऽभिधीयते–भावयेदिति । सा चांशत्रयमपेक्षते–१ किम्भावयेत, २ केन भावयेत, ३ कथम्भावयेदिति । तत्र भाव्याकांक्षायां पष्ठाद्यन्यायेन स्वर्गो भाव्यतयाऽन्वेति स्वर्गं भावयेदिति । करणाकां-

क्षायां समानपदोपात्तो यागो भावार्थाधिकरणन्यायेन करणतयाऽन्वेति यागेन स्वर्गं भावयेदित्यादि ॥ ८५० ॥ ८५१ ॥

भूतम्भव्यायदिदृश्यत इति न्यायः ८५२॥

अयं मीमांसान्यायप्रकाशे भृतः । तथाहि–किं द्रव्यगुणयोः फलभावनाकरणमुत–धात्वर्थस्येति भावार्थाधिकरणे संदिह्य द्रव्यगुणयोरेव भावनाकरणत्वं भूतम्भव्याय दिदृश्यत इति न्यायादित्याशङ्क्य धात्वर्थस्यैव भावनाकरणत्वमित्युक्तं तत्रेति ॥ ८५२ ॥

तत्प्रख्यन्यायः ॥ ८५३ ॥

अयमपि तत्र । तथाहि–"अग्निहोत्रं जुहोति" इत्यस्यात्पत्तिविधित्वं,"दध्ना जुहोति" इत्यादीनां च गुणविधित्वम् कमिति चेत्सत्यम्–अग्निहोत्रं जुहोतीत्यत्र यद्यपि रूपं नोपलभ्यतेऽग्निहोत्रशब्दस्य तत्प्रख्यन्यायेन नामधेयत्वादित्युक्तमिति ॥ ८५३ ॥

आकृत्यधिकरणन्यायः ॥ ८५४ ॥

अयमपि तत्रैव । तथाहि–एवं चाऽऽख्यातवाच्या भावना कर्त्तारं विनाऽनुपपन्ना तमाक्षिपति । आक्षेपादेव कर्त्तुः प्रतिपत्तिसम्भवे किमिति तद्वाचकत्वमाख्यातस्य कल्पनीयम् । न च विनिगमनाविरहः, कृतिमान्हि कर्त्ता, एवं कृतेरेव भावनापरम्परया आकृत्यधिकरणन्यायेनाख्यातवाच्यत्वसम्भवेन तद्वतः कर्त्तुर्वाच्यत्वं कल्पनीयं गौरवप्रसङ्गादित्युक्तमिति । अन्यत्रापि । तत्र–

किञ्च–आख्यातवाच्यः कर्त्तेति वादिनोऽपि मते देवदत्तः पचतीति सामानाधिकरण्यं न मुख्यम्, तन्मते–आख्यातेन तृतीयावन्निकृष्टशक्तिमात्ररूपकर्तृकारिकाभिधानाच्छक्तिमद्रव्यस्याऽऽकृत्यधिकरणन्यायेनाऽनभिधानादित्याद्युक्तमिति ॥ ८५४ ॥

यदन्तरेण यन्न सम्भवति तस्य तदर्थत्वं तदपेक्षमिति न्यायः ॥ ८५५ ॥

यथा–न हि ज्ञानमन्तरेण कर्म्मानुष्ठानं सम्भवतीति प्रोक्तं तत्रैवेति ॥ ८५५ ॥

प्रकरणाद्वाक्यं बलीय इति न्यायः ॥८५६॥

प्रकरणलक्षणं यथा–"शास्त्रैकदेशसम्बद्धं शास्त्रकार्य्यान्तरे स्थितम् । आहुः प्रकरणं नाम ग्रन्थभेदं विपश्चितः ॥" मीमांसकमते–विनियोगविधेः सहकारभूतेषु षट्सु प्रमाणेषु चतुर्थप्रमाणमुभयाऽऽकांक्षाप्रकरणमिति । अत एव "इन्द्राग्नी इदं हविरजुषेतामवीवृधेतां महोज्यायोक्राताम्" इत्यत्रेन्द्राग्नीपदस्य लिङ्गाद्दर्शाङ्गत्वे सिद्धे इदं हविरित्यादेरपि तदेकवाक्यत्वाद्दर्शाङ्गत्वं न, तत्प्रकरणाद्दर्शपूर्णमासाङ्गत्वप्रकरणाद्वाक्यस्य बलीयस्त्वादिति प्रोक्तमिति ॥ ८५६ ॥

विश्वजिन्न्यायः ॥ ८५७ ॥

यथा–विश्वजिदधिकरणे हि "विश्वजिता यजेत" इत्यत्र फलस्याश्रवणात्फलमन्तरेण च विधिश्रुतेरनुपपत्तेरवश्यं फले कल्पयितव्ये सर्वाभिलषितत्वेन स्वर्गः फलमित्यु-

कम्। एवं च यत्रार्थवादवाक्ये विधिवाक्ये फलं न श्रूयते तत्र स्वर्गः फलं कल्प्यत इति प्रकृतन्यायविषयः। एवं प्रकृतान्तरेप्यूह्यमिति ॥ ८५७ ॥

रात्रिसत्रन्यायः ॥ ८५८ ॥

यत्र विधिवाक्ये फलं न श्रूयते, तत्रार्थवादवाक्योक्तं फलमतिदिश्यत इत्यर्थवादातिदेशः, अयमेव रात्रिसत्रन्यायस्य विषयः। अत एव रात्रिसत्राधिकरणे हि—"प्रतितिष्ठन्ति ह वा परा ता रात्रीरुपयन्ति" इत्यत्र विध्युद्देशे फलाश्रवणात्फलमन्तरेण च विधिश्रुतेरनुपपत्तेरवश्यं फले कल्पयितव्येऽर्थवादादिकं प्रतिष्ठाख्यं फलमित्युक्तमिति दिग् ॥ ८५८ ॥

होलिकाऽधिकरणन्यायः ॥ ८५९ ॥

वाङ्नियमन्यायः ॥ ८६० ॥

दर्वीहोमन्यायः ॥ ८६१ ॥

वाक्याऽर्थप्रतिपत्तिन्यायः ॥ ८६२ ॥

अङ्गगुणनिषेधे तादर्थ्यादिति न्यायः॥८६३॥

अनारभ्याऽधीतानां च प्रकृतौ वा द्विरुक्तत्वादिति न्यायः ॥ ८६४ ॥

यागानां दैक्षस्य चेतरेष्विति न्यायः ॥८६५॥

पशुसोमाऽधिकरणन्यायः ॥ ८६६ ॥

निषादस्थपतिन्यायः ॥ ८६७ ॥

प्रतिप्रधानं गुण आवर्त्तनीय इति न्यायः८६८

गुणविरोधन्यायः ॥ ८६९ ॥

अत्र पूर्वमीमांसान्यायानां न्यायमालाशास्त्रदीपिकामीमासान्यायप्रकाशभाट्टदीपिकाप्रभृतिमीमासानिबन्धेषु बहुशः स्पष्टं विवृतत्वाद्दिङ्मात्रमिह प्रदर्श्याऽस्य ग्रन्थस्य विस्तरभयात्काँश्चिद्व्याख्याय काँश्चिदव्याख्याय चोपरम्यत इति ॥ ८५९–८६९ ॥

दुःखमेव सर्वं विवेकिन इति न्यायः ॥ ८७० ॥

दुःखे स्रक्चंदनवनादौ सुखत्वारोप इत्याद्युक्तं पातञ्जलदर्शने माधवाचार्य्येणेति ॥ ८७० ॥

मधुकरराजमधुमक्षिकान्यायः ॥ ८७१ ॥

यथा मधुकरराजं मधुमक्षिका अनुवर्त्तन्ते, तथेन्द्रियाणि चित्तमिति योगशास्त्रे विस्तरः ॥ ८७१ ॥

चतुर्व्यूहन्यायः ॥ ८७२ ॥

चत्वारो व्यूहाः,विभागा इति यावत्,यत्र । यथा-पाञ्चरात्रमते—वासुदेवसंकर्षणप्रद्युम्नाऽनिरुद्धाख्यमूर्त्तयश्चतुर्व्यूहशब्देनोच्यन्ते । बहृचोपनिषदि च—शरीरपुरुषच्छन्दः पुरुषवेदपुरुषमहापुरुषाश्चतुर्व्यूहशब्देनोक्ताः । साङ्ख्यपातञ्जलदर्शनयोश्च—हेयम्, हानम्, हेयहेतुः, हानोपायश्चेति चत्वारो व्यूहाः प्रतिपाद्या भवन्ति । तत्र—त्रिविधं दुःखं हेयम्, तदत्यन्तनिवृत्तिर्हानम्, प्रकृतिपुरुषसंयोगद्वारा चाविवेको हेयहेतुः, विवेकख्यातिस्तु हानोपाय इति ।

चिकित्साशास्त्रे तु-रोगः, आरोग्यम्, निदानम्, भैषज्य-मिति चत्वारो व्यूहत्वेन प्रोक्ता इति । तथाऽन्यत्रापि शास्त्रे यथासम्भवं चतुर्व्यूहमूहनीयमित्येवमस्य न्यायस्यावतार इति ॥ ८७२ ॥

सक्तुन्यायः ॥ ८७३ ॥

सक्तुन्यायेन कर्म्मकारकप्राधान्ये परित्यक्ते स्वतन्त्रादृष्टमेवात्रापि स्यादित्यत आह-"यथाश्रुतोपपत्तेर्न सक्तुन्यायः" इति सूत्रम् । अस्यार्थः—सक्तुषु गत्यभावाच्छ्रुतं परित्यज्याऽश्रुतं कल्प्यतां नाम, नेह तद्युक्तं प्र .र्शित'वादित्यर्थ इति मीमांसादर्शनम् ॥ ८७३ ॥

न हि सोपानत्के पादे पुनरप्युपानहं प्रतिमुञ्चतीति न्यायः ॥ ८७४ ॥

स्पष्टार्थोऽयमिति ॥ ८७४ ॥

अभाण्डलाभ इति न्यायः ॥ ८७५ ॥

यथा केनचिदापणिकेन स्वापेक्षितसाधनभूतभाण्डद्रव्यस्याऽभावेऽतज्जन्याप्राप्तिरेषितव्या, एवं यत्राऽभीष्टसिद्धौ साधनभूतस्यार्थस्याऽभावेऽप्यभीष्टसिद्धिरिष्यते, तत्रायं न्यायोऽवतरतीति । यथा च—स्वप्नेऽपि शुभकर्म्मणोऽभावे परमेश्वरदर्शनमिच्छस्यहो तेऽभाण्डलाभाऽभीप्सेति । केचित्तु—यत्र साधनस्याऽभावेऽपि साध्यस्य संसिद्धिस्तत्रायं प्रवर्त्तत इत्युभयत्र समीचीनमिति ॥ ८७५ ॥

अर्द्धवैशसन्यायः ॥ ८७६ ॥

अयं न्यायः पूर्वोक्तार्द्धकुक्कुटीन्यायसमानविषये प्रवर्त्तते । अयं शारीरकसूत्रभाष्ये व्यवहृतः । तथाहि—"न चार्द्धवैशसं सम्भवति" इत्युक्तम् । वैशसं हिंसा प्रोच्यते । यथोक्तम्—"वरं हुतवहज्वालापुञ्जस्यान्तर्व्यवस्थितिः । न शौरिचिन्ताविमुखजनसंवासवैशसम् ॥" इति कात्यायनः । शौरिचिन्ताविमुखेषु तन्निन्दापरेषु जनेषु यः संवासस्स एव वैशसं हिंसा, तन्न वरमित्यर्थ इति ॥ ८७६ ॥

अंगुलीदीपिकया ध्वान्तध्वंसविधिन्यायः ॥ ८७७ ॥

यथा—अंगुल्या वर्त्तिता दीपिका—अंगुलीदीपिका । अनया ध्वान्तस्यान्धकारस्य ध्वंसविधिः क्रियमाणो नो सफलतां प्राप्नोति । यत्र महत्कर्म्मनिष्पत्तये स्वल्पमर्थात्तत्राऽसमर्थप्रायं कारणं प्रयुज्यते, तत्रायं सञ्चरतीति ॥ ८७७ ॥

अंगुल्यग्रे करिणां शतमिति न्यायः ॥ ८७८ ॥

यत्राऽश्रद्धेयतोपन्यासो विवक्ष्यते, तत्रायमवतरतीति ८७८

पिपीलिकाभिर्मन्थानगिरिविलेपनन्यायः ॥ ८७९ ॥

अयमपि पूर्वन्यायविषये प्रवर्त्तते । यथाऽऽहुः—"श्रद्धत्स्व मन्थानगिरिं पर्य्यलिम्पन्पिपीलिकाः" इति ॥ ८७९ ॥

अन्यगेहस्थिताद्धूमान्न गेहान्तरमग्निमदिति न्यायः ॥ ८८० ॥

यत्र साधनीयोऽर्थस्सन्देहविषयीभूतो भवति स पक्षः। यथा—पर्वतो वह्निमान् इत्यग्नौ साध्ये पर्वतः। तत्र चेद्धेतुर्न वर्त्ततेति, किन्त्वन्यत्रैवासौ स्यात्तेन च यदि साध्योऽर्थः साधयितुमिष्येत, तदाऽन्यगेहस्थिताद्धूमाद्ग गेहान्तरमग्निमदित्येष न्यायः प्रोक्तः। यथा—विद्वत्तमो देवदत्तो भूयिष्ठं ह्यध्ययनं विष्णुदत्तस्येति। अत्र विद्वत्तमत्वसाधनमध्ययनभूयिष्ठत्वं देवदत्तपक्षभिन्ने विष्णुदत्त एव वर्त्तत इति। अपक्षवृत्तित्वं च—पक्षभिन्नमात्रवृत्तित्वम्, न तु पक्षवृत्तित्वाभाव इति बोध्यमिति ॥ ८८० ॥

माल्यं कस्य विचित्रपुष्परचितं प्रीत्यै न सञ्जायत इति न्यायः ॥ ८८१ ॥

सर्वसुन्दरपदार्थे सर्वजनाभिरुचित्वविवक्षायामवतरत्ययम् ॥ ८८१ ॥

भस्मीभूतस्य देहस्य पुनरागमनं कुत इति न्यायः ॥ ८८२ ॥

अयं न्यायः पुनरावृत्तिगमनाभावविवक्षायां प्रवर्त्तते ८८२

वक्रिणि बहवो गुणा इति न्यायः ॥ ८८३ ॥

अत्र वक्रिणि—अनृजावित्यर्थः। यथा वक्रेन्दुः शिवेन शिरसा धार्य्यते, लोकैश्च नमस्यत इति सर्वत्र ज्ञेयमिति ८८३

घटाऽल्पदर्पणन्यायः ॥ ८८४ ॥

यथा घटानां—कुम्भानामिभशिरसां वाऽद्रिशृंगाणां वा विशालताऽल्पेपि दर्प्पणे विलोक्यते, तथा प्रकृतेपि। यत्र

लघ्वाधारे विशालाधेयमापनविवक्षा, तत्रायमवतरतीति शंकरजये ॥ ८८४ ॥

घटानां निर्म्मातुस्त्रिभुवनविधातुश्च कलह इति न्यायः ॥ ८८५ ॥

अस्य न्यायस्याल्पशक्तिमतो बहुशक्तिमता सह विग्रह-विवक्षायामवतार इति ॥ ८८५ ॥

दर्प्पणमुखाऽवलोकनन्यायः ॥ ८८६ ॥

अयं यादृशं मुखं दर्प्पणे पश्यति, तादृशमेव दृश्यत इति विषये प्रवर्त्तते ॥ ८८६ ॥

क्षीराब्धिवासिक्षीरकामन्यायः ॥ ८८७ ॥

अयं यत्राऽऽप्तकामोऽपि स्वीयजनतुष्टिचिकीर्षया किञ्चि-द्याचेत्तद्विषये प्रचरति । यथा—क्षीरार्णवनिवासिश्रीकृष्णो गोष्ठे गोपीः क्षीरं याचते स्मेति शंकरजये ॥ ८८७ ॥

खरीविषाणन्यायः ॥ ८८८ ॥

असद्वस्तुसम्भावनविवक्षायामयं प्रचरतीति स्पष्टः॥८८८॥

शीतकिरणकराऽवलम्बनन्यायः ॥ ८८९ ॥

अयं स्वशक्तिबहिर्भूतवस्तुग्रहणार्थसाहसकरणेऽवतरतीति स्पष्टः शङ्करजये ॥ ८८९ ॥

गोमयवृश्चिकन्यायः ॥ ८९०॥

देहकेशन्यायः ॥ ८९१ ॥

इमौ न्यायावत्यन्तसादृश्यन्तूपादानोपादेययोर्नापेक्षित मिति विषयविवक्षायां प्रवर्त्तेते इति शंकरविजये॥८९०॥८९१

सुवर्णन्यायः ॥ ८९२ ॥

यथा सुवर्णं निघर्षणच्छेदनतापनादिकर्म्मभिरुत्कृष्टता प्राप्नोति, तथा पठितशास्त्रमपि घोषणपरिप्रश्नविचारणादिभिरुत्कृष्टतां लभते, एवं प्रकृतान्तरेऽपि ॥ ८९२ ॥

निषेध्यबोधाद्विनिषेध्यबाध इति न्यायः॥८९३॥

निषेध्यज्ञानान्निषेध्यस्य बाधो भवति, नाऽन्यथेत्यर्थविषयेऽस्य प्रचार इति शंकरविजये ॥ ८९३ ॥

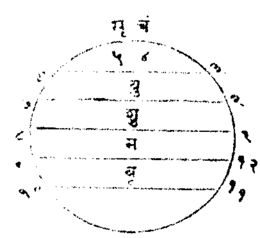
कुञ्जरस्नानन्यायः ॥ ८९४ ॥

अयं स्वच्छकर्म्म कृत्वा तदनु तत्कृतकर्म्मविघातककर्म्मकरणविषये प्रवर्त्तते। यथा—हस्ती स्नानं कृत्वा जलाशयाद्बहिर्विनिर्गम्य स्वशुण्डादण्डेन धूलिं निजशीर्षपृष्ठोपरि क्षिपति—मलिनीकरोतीति यावदित्येवं प्रकृतेऽपि बोध्यम् ॥ ८९४ ॥

पुष्पवन्तोपकारन्यायः ॥ ८९५ ॥

"एकयोक्त्या पुष्पवन्तौ दिवाकरनिशाकरौ" इत्यमरः। पुष्पवन्तशब्दो मतुबन्तोऽकारान्तोऽपि। 'पुष्प—विकसने'। भावे घञ्। पुष्पः—प्रकाशस्तद्वन्ताविरत्यर्थः। एकयोक्त्येति वचनात्पुष्पवन्त इति, पुष्पवानिति वा। सूर्य्यश्चन्द्रो वा न वक्तव्यः। यथा रोदसी इत्येकयोक्त्या द्यावापृथिव्यावुच्येते इति। अकारान्तपक्षे 'अव—रक्षणे' "जॄविशिभ्याञ्झच्" १२६। इत्यौणादिकसूत्रेण बाहुलकाज्झच्प्रत्यये "झोऽन्तः" ७। १। ३। इत्यन्तादेशे अवन्त इति सिद्धम्। पुष्पस्य प्रकाशस्यावन्तौ रक्षकावाधाराविति यावत्। शक-

न्ध्वादित्वात्साधुः । 'रविशशिनौ पुष्पवन्ताख्यौ' इति 'धरणीधरशिखरस्थितपुष्पवन्ताभ्याम्' इत्यादिनाममालादिप्रयोगदर्शनादिति । अत एव प्रकृतन्यायेऽपि पुष्पवन्ताभ्यां कृत उपकारः पुष्पवन्तोपकारः । मध्यमपदलोपिसमास इति । यथा पुष्पवन्ताभ्यां स्वस्वसकाशादन्येभ्यो मङ्गलादिग्रहेभ्यो द्वौद्वौ राशी दत्त्वा स्वपार्श्वे चैकैको राशिः स्थापितः,एवमुदाराशयाः परोपकारतया बहुभ्यो बहु दत्त्वा किञ्चिदवशिष्टेनापि संतुल्य सर्वोपरि विराजन्ते । पुष्पवन्तयो राशिवितरणप्रकारस्तु प्रसङ्गगत्या लिख्यते । तदित्थम्—सूर्य्येन्दुभ्यां शीघ्रगामित्वादादौ विदा याचितम् । तस्मै सूर्य्येण कन्या६राशिश्चन्द्रेण मिथुनराशिर्दत्तः । ततस्तन्न्यूनगतिशुक्राय तुला सूर्य्येण, वृषश्चन्द्रेण दत्तः । तत एवं भौमायाऽलिः सूर्य्येण, मेषश्चन्द्रेण दत्तः । तत एवं बृहस्पतये धनुः ९ सूर्य्यो मीनं तु चन्द्रो दत्तवान् । तत एवं शनैश्चराय सूर्य्यो मकरं कुम्भन्तु चन्द्रोऽदादिति ॥ ८९५॥

धनुर्गुणन्यायः ॥ ८९६ ॥

अयं न्यायो यथा—कुटिलेऽपि धनुषि शूरा गुणं ज्यामारोपयन्ति,तद्वन्महान्तस्तु स्वभावतोऽतिकुटिलेऽपि जने गुणमारोपयन्तीति विषयेऽवतरति। उक्तञ्च सायणाचार्य्यैः—"आजन्मतोऽतिकुटिलेऽपि जने महान्तस्त्वारोपयन्ति हि गुणं धनुषीव शूराः" इति ॥ ८९६ ॥

महामत्स्यतीरन्यायः ॥ ८९७ ॥

श्रौतोऽयं न्यायः यथा महामत्स्यस्तीरात्तीरं सञ्चरँस्तीरान्भिन्न एव, न त्वभिन्नो नापि तेन तीरेण लिप्यते, एवमाध्यात्मिकसम्बन्धेन देह्यात्मा जाग्रदादौ सञ्चरँस्तस्माद्भिन्न एव, नापि जाग्रदादिरूपधर्म्मवान्वा । तथा च श्रुतिः—"महामत्स्य उभे कूले सञ्चरति, पूर्वं चाऽपरं चैवमेवाऽयं पुरुष एतान्सञ्चरति, स्वप्नान्तं बुद्धान्तञ्चेति ॥ ८९७ ॥

प्रपामेलन्यायः ॥ ८९८ ॥

यथा प्रपा पानीयशाला तस्यां नानादिग्भ्यो बहवो जीवा मिलन्ति, द्वितीये क्षणे भिन्नमार्गाः प्रयान्ति, एवं संसारिणो जीवा मिलन्ति वियुञ्जन्तीति ॥ ८९८ ॥

नैवाश्रितेषु गुणदोषविचारणा स्यादिति न्यायः ॥ ८९९ ॥

अयं पद्येनोपनिबद्धः। तथाहि-"दोषाकरोऽपि कुटिलोऽपि कलङ्कितोऽपि मित्रावसानसमये विहितोदयोपि। चन्द्रस्तथापि हरवल्लभतामुपैति नैवाश्रितेषु गुणदोषविचारणा स्यात् ॥" इति ॥ ८९९ ॥

क्रियासिद्धिस्सत्त्वे भवति महतां नोपकरण इति न्यायः ॥ ९००

अयमपि पद्येन विवृतः । तथाहि—"घटो जन्मस्थानं मृगपरिजनो भूर्जवसनं वने वासः कन्दादिकमशनमेवं—

विधगुणः । अगस्त्यः पाथोधिं यदकृत कराम्भोजकुहरे क्रियासिद्धिस्सत्त्वे भवति महतां नोपकरणे ॥" इति ॥९००॥

यस्य दण्डस्तस्य महिषीति न्यायः ॥९०१॥

लौकिकगाथारूपोऽयम् ॥ ९०२ ॥

जीवितोऽपि न जीवेत्स यदि लोकेन दूष्यत इति न्यायः ॥ ९०२ ॥

अयमपि लौकिकगाथारूपः ॥ ९०२ ॥

मा जीवन्यः पराऽवज्ञादुःखदग्धोऽपि जीवतीति न्यायः ॥ ९०३ ॥

पूर्वसमानविषयः । उक्तञ्च माघकविना—"मा जीवन्यः पराऽवज्ञादुःखदग्धोऽपि जीवति । तस्याऽजननिरेवास्तु जननीक्लेशकारिणः ॥" इति ॥ ९०३ ॥

भेकोऽपि पादप्रसाराय चेष्टत इति न्यायः९०४

कुब्जोऽपि चित्रं शयितुं समीहत इति न्यायः ॥ ९०५ ॥

असमर्थस्य समर्थार्हकर्म्मकरणसमीहनेऽवतरतो द्वाविमाविति ॥ ९०४ ॥ ९०५ ॥

दर्प्पणप्रतिविम्बन्यायः ॥ ९०६ ॥

अयं न्यायः सुरेश्वराचार्य्येण विवृतः । तथाहि—"अन्तरस्मिन्निमे लोका अन्तर्विश्वमिदं जगत् । बहिर्वन्मायया भाति दर्प्पणे प्रतिविम्बवत् ॥" इति । अस्यार्थः—इमे

१ महीति वा पाठः ।

प्रसिद्धाः प्रत्यक्षादिप्रमाणसिद्धाः लोका विश्वशब्दनिर्दिष्टा अस्मिन्परमात्मन्यन्तर्मध्ये वर्त्तन्ते, न ततो बहिः स्वतन्त्रतयेत्यर्थः । उक्तमेवार्थं प्रकटयति—अन्तर्विश्वमिदं जगदिति। विश्वं सर्वमेवेदं जगदन्तर्नाऽत्र सङ्कोचकारणमित्यर्थः। "ब्रह्मैव भूतानां ज्येष्ठं तेन कोऽर्हति स्पर्द्धितुम्। ब्रह्मन्देवास्त्रयस्त्रिंशद्ब्रह्मन्निन्द्रप्रजापती ॥ ब्रह्मन्हि विश्वाभूतानि नावीवान्तस्समाहितः ॥" इति श्रुतिवाक्यशेषः । इदं विश्वं दर्प्पणे प्रतिबिम्बितमिव दर्प्पणान्तर्गतमिवान्तःस्थमेव विश्वं मायया बहिर्वदिति—आभातीति योजना ॥ १०६ ॥

स्वप्ने नृप इति न्यायः ॥ १०७ ॥

अयं "यथा स्वप्ने नृपो भूत्वा भुक्त्वा भोगान्यथेप्सितान्। चतुरङ्गबलोपेतश्शत्रूञ्जित्वा रणाङ्गणे ॥ परात्पराजितो भूत्वा वनम्प्राप्य तपश्चरन्। मुहूर्त्तमात्रमात्मानं मन्यते कल्पजीवितम् ॥ तथैव जाग्रत्कालेऽपि मनोराज्यं करोत्यसौ। कालनद्योघवेगेन क्षीणमायुर्न पश्यति ॥" इति तत्रैव विवृतः ॥ १०७ ॥

यत्कार्य्यं जायते यस्मात्तस्मिँस्तत्प्रतितिष्ठतीति न्यायः ॥ १०८ ॥

यथा—"मृत्तिकायां घटस्तन्तौ पटः स्वर्णेऽङ्गुलीयकम्। इति वैशेषिकाः प्राहुस्तथा नैयायिका अपि ॥" इति ॥१०८॥

सलिलभास्करन्यायः ॥ १०९ ॥

"यथा सलिलमाविश्य बहुधा भाति भास्करः। तथा शरीराण्याविश्य बहुधा स्फुरतीश्वरः ॥" इति ॥ १०९ ॥

कीलप्रतिकीलन्यायः ॥ ९१० ॥

अयं यथा—"अन्तःकरणसम्बन्धान्निखिलानीन्द्रियाण्यपि । रथांगनेमिवलये कीलिता इव कीलकाः ॥" इति । अस्यार्थः—स्वभावतो वहिर्मुखप्रवृत्तानामिन्द्रियाणां प्रवृत्त्यंकुशाभावे विषयनियमाभावादन्तःकरणवृत्तेस्तन्नियामकता वक्तव्या । तथा च—रथाङ्गस्य रथचक्रस्य नेमिसंज्ञे वलये कीलिता अर्पिताः कीलका अरा इव स्वस्वविषयेषु निखिलान्यपीन्द्रियाण्यन्तःकरणेन नाभिस्थानीयेन नियामकेन सम्बन्धादर्पितानि भवन्तीत्यर्थः ॥ ९१० ॥

धूल्यन्धकारधूमाभ्रविमुक्तगगनमिति न्यायः ॥ ९११ ॥

अयं वस्तुनोऽतिशुद्धत्वविवक्षायामवतरति । यथा चोक्तम्—"निर्विकल्पं परं ब्रह्म निर्धूताऽखिलकल्पनम् । धूल्यन्धकारधूमाभ्रविमुक्तगगनोपमम् ॥" इति ॥ ९११ ॥

अन्धाऽनन्धन्यायः ॥ ९१२ ॥

यत्राऽन्धस्सन्ननन्धो भवति, तत्रास्य प्रवृत्तिः । यथा—यदा 'अहं ब्रह्मास्मि' इति वाक्योत्थया धियाऽऽत्मानं योगी पश्यति, तदाऽन्धोऽप्यनन्धो भवति । तथा च श्रुतिः—"तं वा एतं सेतुं तीर्त्वाऽन्धस्सन्ननन्धो भवति" इति । सेतुम्—मर्य्यादाविधारकं परमेश्वरं तीर्त्वा-प्राप्येति श्रुतिपदयोरर्थ इति भीष्मपर्वणि नीलकण्ठः ॥ ९१२ ॥

अचलं गुणवृत्तमिति न्यायः ॥ ११३ ॥

अयं नीलकण्ठीयभगवद्गीताटीकायाम् अ० ४, श्लो० १८ उक्तः। तथाहि–'कर्म्मणीति। कर्म्मणि–कर्म्माकर्म्म-विकर्म्मात्मके देहेन्द्रियादिव्यापारेऽविद्यया प्रत्यगात्मन्यारोपिते सति तत्राऽकर्म्म–कर्म्माभावं नौस्थेन तीरतरौ चलन आरोपिते सति तत्त्वबुद्ध्या तत्र चलनाभावमिव यः पश्येत्तथाऽचलं गुणवृत्तमिति न्यायेन त्रिगुणात्मकेषु' इत्याद्युक्तम्। विस्तरस्तु तत्रैवेति ॥ ११३ ॥

कैदारिकन्यायः ॥ ११४ ॥

यथा कैदारिकः केदारेषु कुल्याजलं सञ्चारयन्नेकस्य द्वारं पिधायाऽपरस्योद्धाटयति, तद्वद्वैराग्येण विषयस्रोतः खिलीक्रियतेऽभ्यासेन कल्याणस्रोत उद्धाट्यत इति नीलकण्ठः अ० ६ श्लो० ३५ ॥ ११४ ॥

ओतप्रोतन्यायः ॥ ११५ ॥

अयम् "मयि सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव" इति अ० ७, श्लो० ७ टीकायां विस्तृत इति ॥ ११५ ॥

नदीसमुद्रन्यायः ॥ ११६ ॥

अयम् भ० गी० अ० ८, श्लो० ८ टीकायां नीलकण्ठेनोदाहृतः। तथाहि–अहमेव भगवान्सर्वात्मा वासुदेव इति सततमाचार्य्योपदेशमनुध्यायँस्तमेव नदीसमुद्रन्यायेन याति हे पार्थ तथा च श्रुतिः–"यथा नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रेऽस्तं गच्छन्ति नामरूपे विहाय। तथा विद्वान्पुण्यपापे

विधूय परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम् ॥ " इत्युक्तम् । विषयान्तरप्रतिपादनादन्यस्मिन्न्याये नास्ति पुनरुक्तदोषावकाश इति ॥ ९१६ ॥

आरोहाऽवरोहणन्यायः ॥ ९१७ ॥

अयं योगशास्त्रे व्यवहृतः । तथाहि—मूलाधारादिब्रह्मरन्ध्रान्तस्थानेष्वारोहाऽवरोहन्यायेन सञ्चारितपवनोऽन्तकाले भ्रुवोर्मध्य आज्ञाचक्रे प्राणमावेश्येत्याद्युक्तम् । इह विस्तरभियोपरम्यत इत्यन्यत्र विस्तरः ॥ ९१७ ॥

दृष्टिसृष्टिन्यायः ॥ ९१८ ॥

अयमपि नीलकण्ठ्यां व्यवहृतः । तथाहि—अयं भावः-प्रजापतेः स्वापकाले तत्कल्पितः स्थावरजङ्गमप्रपञ्चः सर्वोऽपि तदीयेऽज्ञानेऽव्याकृताख्ये लीयते राज्यागमे । तथा दिवसागमे पुनस्तत एव यथापूर्वमाविर्भवति । एवं दृष्टिसृष्टिन्यायेनास्मत्कल्पितोऽप्ययं वियदादिप्रपञ्चोऽस्मत्सुषुप्तौ लीयतेऽस्मत्प्रबोधे यथापूर्वम्प्रादुर्भवतीति ॥ ९१८ ॥

अयस्कान्तन्यायः ॥ ९१९ ॥

अयमुदासीनत्वे कर्मप्रवर्त्तकत्वविवक्षायामवतरति । यथा कूटस्थाऽध्यक्षाऽयस्कान्तकल्पप्रवर्त्तकः सँश्वराऽचरं जगदुत्पादयति, तथा प्रकृतेऽपि बोध्यमिति ॥ ९१९ ॥

ऊहाऽपोहन्यायः ॥ ९२० ॥

अन्यथाश्रुतस्य शब्दस्याऽन्यथालिङ्गवचनादिभेदेन विपरिणमनमूहः । उक्तं च महाभाष्ये—"ऊहः खल्वपि—न

सर्वैर्लिङ्गैर्न च सर्वाभिर्विभक्तिभिर्वेदे मन्त्रा निगदितास्ते चावश्यं यज्ञगतेन पुरुषेण यथायथं विपरिणमयितव्याः" इति। अत्र कैयटो यथा-तत्राऽग्नेर्मन्त्रोऽस्ति-"अग्नये त्वा जुष्टं निर्वपामि" तत्र "सौर्य्यं चरुं निर्वपेद्ब्रह्मवर्चसकामः" इति सौर्य्ये चरौ मन्त्र ऊह्यते-"सूर्य्याय त्वा जुष्टं निर्वपामि" इति । "अपूर्वोत्प्रेक्षणमूहः" इति जैमिनिः। 'अध्याहारस्तर्क ऊहः' इत्यमरः। तर्कनिराकरणमपोहः. अपगत ऊह इत्यर्थः। इमौ द्वौ मिलित्वा यत्र स्तः, तत्राऽयं न्यायः प्रवर्त्तते। यथा-ऊहापोहकुशलोऽयं जनः। ऊहापोहकौशलहीनश्चायमिति ॥ ९२० ॥

संवादिभ्रमन्यायः ॥ ९२१ ॥

यथा कश्चिन्मणिप्रभां मणिबुद्ध्या पश्यन्भ्रान्त एव, तथापि तद्ग्रहणकाले मणिं लभतेऽतः स संवादिभ्रमः, एवं त्वंपदार्थन्तत्पदार्थमणिप्रभाभूतं तत्पदार्थबुद्ध्या भावयन्व्यवहारतो भ्रान्त एव, तथापि तत्साक्षात्कारकाले तदनन्यस्य तत्पदार्थस्य साक्षात्कारोऽपि संवादिभ्रमन्यायेन जायत इति नीलकण्ठः। संवादिनी सदृशीत्यर्थः। तस्या भ्रमः संवादिभ्रम इत्यर्थः। 'षड्जसंवादिनी' इति रघुरिति ॥ ९२१ ॥

कुसूलधान्यन्यायः ॥ ९२२ ॥

अयमपि नीलकण्ठेन व्यवहृतः। तथाहि-"विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत्" इति गीताप्रतीकमादाय कुसूलेन धान्यमिव मयेदं जगद्विष्टब्धमित्युक्तमिति ९२२॥

न हि मरुमरीचिसरसी क्रमशः शुष्यतीति न्यायः ॥ ९२३ ॥

अयम्भ्रान्तिविषयविवक्षायामवतरतीति स्पष्टः ॥९२३॥

नद्यम्बुवेगन्यायः ॥ ९२४ ॥

अयं श्रीमद्भगवद्गीतायां विवृतः तथाहि "यथा नदीनां बहवोऽम्बुवेगाः समुद्रमेवाभिमुखा द्रवन्ति। तथा तवाऽमी नरलोकवीरा विशन्ति वक्त्राण्यभिविज्वलन्ति ॥" इति ॥ ९२४ ॥

जलचन्द्रन्यायः ॥ ९२५ ॥

यथा–जलपात्रेषु चंद्रप्रातिबिम्बानि चन्द्राद्दूरस्थानि भिन्नानि च नानाविधानि दृश्यन्ते। वस्तुतस्तु नैवमेवंविषयव्यवस्थायामयं प्रवर्त्तते। तथाच श्रुतिः–"एक एव तु भूतात्मा भूतेभूते व्यवस्थितः। एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत् ॥" इति ॥ ९२५ ॥

पतनान्तास्समुच्छ्रया इति न्यायः ॥९२६॥

यथा–ये पदमूर्द्ध गच्छन्ति तेषां पातोऽप्यवश्यं भावीति विषये प्रकृतन्यायसञ्चार इति संक्षेपः ॥ ९२६ ॥

वह्निविस्फुलिङ्गन्यायः ॥ ९२७ ॥

यथा वह्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा व्युच्चरन्त्येवमेवैतस्मादात्मनः सर्वे एत आत्मानो व्युच्चरन्तीति विषयेऽस्य प्रचारः ॥ ९२७॥

प्रमदान्यायः ॥ ९२८ ॥

यथा–एकस्यां प्रमदायां भर्त्तुः सुखं जायते, तामविन्द-

तथैत्रस्य दुःखं जायते, तस्यामेव सपत्न्या द्वेष इति प्रमदयैकयैव सर्वे भावा भवन्तीति विषयेऽस्य प्रवृत्तिरिति ॥ ९२८ ॥

सर्वारम्भा हि दोषेण धूमेनाग्निरिवावृता इति न्यायः ॥ ९२९ ॥

स्पष्टार्थोऽयं भगवद्गीतावाक्यात्मकः ॥ ९२९ ॥

शीतलाप्रस्तरन्यायः ॥ ९३० ॥

यथा—शीतलाप्रस्तरः पूज्यते तोल्यतेऽपि जनैरेवंविधविषयविवक्षायां प्रवर्त्ततेऽयमिति ॥ ९३० ॥

गिरिमुत्पाट्य मूषिकोद्धृतेति न्यायः ॥९३१॥

यत्र कृतेऽपि बह्वायाससाध्ये कर्मणि, तुच्छफलोपलब्धिस्तत्राऽयं प्रवर्त्तेत इति। तथा चोक्तं पञ्चतन्त्रे "खनन्नाखुबिलं सिंहः पाषाणशकलाऽऽकुलम्। प्राप्नोति नखभङ्गं वा फलं वा मूषको भवेत् ॥" ॥ ९३१ ॥

न हि प्रत्यक्षविरुद्धं शास्त्रसहस्रेणाऽपि बोधयितुं शक्यमिति न्यायः ॥ ९३२ ॥

यथा—न जलादेर्नवनीतजनकत्वादिकं बोध्यतइति९३२

यदन्नः पुरुषो लोके तदन्नास्तस्य देवता इति न्यायः ॥ ९३३ ॥

यथा—विश्वामित्रर्षिरश्वयाजनीं श्वपचगृहादाहृत्येन्द्रादिदेवोद्देशेन त्यक्त्वा भोक्ष्यामीति मनसि कृत्वा यदा यथादेवतं तद्भागाँस्त्यक्तुं प्रवृत्तस्तदा तुष्टैरिन्द्रादिभिर्वृष्टिः सृष्टा, सस्यं च तत्क्षणमेव प्रभूतमभूदित्याख्यायिका पुराणेषु स्मर्य्यत इत्यन्यत्र विस्तरः ॥ ९३३ ॥

अज्झल्न्यायः ॥ ९३४ ॥

अचः स्वराः । हलो व्यञ्जनानि । अयं श्लोकेन विवृतः । तथाहि–"एकाकिनोऽपि राजन्ते सारसत्त्वास्स्वरा इव । व्यञ्जनानीव निस्सत्त्वाः परेषामनुगामिनः ॥" इति ॥ ९३४ ॥

सलिलादग्निरुत्थित इति न्यायः ॥ ९३५ ॥

अयमपि पद्येनोपनिबद्धः । तथाहि–"विद्या हि विनयाऽवाप्त्यै सा चेदविनयावहा । किं कुर्म्मः कुत्र वा यामः सलिलादग्निरुत्थितः ॥" इति ॥ ९३५ ॥

स्वस्थे चित्ते वृत्तयः संस्फुरन्तीति न्यायः ॥ ९३६ ॥

अयमप्येवम्–"चिन्ताऽऽक्रान्तं धातुबद्धं शरीरं नष्टे चित्ते धातवो यांति नाशम् । तस्माच्चित्तं सर्वतो रक्षणीयं स्वस्थे चित्ते वृत्तयस्संस्फुरन्ति ॥" इति ॥ ९३६ ॥

पञ्जरस्थसिंहन्यायः ॥ ९३७ ॥

अयमप्येवम् । यथा–"स्नेहतन्तुमयैः पाशैर्बद्धः सन्तानरज्जुभिः । पञ्जरस्थो यथा सिंहः समर्थोऽपि वशीकृतः ॥" इति ॥ ९३७ ॥

लपोरशंखन्यायः ॥ ९३८ ॥

अयं श्लोकबद्धः । यथा–"शंखिनी काञ्चनं दद्यादहं शंखो लपोरकः । वदामि बहुवाक्यानि न ददामि कपर्दिकाम् ॥" इति । लपनीति–लपोरकः । 'लप–व्यक्तायां वाचि' । "किशोरादयश्च ६८" इत्यौणादिक ओरन् प्रत्ययः, ततः स्वार्थे कः ॥ ९३८ ॥

न साहसमनारुह्य नरो भद्राणि पश्यतीति न्यायः ॥ १३९ ॥

स्पष्टार्थोऽयमिति ॥ १३९ ॥

मर्क्कटमदिरापानादिन्यायः ॥ १४० ॥

स्पष्टोऽयम् ॥ १४० ॥

आपद्यपि सतीवृत्तं किं मुञ्चन्ति कुलस्त्रिय इति न्यायः ॥ १४१ ॥

अयम्—पतिव्रतासतीत्वरक्षणाविषये प्रवर्त्तत इति॥१४१॥

पञ्चभिर्मिलितैः किं यज्जगतीह न साध्यत इति न्यायः ॥ १४२ ॥

अयम्—पञ्चभिरेकमतिजनैः सर्वमेव साध्यत इति विवक्षायामवतरतीति ॥ १४२ ॥

ऐकमत्ये द्वयोरेव किमसाध्यं भवेदित न्यायः॥१४३॥

अयञ्चैकमतिविशिष्टौ द्वावपि सर्वं स्वाऽभीष्टं साधयत इति विषये प्रचरतीति ॥ १४३ ॥

ईर्ष्या हि विवेकपरिपंथिनीति न्यायः॥१४४॥

"परोत्कर्षाऽक्षमेर्ष्या स्याद्दौर्जन्यान्मन्युतोऽपि च"। सा विवेकस्य इदं हेयमिदमुपादेयमिति विवेचनायाः परिपन्थिनी शत्रुरूपेत्यर्थः। स्पष्टमन्यदिति ॥ १४४ ॥

प्रतिभातश्च पश्यन्ति सर्वं प्रज्ञावतां धिय इति न्यायः ॥१४५॥

"प्रज्ञा नवनवोन्मेषशालिनी प्रतिभा मता" । सर्वतोमुखी बुद्धिरिति यावदिति स्पष्टार्थोऽयम् ॥ ९४५ ॥

शीलं हि विदुषां धनमिति न्यायः ॥ ९४६ ॥

स्पष्टार्थोऽयम् ॥ ९४६ ॥

अतर्क्या कुट्टनीकूटरचना विधेरपीति न्यायः ॥ ९४७ ॥

परनारीं पुंसा योजयित्री 'कुट्टनी' इति प्रसिद्धा । 'कुट्टनी सम्भली समे' इत्यमरः । तस्याः कूटरचना, कपटरचनेत्यर्थः । "मायानिश्चलयन्त्रेषु कैतवाऽनृतराशिषु । अयोघने शैलशृङ्गे सीराङ्गे कूटमस्त्रियाम् ॥" इत्यमरः । अन्यत्स्पष्टम् ॥ ९४७ ॥

कः प्राज्ञो वाञ्छति स्नेहं वेश्यासु सिकतासु चेति न्यायः ॥९४८॥

स्पष्टः ॥ ९४८ ॥

प्रायेण भार्य्यादौःशील्यं स्नेहान्धो नेक्षते जन इति न्यायः ॥ ९४९ ॥

स्पष्टः ॥ ९४९ ॥

विशुद्धसत्त्वा विरलाः पुनः स्त्रिय इति न्यायः ॥ ९५० ॥

स्पष्टः ॥ ९५० ॥

नववैधव्यमसह्यवेदनमिति न्यायः ॥ ९५१ ॥

असह्या दुस्सहा वेदना यस्मिँस्तत्तथोक्तम् । विधवाया मृतम-

र्तृकाया भावो वैधव्यम्। नवं च तद्वैधव्यं चेति नववैधव्यम्। नवग्रहणं दुःसहत्वद्योतनार्थम्। अन्यत्स्पष्टमिति ॥ ९५१ ॥

न खलु प्रेम चलं सुहृज्जने इति न्यायः॥ ९५२ ॥

स्पष्टः ॥ ९५२ ॥

शशिना सह याति कौमुदी सह मेघेन तडित्प्रलीयते। प्रमदा पतिवर्त्मगा इति प्रतिपन्नं हि विचेतनैरपि ॥ इति न्यायः ९५३

स्पष्टः ॥ ९५३ ॥

पदं सहेत भ्रमरस्य पेलवं शिरीषपुष्पं न पुनः पतत्रिण इति न्यायः ॥ ९५४ ॥

पेलवं मृदुलं शिरीषपुष्पं भ्रमरस्य भृङ्गस्य पदं पदस्थितिं सहेत पतत्रिणः पुनः पक्षिणस्तु पदं न सहेत इति कुमारसम्भवे स० ५, श्लो०४। अतिसौकुमार्य्यविवक्षायामयमवतरतीति ॥ ९५४ ॥

न धर्म्मवृद्धेषु वयः समीक्ष्यत इति न्यायः ९५५॥

तथोक्तं मनुना—" न तेन वृद्धो भवति येनास्य पलितं शिरः। यो वै युवाऽप्यधीयानस्तं देवाः स्थविरं विदुः ॥ " इति। तन्मूलकोऽयं न्यायः ॥ ९५५ ॥

वृक्षवृत्तिन्यायः ॥ ९५६ ॥

अयम्—विनोद्यमं स्वतः सिद्धवस्तुप्राप्तिजीवनविवक्षायां प्रवर्त्तते। यथा—वृक्षो मेघोदकेन चन्द्रकिरणैश्च जीवतीति प्रसिद्धम्। तथाऽऽह कालिदासः-'वृक्षवृत्तिव्यतिरिक्तसाधनः' इत्येतेन ॥ ९५६ ॥

बकवृत्तिन्यायः ॥ ९५७ ॥

अजगरवृत्तिन्यायः ॥ ९५८ ॥

इमौ द्वावपि न्यायौ व्याख्यातविषयौ ज्ञेयौ स्पष्टाऽभिप्रायाविति ॥ ९५७ ॥ ९५८ ॥

अरण्यचन्द्रिकान्यायः ॥ ९५९ ॥

रमणाऽभावे यत्र रमणीशृङ्गारचना, तत्राऽस्य संचारः । अत एव 'स्त्रीणां प्रियालोकफलो हि वेषः' इत्युक्तिः सङ्गच्छत इति ॥ ९५९ ॥

न हि प्रियं प्रवक्तुमिच्छन्ति मृषा हितैषिण इति न्यायः ॥ ९६० ॥

भारविश्लोकरूपोऽयम् ॥ ९६० ॥

हितं मनोहारि च दुर्लभं वच इति न्यायः ९६१

इति भारविः स्पष्टः ॥ ९६१ ॥

अनार्य्यसङ्गमाद्वरं विराधोऽपि समं महात्मभिरिति न्यायः ॥ ९६२ ॥

इति भारविः स्पष्टः ॥ ९६२ ॥

ननु वक्तृविशेषनिस्पृहा गुणगृह्या वचने विपश्चित इति न्यायः ॥ ९६३ ॥

इति भारविः ॥ ९६३ ॥

बालादपि सुभाषितं ग्राह्यमिति न्यायः ९६४॥

इति भारविः स्पष्टः ॥ ९६४ ॥

प्रणमन्त्यनपायमुत्थितं प्रतिपच्चन्द्रमिव प्रजा नृपमिति न्यायः ॥ ९६५ ॥

इति भारविः ॥ ९६५ ॥

श्रियं हि सततोत्साही दुर्बलोऽपि समश्नुत इति न्यायः ॥ ९६६ ॥

इति भारविः ॥ ९६६ ॥

लघयन्खलु तेजसा जगन्न महानिच्छति भूतिमन्यत इति न्यायः ॥ ९६७ ॥

इति भारविः ॥ ९६७ ॥

ज्वलितं न हिरण्यरेतसं चयमास्कन्दति भस्मनां जन इति न्यायः ॥ ९६८ ॥

इति भारविः ॥ ९६८ ॥

अभिभूतिभयादसूनतः सुखमुज्झन्ति न धाम मानिन इति न्यायः ॥ ९६९ ॥

इति भारविः ॥ ९६९ ॥

पदातिन्यायः ॥ ९७० ॥

यथा—बुद्धिबलापरपर्य्यायचतुरंगाख्य (शतरंज) क्रीडने पदातिर्ऋजुमार्गेण चलन्हननावसरे वक्रमार्गमुररीकरोति। अयं भावः—बुद्धिबलाख्य (शतरंज) क्रीडने कल्पितौ राजमन्त्रिणौ सह चतुरङ्गबलेनाऽन्योन्यं युध्यतः। तत्र तेषां गति भेदोऽस्ति। पदातेस्तु ऋजुपथेन गमनम्, वक्रमार्गेण चाग्रस्थशत्रुहन्तृत्वमिति तद्विदो वदन्तीति, एवं दुर्जनाऽऽ

चारो ज्ञेयः। तथा चोक्तम्-"ऋजुना पथा चलन्नपि हनने वक्रां गतिं कलयन् । बुद्धिबलाख्यं क्रीडन्पदातिरिव दुर्जनो ज्ञेयः ॥" इति ॥ ९७० ॥

श्वपिशुनन्यायः ॥ ९७१ ॥

यथा श्वा तथा पिशुनः, यथा पिशुनस्तथा श्वेति विषयविवक्षायामयमवतरति । अयं पद्येनापि विवृतः । तथाहि- "अस्थिरतया प्रकृत्या बालध्यासक्ततया च वक्रतया। ज्ञाति विरोधेन पुनः सदृशस्सदृशः शुनः पिशुनः ॥" इति ॥९७१॥

दुर्ज्जनगर्द्दभन्यायः ॥ ९७२ ॥

यथा दुर्जनस्तथा गर्द्दभः, यथा गर्दभस्तथा दुर्जन इत्यर्थविवक्षायामस्य प्रवृत्तिः। अयमपि श्लोकेन निबद्धः।तथाहि "मलिनीकुर्वन्नर्ज्जुनवर्त्म मदी भवति राधेयः।यदि ताडनादि लभते तथापि तच्छील एव खलः॥" अस्यार्थः—खलस्तथापि तच्छील एव।कथम्।तदाह-अर्ज्जुनवर्त्म श्वेतमार्गम्।'धवलोऽर्जुनः' इत्यमरः । मलिनीकुर्वन्—किञ्च राः—धनं यदि धेयः-निधातुं योग्यः—सञ्चितो भवति, तदा मदी भवति, मदवान्भवति । पुनर्यदि ताडनादि लभते—देहलीदीपकन्यायेन मदीत्यस्योभयत्र सम्बन्धः। गर्दभपक्षे खलःरलयोरभेदात्खरस्तथापि तच्छील एव किङ्कुर्वन्—अर्जुनवर्त्म उज्ज्वलमार्गं लोठनाद्धूल्युत्थापनेन मलिनीकुर्वन् । पुनर्यो राधे वैशाख मासे मदी मत्तो भवति—पुनर्यदि ताडनादि लभते, तथापि दुष्टं शीलं न त्यजति । अथाऽर्जुनस्य मध्यमपाण्डवस्य वर्त्म

मार्गं मलिनीकुर्वन्राधेयः कर्णः मदी भवतीत्यर्थोऽपि ध्वनित इति ॥ ९७२ ॥

स्वत एव सतां परार्थता ग्रहणानां हि यथा यथार्थतेति न्यायः ॥ ९७३ ॥

अयं श्रीहर्षोक्तिरूपः। अस्यार्थः—हि यतो यस्मात् सतां साधूना परार्थता परोपकारित्वं स्वत एव स्वभावत एव भवतीति शेषः। यथा—ग्रहणानां ज्ञानानां स्वतः परार्थता प्रामाण्यम्। ज्ञानानां स्वतः प्रामाण्यं न तु परत इति मीमासकाः। यद्वा गृह्यन्ते ज्ञायन्तेऽर्था एभिरिति ग्रहणानि इन्द्रियाणि, तेषां यथार्थता-अर्थाननतिक्रम्य वर्तिता, स्व-स्वार्थग्राहकतेत्यर्थः। यथा श्रवणादीन्द्रियाणि सान्निकृष्टं शब्दाद्यर्थमन्यमनपेक्ष्यैव प्रत्यक्षयन्ति, तथा साधवः परस्य प्रेरणमनपेक्ष्यैवोपकुर्वन्तीति भावः ॥ ९७३ ॥

यद्दृष्टं दृश्यते स्वप्नेऽननुभूतं कदापि नेति न्यायः ॥ ९७४ ॥

स्पष्टोऽयं नैषधटीकायां विवृत इति ॥ ९७४ ॥

सद्भावार्द्रः फलति न चिरेणोपकारो महत्स्विति न्यायः ॥ ९७५ ॥

अस्यार्थः—महत्सु गुणगरिष्ठेषु विषये योऽसावुपकारः स चिरेण दूरेण न फलति, किन्तु तत्कालमेव फलति। कथम्भूत उपकारः—सद्भावार्द्रः सम्यक्स्नेहरससहित इत्यन्वय इति कालिदासः ॥ ९७५ ॥

मन्दायन्ते न खलु सुहृदामभ्युपेतार्थकृत्या इति न्यायः ॥ ९७६ ॥

अस्यार्थः—सुहृदां मित्राणां ये अभ्युपेतार्थकृत्याः-अङ्गीकृतपरकार्य्यकरणदृढप्रतिज्ञाः सत्पुरुषास्ते न मन्दायन्ते नाऽऽलस्यं कुर्वन्तीत्यन्वय इति कालिदासः ॥ ९७६ ॥

गोपगृहिणीन्यायः ॥ ९७७ ॥

अयं पद्येनोपनिबद्धः। तथा हि—"हत्वा नृपं पतिमवाप्य भुजङ्गदष्टं देशान्तरे विधिवशाद्गणिकाऽस्मि जाता । पुत्रं स्वकं समधिगम्य चितां प्रविष्टा शोचामि गोपगृहिणी कथमद्य तक्रम्" अस्याऽऽख्यायिकेत्थम्-काचिन्नृपपत्नी व्यभिचारिणी दुष्टा निजपतिं नृपं विषेण हत्वा स्वेष्टोपपतिम्प्रति गता तं तत्र दैवात्सर्प्पेण दष्टं मृतं प्राप्य निराशा सती देशान्तरे गत्वा वेश्या जाता। तत्र दैवाद्वाऽर्द्धक्यवस्थायां पूर्वपतिनृपोत्पन्ननिजसुतं वेश्याधर्म्मेण संगता। तत्र वार्त्तालापनद्वारा तद्द्वयोर्मिथो मातापुत्रत्वप्रत्यभिज्ञा जाता। ततस्तत्पापप्रायश्चित्तार्थं मातापुत्रौ नदीतीरे चितां प्रविष्टौ। पुत्रस्त्वग्निना दग्धो मृतः। इयं दुष्टा तु चितासकाशादुत्प्लुत्य नद्यां पतिता। ततः केनचिद्गोपेन निष्कास्य निजगृहिणी कृता। तत्र सा कदाचित्तक्रविक्रयार्थं मन्थनीं शिरसि धृत्वा गता। तत्र रथ्यायां दैवात्तच्छिरसो मन्थनी पतिता भग्ना च। तक्रं च नष्टं दृष्ट्वा स्वपूर्ववृत्तांतं स्मृत्वा प्रोवाच—हत्वा नृपमित्यादि। अयं न्यायोऽनिष्टपरम्पराप्राप्तिविषये प्रवर्त्तत इति ॥ ९७७ ॥

मञ्जूषाऽऽखुन्यायः ॥ ९७८ ॥

अयं न्याय इष्टार्थसमुद्यमेऽनिष्टार्थप्राप्तिविषये सञ्चरति। यथा—कदाचित्कश्चिन्मूषको भक्ष्याऽऽशया सर्प्पमञ्जूषां दृष्ट्वा प्रविष्टस्तत्र तेन भक्षित इति ॥ ९७८ ॥

यो वै चित्तेन दूरस्थः समीपस्थो हि दूरत इति न्यायः ॥ ९७९ ॥

स्पष्टः ॥ ९७९ ॥

यो यस्य मित्रं न हि तस्य दूरमिति न्यायः ॥ ९८० ॥

स्पष्टः ॥ ९८० ॥

न हि कृतमुपकारं साधवो विस्मरन्तीति न्यायः ॥ ९८१ ॥

स्पष्टः ॥ ९८१ ॥

शूरा हि प्रणतिप्रिया इति न्यायः॥९८२॥

स्पष्टः ॥ ९८२ ॥

न्यग्रोधबीजन्यायः ॥ ९८३ ॥

• स्वल्पमपि सूक्ष्ममपि वस्तु सुपात्रधृतं यत्र बहुशो विस्तृतं भवेत्तत्राऽयं प्रवर्त्तते। यथा न्यग्रोधबीजं स्तोकमपि सुक्षेत्र उप्तं सद्बहुविस्तीर्णतां याति, तथा प्रकृतेऽपि ॥ ९८३ ॥

उद्दीप्ते भवने च कूपखनने प्रत्युद्यमः कीदृश इति न्यायः ॥ ९८४ ॥

स्पष्टः ॥ ९८४ ॥

कुसुमस्तबकन्यायः ॥ ९८५ ॥

यथा पुष्पस्तबकं द्विगतिकम्भवति—सर्वलोकमूर्द्ध-स्थितिर्वा वने विशीर्णता, तथा महात्मनामपीत्येवंवि-षयेऽस्य प्रवर्त्तनमिति ॥ ९८५ ॥

सर्वे गुणाःकाञ्चनमाश्रयन्तीति न्यायः॥९८६॥

प्रसिद्धाऽभिप्रायकोऽयम् ॥ ९८६ ॥

होतारमपि जुह्वानं स्पृष्टो दहति पावक इति न्यायः ॥ ९८७ ॥

अयम्—चण्डकोपाना कश्चिदपि प्रियो न भवतीति द्योतयतीति ॥ ९८७ ॥

भिल्लीचन्दनन्यायः ॥ ९८८ ॥

अयं पद्येन विवृतः । तथाहि—"अतिपरिचयादवज्ञा सन्ततगमनादनादरो भवति । मलये भिल्लपुरन्ध्री चन्दन-तरुमिन्धनं कुरुते ॥" इति ॥ ९८८ ॥

चन्दनगुणन्यायः ॥ ९८९ ॥

अयं भर्त्तृहरिणा विवृतः तथाहि—"किन्तेन हेमगिरिणा रजताऽद्रिणा वा यत्राश्रिताश्च तरवस्तरवस्त एव । मन्यामहे मलयमेव यदाश्रयेण कंकोलनिम्बकुटजा अपि चन्दनाः स्युः ॥" इति ॥ ९८९ ॥

कन्दुकन्यायः ॥ ९९० ॥

यथा कन्दुकः कराऽऽघातैः पातितोऽपि स्वभावत एवो-त्पतति, तथा साधुवृत्तयो भवन्तीति ॥ ९९० ॥

हंसकाकन्यायः ॥ ९९१ ॥

अयं श्लोकोपनिबद्धः । तथाहि—"इभतुरगशतैः प्रयान्ति मूढा गुणवन्तो विबुधाश्चलन्ति पद्भ्याम् । गिरिशिखरगताऽपि काकपंक्तिः पुलिनगतैर्न समेति राजहंसैः ॥" इति ॥ ९९१ ॥

विवेकभ्रष्टानां भवति विनिपातः शतमुख इति न्यायः ॥ ९९२ ॥

स्पष्टः ॥ ९९२ ॥

क्षते प्रहारा निपतन्त्यभीक्ष्णमिति न्यायः ॥ ९९३ ॥

अयमापद्यापत्सत्त्वे प्रवर्त्तत इति ॥ ९९३ ॥

तन्तुन्यायः ॥ ९९४ ॥

अयं समुदायस्य कार्य्यसाधकत्वविवक्षाया प्रवर्त्तते । यथा-तन्तवः सूत्राणि वहूनि मिलितानि कार्य्यं साधयन्ति, तथा महान्तोऽपि मिलिताः स्वकार्यं साधयन्तीति भावः ॥९९४॥

यूपरशनान्यायः ॥ ९९५ ॥

प्रायश्शास्त्रीयोऽयं न्यायः । तथा च श्रुतिः—"यदेकस्मिन्यूपे द्वे रशने परिव्ययति तस्मादेको द्वे जाये विन्दते यन्नैका रशनां द्वयोर्य्यूपयोः परिव्ययति तस्मान्नैका द्वौ पती विन्दते" । इति तैत्तिरीयसंहिता ६–६ । ४ । ५ । ७ । अस्यार्थस्त्वेवम्—यद्यस्मादेकस्मिन्यूपे यज्ञीयसंस्कृतपशुबन्धनकाष्ठे स च वेदे वैल्वः खादिरो वा यूपस्स्यादित्युच्यते ।

तस्य परिमाणादिर्यथा स्मृतौ–"चतुर्हस्तो भवेद्यूपो यज्ञवृक्षसमुद्भवः । वर्तुलः शोभनः स्थूलः कर्त्तव्यो वृषमौलिकः ॥" इति । भविष्ये च–"विल्वस्य वकुलस्यैव कलौ यूपः प्रशस्यते"इति सामवेदिनां वृषोत्सर्गतत्त्वमिति । युवन्ति बध्नन्त्यस्मिन् पशुमिति यूपस्तत्र द्वे रशने परिव्ययति, संवियत इत्यर्थो बाहुलकादिति । रशना रज्जुविशेषस्तस्मादेकः पुरुषो द्वे जाये विन्देत–द्वे जाये स्त्रियौ परिणयेदित्यर्थः । यद्यस्मादेकां रशनां द्वयोर्य्यूपयोर्न्न परिव्ययति–न संवृणुते, तस्मान्नैका स्त्री द्वौ पती विन्देतेत्यर्थः । एतेन विधवाविवाहं स्वीकुर्वन्तः परास्ता इति । यत्तु–एका स्त्री एकस्मिन्काले द्वौ पती न विन्देत, कालान्तरे तु विन्देतैवेति तात्पर्य्यमस्याः श्रुतेरिति–तन्न–यदेकस्मिन्निति श्रुतावेककालपदाऽभावादित्यन्यत्र विस्तरः ॥ ९९५ ॥

प्रकृतिवदनुकरणम्भवतीति न्यायः ॥९९६॥

प्रकृतिरत्र परमाऽऽत्मेति गृह्यते । अनुकरणञ्च सदृशीकरणम् । यथा–परमाऽऽत्मसदृशा एव तदवतारा इति बोध्यमित्यन्यत्र विस्तरः ॥ ९९६ ॥

अनुकरणं हि शिष्टस्य साधु भवतीति न्यायः ॥ ९९७ ॥

यथा–लोके य एवमसौ ददाति, य एवमसौ यजते, य एवमसावधीत इति । तस्याऽनुकुर्वन्दद्याच्च यजेत चाऽधीयीत च सोऽप्यभ्युदयेन युज्यत इति "ऋलृक्" सूत्रमहाभाष्ये सुविस्तर इति ॥ ९९७ ॥

प्रत्यासत्तिन्यायः ॥ ९९८ ॥

यत्र शीघ्रोपस्थितिविवक्षा, तत्राऽस्यावतार इति ॥९९८॥

बधिरान्मन्दकर्णः श्रेयानिति न्यायः ॥९९९

स्पष्टः ॥ ९९९ ॥

परोपकाराय सतां विभूतिरिति न्यायः॥१०००

यत्र परोपकारविवक्षा, तत्राऽस्य प्रवृत्तिरिति । उक्तं च- "परिनिर्म्मथ्य वाग्जालमिदमेव सुनिश्चितम् । नोपकारात्परं पुण्यं नाऽपकारादघं परम् ॥" इति शम् ॥ १००० ॥

वैक्रमे शिवनेत्रषण्णिनिधिचन्द्रसम्मितहायने
श्रावणे धवले दले फणिपञ्चमीयुतगीष्पतौ ॥
सङ्ग्रहो भुवनेशदत्तयशोऽर्थको मुलतानके
ग्रन्थ एष समाप्तिमत्र गतः प्रसीदतु शङ्करः ॥ १ ॥

इति श्रीमद्विद्वद्वृन्दवन्दितपादारविन्दश्रीमन्महानुभाव-श्रीपण्डितविभवरामशिष्यमुलताननगरवास्तव्यसेतुपालोपनामकठाकुरदत्तशर्म्मविरचितभुवनेशन्यायसाहस्रीग्रन्थस्योत्तरार्द्धं समाप्तम् ॥

समाप्तश्चायं ग्रन्थः ॥

पुस्तक मिलनेका पता-
खेमराज श्रीकृष्णदास,
"श्रीवेङ्कटेश्वर" स्टीम्-प्रेस-बंबई.